

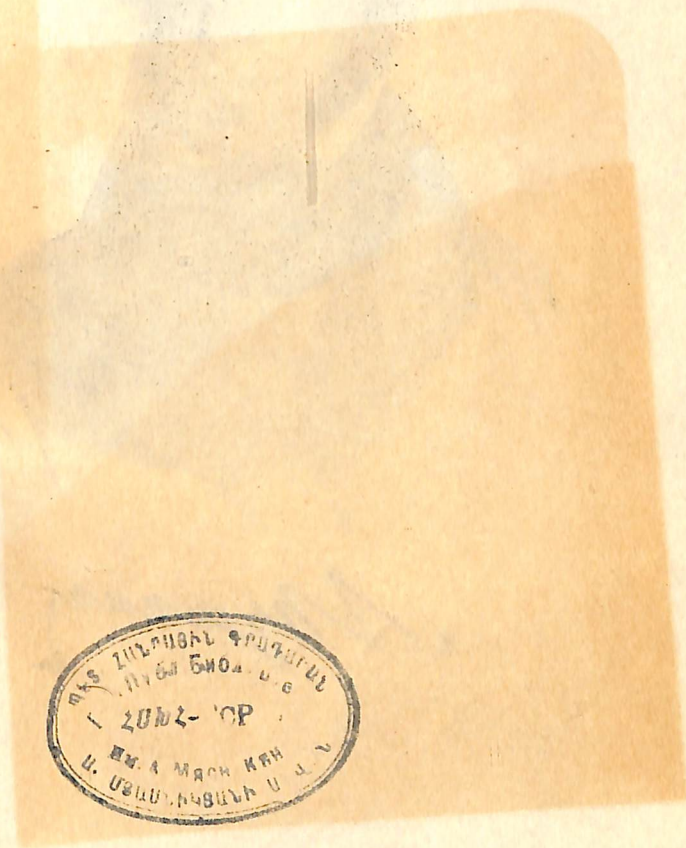
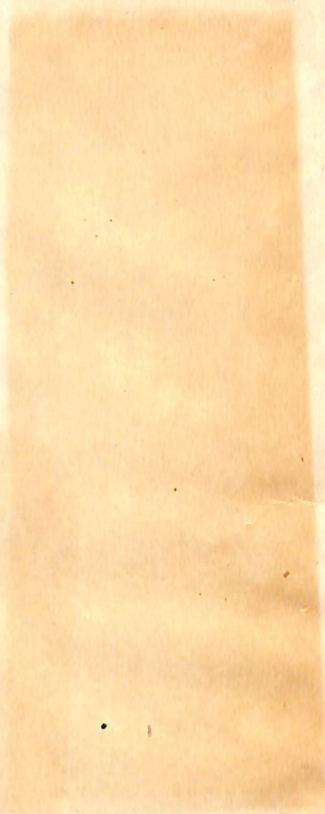
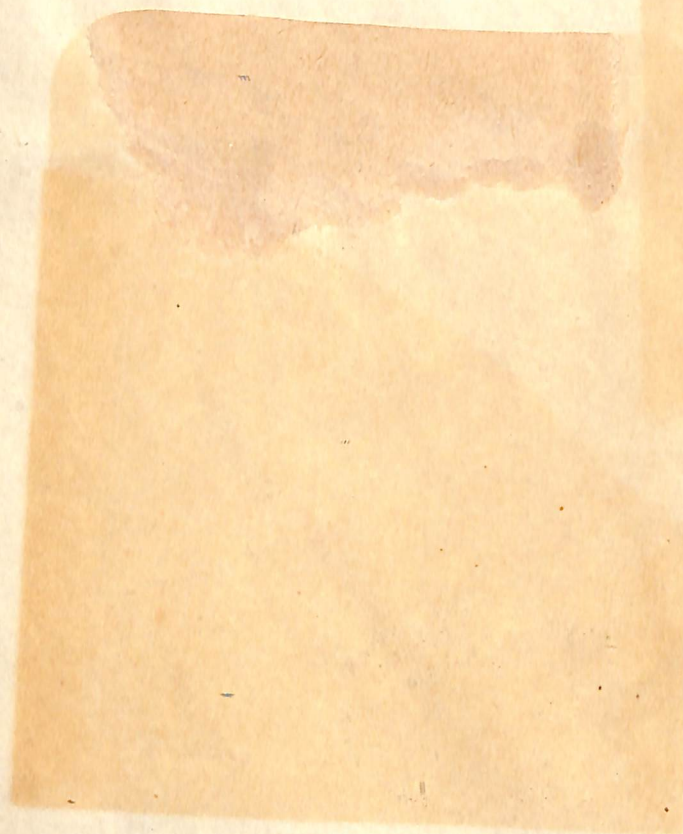
Ա.Ս. ՊՈՒԵԿՐՆ

ՊՈՒԳԱԶՈՎԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

391.71
7-97

Мушкетер

А. С. ПУШКИН

ИСТОРИЯ ПУГАЧЕВА

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО ССРА
1 9 3 6 • Е Р Е В А Н

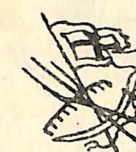
891.71

7-97w

19 NOV 2010

Ա.Ս. ՊՈՒԾԿԻՆ

ՊՈՒԳԱՉՈՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԻՕՄ
1936
4/261

ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ
3 Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1 9 3 6

23 JUL 2013

73168

90190204

Ա. Ռ. Ա. ԶԱ. Ա. Ն.

Սույն պատմական հատվածը կազմում էր իմ կազմած աշխատանքի մի մասը: Նրանում ի մի յեն հավաքված այն բոլորը, ինչ հրապարակել ե կառավարությունը Պուգաչովի վերաբերյալ, և՛ այն, ինչ ինձ հավաստի յե թվացել նրա մասին խոսող ոտարերկրյա գրողների գործերում: Նմանապես և առիթ եմ ունեցել ոգտվելու վորոշ ձեռագրերից, ավանդություններից և կենդանի մարդկանց վկայություններից:

Պուգաչովի գործը՝ ցարդ չկնքատված, գտնվում էր պետական սանկտպետերբուրգյան արխիվում ուրիշ այլ կարևոր թղթերի հետ, վորոնք յերբեմն պետական զաղտնիքներ են յեղել, հիմա դարձած են պատմական նյութեր: Թագավոր-կայսրը դահ բարձրանալուց հետո հրամայեց դրանք կարգի բերել: Սույն գանձերը դուրս են բերված ներքնահարկերից, ուր մի քանի հեղեղումներ ալցելել են նրանց և հաղիվ չեն վոչնչացրել:

Ապագա պատմաբանը, վորին կթույլատրվի կնքատել Պուգաչովի գործը, հեշտությամբ կուղղի և կլրացնի իմ աշխատանքը — վորն, իհարկե, կատարյալ չե, սակայն՝ բարեխիղճ ե: Պատմական այն եջը, վորի վրա հանդիպում են Յեկատերինայի, Ռումյանցեվի, յերկու Պանինների, Սուվորովի, Բերեկովի, Միխեյսոնի և Դերժավինի անունները, չպետք ե կորսվի գալիք սերունդների համար:

Ա. Պուսկին

2-ն նոյեմբերի 1833.

Բուդենո գյուղ.

Ա. Խ. Ա. Զ. Ի. Ն. Մ. Ա. Ս.

Ինձ թվում է, թե ամեն տեսակ դիտավորությունների և արկածների սույն գողին վոչ միայն միջակ, այլ վոչ լիակ ամենագերազանց պատմագիրը հազիվ թե կարողանար կարգին նկարագրել. մի գողի, վորի բոլոր արարքները բանականությունից և ազգական կարգ ու կանոնից չեն, այլ հանդգնությունից, դիպվածից կամ հաջողությունից են կախված յեղել: Ինչո՞ւ և ինքը Պուգաչովը (կարծում եմ) դրանց մանրամասնությունները վոչ միայն պատմել, այլ ջատ մասը հիշել է վիճակի չե, վորքանով վոր դրանք տեղի յեն ունեցել վոչ թե նրա անմիջական, այլ նրա բազմաթիվ համախոհների լի ու լի կամքով ու խելագարությամբ և զանազան վայրերում հանկարծ:

Վանահայր Պլատոն Լյուբարսկի

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ի. Ն. Գ. Լ. Ս.

Յախյան կաղակների սկզբնավորությունը — Պոետիկ ավանդությունը — Ցարական հրովարտակը — Ավարառությունները Կասպից ծովի վրա — Մտենկա Ռազին — Նեչայը և Շամայը — Պետրոս Մեծի դիտավորությունները — Ներքին հուզումները — Վաչկատուն ժողովրդի փախուստը — Յախյան կաղակների բունտը — Նրանց խաղաղեցումը:

Յախիլը՝ Յեկատերինա II-ի հրամանով վերանվանած Ուբալ, սկիզբն է առնում այն լեռներից, վորոնք նրան տվել են նրա ույթմյան անունը. հոսում է դրանց շղթայի յերկարությունը գեպի հարավ մինչև այն տեղ, ուր յերբեմն դրված է յեղիլ Որենբուրգի հիմքը և ուր հիմա գտնվում է Ուսկ բերդը. այդտեղ, կտրելով դրանց քարքարոտ շղթան, շրջվում է գեպի արևմուտք և հոսելով ավելի քան յերկու հազար հինգ հարյուր վերստ, թափվում է Կասպից ծովը: Նա վոռոգում է Բաշկիրիայի մի մասը, կազմում է Որենբուրգի նահանգի համարյա ամբողջ հա-

րավարեկեցան սահմանը. աջից նրան մոտենում են անդրվող-
դյան տափաստանները. ձախից ընկած են տխուր անապատները,
ուր թափառում են հորդանները վայրենի ցեղերի, վորոնք մեղա-
նում հայտնի յեն կիրգիդ-կայսակ անունով: Արագընթաց է նրա
հոսանքը. պղտոր ջրերը լի յեն ամեն տեսակ ձկներով. ափերը
մեծ մասամբ կավային են, ավազոտ և անտառազուրկ, սակայն
վողովով մարգագետիններ ունեցող տեղերում նրանք հարմար
են անասնապահության համար: Գետաբերանի մոտ Յաիկը թա-
վուտ բարձր շամբեր ունի, ուր թաքնվում են վայրի խոզերն
ու վագրերը:

Ահա այս գետի ափերին, տասնևհինգերորդ դարում, յերևա-
ցին Դոնի կազակները, վորոնք նավարկություններ ելին ունե-
նում Խվալին ծովի վրա¹⁾: Նրանք ձմեռում ելին գետի՝ այն
ժամանակ դեռևս անտառով ծածկված և իրենց մեկուսացմամբ
անվտանգ ափերին. դարնանը նորից ծով ելին դուրս գալիս,
ավազակություն անում մինչև խոր աշուն և ձմռան դեմ վերա-
դառնում Յաիկ: Գետի հոսանքով միշտ վեր, մի տեղից դեպի
մյուսը շարժվելով, վերջապես նրանք իրենց մշտական բնավայր
ընտրեցին Կոլովրատնոյե կոչված տեղը, այժմյան Ուրալսկից
վաթսուս վերստի վրա:

Նորաբնակների հարևան վայրերում թափառում ելին մի
քանի թաթարական ընտանիքներ, վորոնք անջատվել ելին Վոս-
կե Հորդայի²⁾ ուղուսներից³⁾ և ազատ-արձակ բնակավայր ելին
վնտրում նույն այդ Յաիկի ափերին: Սկզբում այդ չերկու ցե-
ղերը թշնամանքի մեջ ելին, սակայն վերջի՝ ժամանակները բա-
րեկամական հարաբերություններ մեջ մտան. կազակներն սկսե-
ցին կանայք առնել թաթարական ուղուսներից: Պահպանվել և

1) Կամ՝ Խվալիսի ծով — հնում ուղուսները այսպես ելին կոչում կասպից
ծովը:

2) Վոսկե Հորդա — մոնղոլական ֆեոդ. պետություն, վոր հաստատվեց
XIII դ. կեսերին և բռնում եր Ստորին Վոլգայի գույգ ափերին ընկած ընդար-
ձակ տարածությունները: Մոտ 2 դար ուս իբրանները տուրք ելին վճարում
Վ. Հ.-ին և վաստակալ կախման մեջ ելին նրանից: Շնորհիվ ներքին կատաղի
յերկպառակությունների, այս գորեղ ազգական բռնակալությունը կարճ մր-
ջոցում վերածվեց առանձին խանությունների — Դաղանի, Աստրախանի, Նո-
ղայի և Զրիմի, գործելով վորպես մի թույլ ֆեդերացիա:

3) Ուղուսներ — թյուրք-մոնղոլական ծագում ունեցող մի փոքրիկ ազ-
գություն եր և ապրում եր այժմյան Կալմիկիայի սահմաններում:

այսպիսի մի պոետիկ ավանդություն. կազակները՝ ամուրի ապ-
րելու սաստիկ սովի, միմյանց հետ ուխտ են կապած չեղել
սպանել ծնվող զավակներին, իսկ կանանց՝ լքել նոր արշավանքի
դուրս գալիս: Նրանց ատամաններից մեկը, Գուզնյա անունով, առա-
ջինը զանց առավ դաժան որենքը, խնայելով իր ջահել կնոջը, և
կազակները ատամանի որինակով հնազանդվեցին ընտանեկա-
նության լծին: Մինչև հիմա ել ուրալյան ափերի լուսավորված
և հյուրասեր բնակիչները իրենց խրախճաններին խմում են
Գուզնիսա տատիկի կենացը:

Ապրելով ասպատականություններով, շրջապատված թշնա-
մի ցեղերով, կազակները զգում ելին մի ուժեղ հովանավորու-
թյան անհրաժեշտությունը և Միխայիլ Ֆեոդորովիչի թագավո-
րության որով իրենց կողմից մարդ ուղարկեցին Մոսկվա՝ թա-
գավորին խնդրելու, վոր նա իրենց ընդունի իր բարձր ձեռքի
ներքո: Կազակների բնակավայրը անտեր Յաիկի ափերին կարող
եր թվալ վորպես նվաճում, վորի կարևորությունն ակներև եր:
Թագավորը փայփայեց նոր հպատակներին և մի հրովարտակ
շնորհեց Յաիկ գետի վերաբերյալ, ակունքներից մինչև գետա-
բերանը նրանց տալով և թույլատրելով բնակության համար
ազատ մարդիկ համախմբել իրենց շուրջը:

Նրանց թիվը քանի գնաց մեծացավ: Նրանք շարունակեցին
նավարկություններ անել Կասպից ծովի վրա, այնտեղ միացան
Դոնի կազակների հետ, միասին հարձակումներ ելին գործում
պարսից առևտրական նավերի վրա և կողոպտում ծովամերձ
գյուղերը: Շահը գանգատվեց ցարին: Մոսկվայից խրատական
թղթեր ուղարկվեցին դեպի Յաիկ և Դոն:

Կազակները նավակներով, դեռևս ավարով բեռնված, Վոլ-
գայով գնացին Նիժնի-Նովգորոդ. այստեղից ուղևորվեցին Մոս-
կվա և ներկայացան արքունիքին՝ մեղալական գալով, յուրա-
քանչյուրն իր համար հետը տանելով կացինն ու գլխատման
կոճղը: Նրանց հրամայվեց մեկնել Լեհաստան և Ռիգայի մոտեր-
քը՝ իրենց հանցանքներն այնտեղ լավ ծառայությամբ քավելու
համար, իսկ դեպի Յաիկ ուղարկվեցին ստրկեցները¹⁾, վորոնք
հետագայում մի ցեղ կազմեցին կազակների հետ:

1) Ստրկեցներ — այսպես ելին կոչվում Մոսկովյան թագավորության
մշտական ընտիր զորքի զինվորները սկսած 16 դ. մինչև 18 դ. սկզբները: Ռուս.
պատմության մեջ հայտնի է Ստրկեցների բուցր 1682 թ.:

Ստեփան Բագրևաճի թիկնա ընդհանրապես: Տարե-
գրութուններ լիակալութեամբ կազակները նրան ընդունեցին
վորպես թշնամու: Այս խիզախ խռովարկուն վերցրեց նրանց
փոքրիկ քաղաքը, իսկ աֆանեղ գտնված ստրեյցները սպանվե-
ցին կամ ջրահեղձ յեղան:

Թաթարական տարեգրութեան հետ համախոս ավանդու-
թյունը նույն աչք ժամանակին ե վերագրում Յախյան յերկու
ատամաններին՝ Նեչայի և Շամայի արշավանքները: Առաջինը, կա-
մավոր զորք հավաքելով, դիմեց դեպի Նիվա, հուսարով հարուստ
ավար ձեռք բերել: Բախտը ժպտում եր նրան: Դժվարին ճանա-
պարհորդութունից հետո կազակները հասան Նիվա: Այդ ժամա-
նակ խանը իր զորքով պատերազմի մեջ եր: Առանց վորեն խո-
չընդոտի Նեչայը գրավեց քաղաքը, բայց նա յերկար մնաց աֆ-
տեղ և ուշ շարժվեց յետ դառնալու: Ավարով ծանրաբեռնված
կազակներին վրա հասավ կռիվից վերադարձող խանը Միր-Դա-
րիայի ափին, ջարդեց ու բնաջնջեց նրանց: Միայն յերեք հոգի
վերադարձան Յախի, լուր տալով քաջ Նեչայի մահվան մասին:
Մի քանի տարի հետո մի ուրիշ ատաման, Շամայ մականունով,
գնաց նրա հետքերով: Բայց նա գերի ընկավ տափաստանաբնակ
կալմիկների ձեռքը, իսկ նրա կազակներն առաջ անցան, ճանա-
պարհը կորցրին, Նիվա դուրս չեկան, այլ հասան մինչև Արալ-
յան ծովը, ուր և հարկադրված յեղան ձմեռել: Վրա հասավ սովը:
Դժբախտ թափառաշրջիկները սպանում ելին միմյանց և ուտում:
Մեծ մասը կոտորվեց: Վերջապես մնացածներն իրենց կողմից
մարդ ուղարկեցին Նիվայի խանին, վորպեսզի նա ընդունի
իրենց և փրկի սովամահ լինելուց: Նիվացիները յեկան նրանց
յետևից, բոլորին հավաքեցին և վորպես ստրուկներ տարան
իրենց քաղաքը: Այնտեղ ել նրանք կորան: Իսկ Շամային, մի
քանի տարի հետո կալմիկները բերին յախյան զորաբանակը՝
հավանորեն գերիների հետ փոխանակելու համար: Այդ ժամա-
նակվանից սառավ կազակների հեռավոր արշավանքների դուրս
գալու սերը: Քիչ-քիչ նրանք ընտելացան ընտանեական ու քա-
ղաքացիական կյանքին:

Յախյան կազակները հլու-հնազանդ ծառայում եյին Մոս-
կովյան Պրիկազի¹⁾ կարգազրով, սակայն տներում պահպանում

¹⁾ Պրիկազներ — պետական հիմնարկութուններ, վորոնք գլխավորում
եյին վարչական առանձին ճյուղերը Մոսկովյան թագավորութեան մեջ:

եյին իրենց կառավարման նախնական յեղանակը: Իրավունքնե-
րի կատարյալ ազատություն եր. ատամանները և ավագները՝
ժողովրդի կողմից ընտրվող, ժողովրդական վորոշումների ժամա-
նակավոր գործադրողներն եյին. կային շրջաններ (круги) կամ
խորհրդակցություններ (совещания), ուր յուրաքանչյուր կազակ
ազատ ձայնի իրավունք ուներ և ուր հասարակական բոլոր գոր-
ծերը վճռվում ելին ձայների մեծամասնութեամբ. չկար վոչ մի
գրավոր վորոշում. դավաճանութեան, յերկշոտութեան, սպանու-
թեան և գողութեան դեպքերում հանցավորին դնում եյին պարկի
մեջ յեկ մեռում ջուր. այսպիսիք են սույն վարչութեան հիմնա-
կան գծերը: Դեռևս Դոնից իրենց հետ բերած պարզ ու բուր կար-
գերին Յախյան կազակները միացրին և այլ կարգեր՝ տեղական,
վորոնք վերաբերում եյին ձկնորսութեան — նրանց հարստու-
թեան գլխավոր զբաղմունքին և իրավունքին՝ ծառայութեան հա-
մար վարձել պահանջված թվով կազակներ, — չափազանց բարդ
և ծայրահեղ ճշգրտումներով վորոշված կարգեր:

Պետրոս Մեծը միջոցներ ձեռք առավ յախյան կազակնե-
րին պետական վարչութեան ընդհանուր սիստեմի մեջ մտցնե-
լու համար: 1740 թվին յախյան զորքը հանձնված եր ռազմա-
կան կոնեգիայի գերատեսչութեանը: Կազակները գրգռվեցին, այ-
րեցին իրենց փոքրիկ քաղաքը, դիտավորություն ունենալով
փախչել դեպի Կիրգիզյան տափաստանները, սակայն նրանց դա-
ժանարար խաղաղացրեց գնդապետ Զախարովը: Նրանց մեջ վիճա-
կագրություն կատարեցին, զինվորական ծառայություն սահ-
մանվեց և ոռձիկ նշանակվեց: Թագավորն ինքը նշանակեց զո-
րական ատամանին:

Աննա Իոաննովնայի և Յելիսավետա Պետրովնայի թագա-
վորութեան ժամանակ կառավարությունն ուղղում եր իրագործել
Պյոտրի դիտավորությունները: Դրան նպաստում եյին զորական
ատաման Մերկուլևի և զորական ավագ Լոգինովի միջև ծագած
յերկպառակությունները և դրանց հետևանքով կազակների բա-
ժանումը յերկու մասի — ատամանական և լոգինովական կամ
ժողովրդական: 1740 թվին վորոշված եր վերակազմել յախյան
զորքի ներքին վարչությունը, և Նեպլյուևը, վորն այն ժամա-
նակ Որենբուրգի նահանգապետն եր, ռազմական կոնեգիային
ներկայացրեց նոր կազմակերպութեան նախագիծը, սակայն դի-
տավորությունների և առաջադրանքների մեծ մասը մնաց ան-
կատար՝ մինչև Յեկատերինա II թագուհու գահ բարձրանալը:

Ստենկա Ռադինը այցելեց Յաիկյան բնակատեղերը: Տարե-
գրութունները վկայութեամբ կազակները նրան ընդունեցին
վորպես թշնամու: Այս խիզախ խռովարկուն վերցրեց նրանց
փոքրիկ քաղաքը, իսկ այնտեղ գտնված սարեկեցները սպանվե-
ցին կամ ջրահեղձ յեղան:

Թաթարական տարեգրութեան հետ համախոս ավանդու-
թյունը նույն այդ ժամանակին ե վերագրում Յաիկյան յերկու
ատամանների՝ Նեչայի և Շամայի արշավանքները: Առաջինը, կա-
մավոր զորք հավաքելով, դիմեց դեպի Ուկրաինա, հուսալով հարուստ
ավար ձեռք բերել: Բախտը ժպտում եր նրան: Դժվարին ճանա-
պարհորդութունից հետո կազակները հասան Ուկրաինա: Այդ ժամա-
նակ խանը իր զորքով պատերազմի մեջ եր: Առանց վորևե խո-
չընդոտի Նեչայը գրավեց քաղաքը, բայց նա յերկար մնաց այն-
տեղ և ուշ շարժվեց յետ դառնալու: Ավարով ծանրաբեռնված
կազակներին վրա հասավ կովից վերադարձող խանը Սիր-Դա-
րիայի ափին, ջարդեց ու բնաջնջեց նրանց: Միայն յերեք հոգի
վերադարձան Յաիկ, լուր տալով քաջ Նեչայի մահվան մասին:
Մի քանի տարի հետո մի ուրիշ ատաման, Շամայ մականունով,
գնաց նրա հետքերով: Բայց նա գերի ընկավ տափաստանաբնակ
կալմիկների ձեռքը, իսկ նրա կազակներն առաջ անցան, ճանա-
պարհը կորցրին, Ուկրաինա դուրս չեկան, այլ հասան մինչև Արալ-
յան ծովը, ուր և հարկադրված յեղան ձմեռել: Վրա հասավ սովը:
Դժբախտ թափառաշրջիկները սպանում եյին միմյանց և ուտում:
Մեծ մասը կոտորվեց: Վերջապես մնացածներն իրենց կողմից
մարդ ուղարկեցին Ուկրաինա խանին, վորպեսզի նա ընդունի
իրենց և փրկի սովամահ լինելուց: Ուկրաինները յեկան նրանց
յետևից, բոլորին հավաքեցին և վորպես սարուկներ տարան
իրենց քաղաքը: Այնտեղ ել նրանք կորան: Իսկ Շամային, մի
քանի տարի հետո կալմիկները բերին յաիկյան զորաբանակը՝
հավանորեն գերիների հետ փոխանակելու համար: Այդ ժամա-
նակվանից սառավ կազակների հեռավոր արշավանքների դուրս
գալու սերը: Քիչ-քիչ նրանք ընտելացան ընտանեական ու քա-
ղաքացիական կյանքին:

Յաիկյան կազակները հյու-հնազանդ ծառայում եյին Մոս-
կովյան Պրեկազի¹⁾ կարգազրով, սակայն տներում պահպանում

1) Պրեկազներ — պետական հիմնարկութուններ, վորոնք գլխավորում
եյին վարչական առանձին ճյուղերը Մոսկովյան թագավորութեան մեջ:

եյին իրենց կառավարման նախնական յեղանակը: Իրավունքնե-
րի կատարյալ ազատություն եր. ատամանները և ավագները՝
ժողովրդի կողմից ընտրվող, ժողովրդական վորոշումների ժամա-
նակավոր գործադրողներն եյին. կային շրջաններ (круги) կամ
խորհրդակցութուններ (совещания), ուր յուրաքանչյուր կազակ
ազատ ձայնի իրավունք ուներ և ուր հասարակական բոլոր գոր-
ծերը վճռվում եյին ձայների մեծամասնութեամբ. չկար վոչ մի
գրավոր վորոշում. դավաճանութեան, յերկշոտութեան, սպանու-
թեան և գողութեան դեպքերում հանցավորին դնում եյին պառի-
սեք յեկ մետում ջուրը. այսպիսիք են սույն վարչութեան հիմնա-
կան գծերը: Դեռևս Դոնից իրենց հետ բերած պարզ ու բոխ կար-
գերին Յաիկյան կազակները միացրին և այլ կարգեր՝ տեղական,
վորոնք վերաբերում եյին ձկնորսութեանը — նրանց հարստու-
թեան գլխավոր զբաղմունքին և իրավունքին՝ ծառայութեան հա-
մար վարձել պահանջված թվով կազակներ, — չափազանց բարդ
և ծայրահեղ ճշգրտումներով վորոշված կարգեր:

Պետրոս Մեծը միջոցներ ձեռք առավ յաիկյան կազակնե-
րին պետական վարչութեան ընդհանուր սիստեմի մեջ մտցնե-
լու համար: 1720 թվին յաիկյան զորքը հանձնված եր ռազմա-
կան կոլեգիայի գերատեսչութեանը: Կազակները զրգովեցին, այ-
րեցին իրենց փոքրիկ քաղաքը, դիտավորություն ունենալով
փախչել դեպի Կիրգիզյան տափաստանները, սակայն նրանց դա-
ժանարար խաղաղացրեց զնդապետ Զախարովը: Նրանց մեջ վիճա-
կազրություն կատարեցին, զինվորական ծառայություն սահ-
մանվեց և ոռճիկ նշանակվեց: Թագավորն ինքը նշանակեց զո-
րական ատամանին:

Աննա Իոաննովնայի և Յելիսավետա Պետրովնայի թագա-
վորութեան ժամանակ կառավարությունն ուղղում եր իրագործել
Պետրի դիտավորությունները: Դրան նպաստում եյին զորական
ատաման Մերկուլևի և զորական ավագ Լոգինովի միջև ծագած
յերկպառակութունները և դրանց հետևանքով կազակների բա-
ժանումը յերկու մասի — ատամանական և լոգինովական կամ
ժողովրդական: 1740 թվին վորոշված եր վերակազմել յաիկյան
զորքի ներքին վարչությունը, և Նեպլյուևը, վորն այն ժամա-
նակ Որենբուրգի նահանգապետն եր, ռազմական կոլեգիային
ներկայացրեց նոր կազմակերպութեան նախագիծը, սակայն դի-
տավորությունների և առաջադրանքների մեծ մասը մնաց ան-
կատար՝ մինչև Յեկատերինա II թագուհու գահ բարձրանալը:

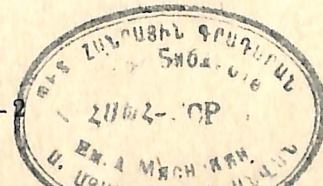
1762 թվից իսկ լուգինովական չափիցան կազակները սկսեցին գանգատվել զանազան ճնշումներից, վոր նրանք կրում էին զորքի մեջ կառավարության հաստատած կանցելյարիայի անդամներից՝ վորոշված ոռճիկից յետ պահելու, ինքնակամ հարկեր դնելու և ձկնորսության հնավանդ իրավունքներն ու սովորությունները խախտելու համար։ Այս գանգատները քննելու նպատակով նրանց մոտ ուղարկված աստիճանավորները չկարողացան կամ չկամեցան բավարարել դրանք։ Բանիցս ապստամբվեցին կազակները և գեներալ-մայորներ Պոտապովը և Չերեպովը (առաջինը 1766 թվին, իսկ յերկրորդը՝ 1767-ին) հարկադրված էին դիմել զենքի ուժին և մահապատիժների սարսափին։ Յախկին փոքրիկ քաղաքում հիմնվեց քննիչ հանձնաժողով։ Նրա կազմի մեջ կաշին գեներալ-մայորներ Պոտապովը, Չերեպովը, Բրիմֆելդը և Դավիդովն ու գվարդիայի կապիտան Չերեշևը։ Ձորական ատաման Անդրեյ Բորոգինը հեռացվեց։ Նրա տեղ ընտրվեց Պյոտր Տամբովցեվը։ Կանցելյարայի անդամները դատապարտվեցին՝ բացի յետ պահած դրամներից, նշանակալից տույժ վճարել զորքին, սակայն նրանք կարողացան խուսափել դատավճիռը կատարելուց։ Կազակները չեյին կորցնում իրենց հույսերը։ Նրանք փորձեցին իրեն իսկ թագուհուն տեղեկացնել իրենց արդարացի գանգատները։ Սակայն նրանց ուղարկած մարդկանց ռազմական կոլեգիայի նախագահ կոմս Չերնիշովի հրամանով Պետերբուրգում գաղտնի կերպով բռնեցին, շղթայակալ արին և պատժեցին վորպես խռովարարներ։ Նույն միջոցին հրամայված էր մի քանի հարյուր կազակներ ծառայության կարգել Ղզլարում։ Տեղական իշխանությունն ոգավեց և սուլն դեպքով, վորպեսպի նոր ճնշումներով վրեժխնդիր լինի ժողովրդից՝ նրա ընդդիմադրության համար։ Իմացան, վոր կառավարությունը դիտավորություն ուներ կազակներից հուսարական հեծելավաշտեր կազմել և վոր արդեն հրամայված է ածիլել նրանց մորուքները։ Գեներալ-մայոր Տրաուբենբերգը, վորն այդ նպատակով ուղարկված էր Յախկին փոքրիկ քաղաքը, իր վրա գրավեց ժողովրդական գալուսթը։ Կազակները հուզվեցին։ Վերջապես, 1771 թվին խռովությունն յերևան յեկավ իր բովանդակ ուժով։

Մի դեպք, վոչ պակաս կարևոր, առիթ յեղավ դրան։ Վոլգայի և Յախկի միջև, Աստրախանի և Սարատովի անձայրածիր տափաստանների վրա թափառում էին խաղաղասեր կալմիկները, վորոնք տասնութերորդ դարի սկզբում Չինաստանի սահ-

մաններից յեկել էին սպիտակ ցարի հովանավորության տակ։ Այդ ժամանակից նրանք հավատարմությամբ ծառայում էին Ռուսաստանին, պաշտպանելով նրա հարավային սահմանները։ Ռուս գավառակապետները, ոգավելով նրանց միաժողությունից և վարչության կենտրոնից հեռու գտնվելուց, սկսեցին հարստահարել նրանց։ Սուլն խաղաղ ու բարի ժողովրդի գանգատները չեյին հասնում բարձրագույն իշխանությանը։ Կորցնելով իրենց համբերությունը, նրանք վճռեցին թողնել Ռուսաստանը և գաղտնի բանակցություններ վարեցին չինական կառավարության հետ։ Նրանց համար դժվար չեր առանց կասկածներ հարուցելու քոչելով դալ-հասնել մինչև Յախկի ափը։ Յեվ հանկարծ նրանց՝ թվով յերեսուն հազար կիրիտկաներն անցան գետի մյուս կողմը և կիրգիզական տափաստաններով ձգվեցին դեպի իրենց նախկին հայրենիքի սահմանները։ Կառավարությունը փութաց արգելել անսպասելի փախուստը։ Յախկյան զորքին հրամայվեց դուրս գալ հետապնդելու, սակայն կազակները (բացի շատ սակավաթիվներից) չլսեցին և բացե ի բաց հրաժարվեցին ամեն տեսակ ծառայությունից։

Խռովությունը դադարեցնելու համար այնտեղի իշխանության պետերը դիմեցին խստագույն միջոցների, բայց պատիժներն ալլև չեյին կարող խաղաղեցնել դաժանացած մարդկանց։ 1771 թվի հունվարի 13-ին նրանք հավաքվեցին հրապարակի վրա, յեկեղեցիներից վերցրին սրբապատկերները և կազակ Կիր-պիչնիկովի առաջնորդությամբ գնացին գվարդիայի կապիտան Դուրնովի մոտ, վորը քննիչ հանձնաժողովի գործերով գտնվում էր յախկյան փոքրիկ քաղաքում։ Նրանք պահանջեցին կանցելյարիայի անդամների հրաժարեցումը և չվճարած ոռճիկի հատուցումը։ Գեներալ-մայոր Տրաուբենբերգը զորքով և թնդանոթներով դուրս յեկավ նրանց դեմ, հրամայելով ցրվել, սակայն վոչ նրա հրամանները, վոչ զորական ատամանի հորդորանքները չունեցան վոչ մի ազդեցություն։ Տրաուբենբերգը հրամայեց կրակել։ Կազակները հարձակվեցին թնդանոթների վրա։ Տեղի ունեցավ կոխով խռովարարներն հաղթեցին։ Տրաուբենբերգը սպանվեց իր տան դարպասի մոտ։ Դուրնովը վերքեր ստացավ։ Տամբովցեվին կախեցին, կանցելյարիայի անդամներին կալանքի տակ դրին, իսկ նրանց տեղ հաստատվեց նոր իշխանություն։

1010
4/26

Սոսովարարները ցնծում եյին: Նրանք իրենց կողմից ընտրյալներ ուղարկեցին Պետերբուրգ, վորպեսզի բացատրեն և արդարացնեն արյունահեղ դեպքը: Նույն միջոցին նրանց խաղաղեցման համար Մոսկվայից ուղարկվեց գեներալ-մայոր Ֆրեյմանը մի վաշտ գրենադերներով¹⁾ ու հրետանիով: Ֆրեյմանը գարնանը հասավ Որենբուրգ, ուր սպասեց մինչև գետերի բացվելը և, հետը վերցնելով դաշտային լեռն թեթև զորախումբ ու մի քանի կազակներ, գնաց յախկյան փոքրիկ քաղաքի վրա: Սոսովարարները թվով յերեք հազար, դուրս յեկան նրա դեմ. լեռն հակառակորդ զորքերը հանդիպեցին իրար քաղաքից յոթանասուն վերստի վրա: Հունիսի 3-ին և 4-ին տեղի ունեցան տաք կռիվներ: Ֆրեյմանը կարտեշով եր ճանապարհ բացում իր համար: Սոսովարարները սրարշավ վերադարձան իրենց տները, վերցրին կանանց ու յերեխաներին և սկսեցին անցնել Չադան գետով, դիտավորութուն ունենալով փախչել դեպի Կասպից ծով: Ֆրեյմանը, վոր նրանց հետևից քաղաք եր մտել, կարողացավ սպառնալիքներով ու հորդորներով ժողովրդին պահել: Գնացողների լստից հետապնդում ուղարկվեց և համարյա բոլորին բռնեցին: Որենբուրգում հիմնադրվեց քննիչ հանձնաժողով՝ գնդապետ Ներոնովի նախագահությամբ: Բազմաթիվ խռովարարներ ուղարկվեցին այնտեղ: Բանտերում տեղ չմնաց: Նրանց տեղավորեցին Հյուրատան և Դրամների փոխանակության²⁾ խանութներում: Նախկին կազակային վարչությունը վերացվեց: Իշխանությունը հանձնվեց յախկյան պարետ, լենթագնդապետ Սիմոնովին: Չորական ավագ Մարտեմյան Բորոդինին և ավագ (հասարակ) Մոստովշչիկովին հրամայեց ներկա լինել նրա կանցելյարիստում: Բունտի հեղինակները պատվեցին մտքակով, մոտ հարյուր մարդ աքսորվեց Սիբիր, մյուսներին զինվոր քշեցին (HB³⁾ բոլորը փախան). մնացածներին ներեցին և յերկրորդ անգամ լեռնվել տվին: Սույն խիստ և անհրաժեշտ միջոցները վե-

1) Գրենադեները վաշտի ընտիր զինվորներն էին, վորոնց պարտականությունն եր կռվի ժամանակ ձեռնառնակներ շարտել թշնամու վրա: Հետագայում այսպես կոչվում էին ընտիր հետևակ զորամասերը:

2) Բնագրում՝ „... по лавкам Гостинного и Меноваго дворов„.

3) Nota bene (լատ.) — «Լավ նկատիր», անհրաժեշտ և նկատելի:

Մ. Թ.

բահաստատեցին արտաքին կարգը, սակայն անդորրությունն անհուսալի չեր: «Հալա ինչե՞ր պիտի լինեն», — ասում էին ներված խռովարարները. «Եսպէս կցնցենք Մոսկվան»: — Կազակները մինչ այդ ժամանակ դեռևս բաժանված էին լեռն մասի. համաձայնականներ և անհամաձայնականներ (կամ, ինչպես շատ ճիշտ թարգմանել և սույն խոսքերը ռազմական կոլեգիան — հնազանդներ և անհնազանդներ): Գաղտնի խորհրդակցությունները տեղի էին ունենում տափաստանային ումետներում¹⁾ և հետո ընկած խուտորներում²⁾: Ամեն ինչ նախագուշակում եր նոր խռովություն: Չկար առաջնորդ: Առաջնորդը գտնվեց:

1) Ումես — իջևանատուն (տեղական լեզվով):

2) Խուտոր — աղարակի դուռակ, հողողտաղործման այն յեղանակը, յերբ բնակելի շենքերը և վարելահողերը գտնվում են միևնույն հողամասում և այդ հողը կազմում է մշակողի (— ների) սեփականությունը:

Մ. Թ.

ՅԵՐԼԻՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Պուգաչովի հայտնվելը: — Նրա փախուստը Կազանից: — Կոժեմիլովի ցուցմունքները: — Ինքնակոչի առաջին հաջողությունները: — Իլեցկյան կազակները դավաճանութունը: — Բասսիպնայա բերդի առումը: — Նուբալի-Պան: — Ռեյնս-դորպի կարգադրությունը: — Նիժնե-Ողերնայա բերդի առումը: — Տատիշ-չեվայի առումը: — Պուգաչովի Օրենբուրգում: — Չերնոռեչենսկայա բերդի առումը: — Պուգաչովը Սակմարսկում:

Սույն խառնակ ժամանակ, կազակների մեջ տնից-տուն թրև եր գալիս մի անհայտ շրջմովի, վորպես գործավոր վարձ-վելով մերթ այս, մերթ այն տնատիրոջ մոտ, և ձեռք զարկելով ամեն տեսակ արհեստի: Նա ականատես յեղավ խռովություն խաղաղեցմանը և նրա հեղինակների մահապատժին, մի առ ժամանակ հեռացավ դեպի Իրգիզի մենաստանները. այնտեղից 1772 թվի վերջին ուղարկվեց Յաիցկի փոքրիկ քաղաքը ձուկ գնելու համար, ուր և իջևանել եր Դենիս Պյանով կազակի տանը: Նա աչքի չեր ընկնում իր ճառերի հանդիմանությամբ, վատարանում եր իշխանությունը և կազակներին նախապատրաստում փախչելու դեպի տաճկական սուլթանի մարզերը. նա հավատացնում եր, վոր Դոնի կազակները չեն հապաղի հետևել իրենց, վոր նա սահմանադրվում պատրաստ ունի յերկու հարյուր հազար ռուբլի դրամ և յոթանասուն հազար ռուբլու ապրանք և մի ինչ-վոր փաշա՝ հենց վոր կազակները դան իր մոտ՝ պետք ե նրանց տա մինչև հինգ միլիոն. չառ այժմ նա յուրաքանչյուրին խոստացավ ամիսը տասներկու ռուբլի ռոճիկ: Բացի դրանից նա, ասում եր, վորպես թե յաիկյան կազակների դեմ Մոսկվայից գալիս են յերկու գունդ և վոր ծննդյան կամ մկրտություն

որերին անպայման բռնադատ կլինի: Հնազանդներից վոմանք ուղեցին բռնել նրան և ներկայացնել վորպես խռովարկու, սակայն նա թագնվեց Դենիս Պյանովի հետ և բռնվեց Մալիկովա գյուղում (վոր հիմա Վոլսկ ե կոչվում) իր հետ մի ճանապարհով գնացող գյուղացու ցուցմունքով: Սույն շրջմովի Յեմելյան Պուգաչովն եր, Դոնի կազակ և աղանդավոր, վորը կեղծ անցագրով յեկել եր Լեհաստանի սահմանի այն կողմից, դիտավորում թյուն ունենալով բնակություն հաստատել Իրգիզ գետի ափին, այնտեղի աղանդավորների մեջ: Պահակների հսկողության տակ նա ուղարկվեց Սիմբիրսկ, իսկ այնտեղից՝ Ղազան. և ինչպես ամեն ինչ, վոր յաիկյան զորքի գործերի վերաբերյալ կարող եր կարևոր թվալ այն ժամանակվա հանգամանքներում, ուստի Որենբուրգի նահանգապետն անհրաժեշտ համարեց այդ մասին տեղեկացնել պետական ռազմական կոլեգիային իր 1773 թվի հունվարի 18 ղեկուցագրով:

Յաիկյան խռովարարներն այն ժամանակ հաճախ եյին յերևան գալիս և Ղազանի իշխանությունը մեծ ուշադրություն չդարձրեց ուղարկված հանցագործի վրա: Պուգաչովը բանտում պահվում եր մյուս բանտարկյալներից վոչ խիստ: Մինչդեռ նրա համախոհները քնած չեյին: Մի անգամ նա բերդական յերկու զինվորների հսկողությամբ շրջում եր քաղաքում՝ վողորմություն հավաքելով: Չամոռնայա Ռեշոտկայի մոտ (այսպես եր կոչվում Ղազանի գլխավոր փողոցներից մեկը) կանգնած եր յեռաձի մի սայլակ: Պուգաչովը մոտեցավ դրան, հանկարծ հրեց իրեն ուղեկցող զինվորներից մեկին. մյուսն ողնեց կոճղավոր կալանավորին նստել կիբիտկան և նրա հետ միասին սրարշավ փախավ քաղաքից: Դա պատահեց 1773 թվի հունիսի 19-ին: Յերեք որ հետո Ղազանում ստացվել եր դատարանի վճիռը՝ հաստատված Պետերբուրգում, ըստ վորի Պուգաչովը դատապարտված եր մտրակահարման և Պելիմ աքսորվելու՝ տաժանակիր աշխատանքների:

Պուգաչովը հայտնվեց պաշտոնաթող կազակ Դանիլ Շելուգյակովի խոտորներում. վորպես գործավոր առաջ նա ապրել եր այնտեղ և ուր աչք ժամանակ տեղի ունեցին չարագործների խորհրդակցությունները:

Սկզբում պատրաստվում եյին դեպի Տաճկաստան փախչելու. այդ միտքը վաղուց ի վեր ընդհանուր եր բոլոր դժգոհ կազակների համար: Հայտնի չե, վոր Աննա Իոաննովնայի գահակա-

լուծյան որով Իգնատիյ Նեկրասովը կարողացավ այն ի կատար ածել և իր հետ բազմաթիվ կազակներ¹⁾ տարավ Դոնից: Նրանց հետնորդները մինչև այսօր ել ապրում են տաճկական մարզերում, իրենց համար խորթ հայրենիքում պահպանելով նախկին հայրենիքի հավատը, լեզուն ու սովորությունները: Վերջին տաճկական պատերազմի ժամանակ նրանք կատաղորեն կռվում էին մեր դեմ: Նրանց մի մասը ներկայացավ կայսր Նիկոլային, վորը զապորոժյան մի նավակով արդեն անցել էր Դոնուբը. ինչպես և Սեչի մնացած մասը, նրանք մեղայական բերին իրենց հայրերի համար և վերադարձան իրենց որինական թագավորի տիրապետության տակ:

Սակայն չափկյան դավադիրները չափից դուրս կապված էյին իրենց հարուստ, հարազատ տներին: Փոխանակ փախչելու, նրանք նոր խռովություն սկսեցին: Ինքնակոչությունը նրանց թվաց վորպես մի հուսալի զսպանակ: Այս բանի համար պետք էր սոսկ մի հանդուգն ու վճռական յեկվոր, վորը դեռ անհայտ էր ժողովրդին: Նրանց ընտրությունն ընկավ Պոլգաչովի վրա: Նրանց համար դժվար չեք համոզել սրան: Նրանք անհապաղ սկսեցին համախոհներ հավաքել:

Ղազանի կոճղավորի փախուստի մասին ռազմական կոլեգիան հայտնեց այն բոլոր տեղերը, ուր ըստ յենթադրությունների նա կարող էր թաքնվել: Շուտով յենթադրապես Սիմոնով իմացավ, վոր փախստականին տեսել են Յաիկ փոքրիկ քաղաքի մոտերքը. գտնվող խուտորներում: Պոլգաչովին բռնելու համար զորախմբեր ուղարկվեցին, սակայն դրանում նրանք հաջողութուն չունեցան. Պոլգաչովը և նրա գլխավոր համախոհները փնտրվելուց փրկվում էին տեղից տեղ անցնելով և ժամ առ ժամ բազմապատկելով իրենց հրոսախումբը: Նույն միջոցին արտասովոր լուրեր տարածվեցին... Շատ կազակներ կալանքի տակ առնվեցին: Բռնեցին Միխայիլ Կոթեֆնիկովին, տարան պարետային կանցելյարիա և տանջելով նրանից կորզեցին հետևյալ կարևոր ցուցմունքները. սեպտեմբերի սկզբին նա իր խուտորումն էր գտնվում, յերբ նրա մոտ յեկավ Իվան Զարուբինը և

վորպես զադանիք հայտնեց, վոր մի մեծանուն անձնավորություն գտնվում է իրենց կողմերում: Նա համոզում էր Կոթեֆնիկովին՝ նրան թաքցնել իր խուտորում: Կոթեֆնիկովը համաձայնեց: Զարուբինը մեկնեց և հենց նույն գիշերը լուսաբացից առաջ վերադարձավ Տիմոֆեյ Մյասնիկովի և մի անհայտ մարդու հետ, բոլոր յերեքն էլ ձիով: Անծանոթը միջահասակ էր, լայնաթիկունք ու նիհար: Նա հագած ուներ ուղտի բրդից դորձած աբսլակ, գլխին՝ կալմիկական բաց կապույտ գլխարկ և գինված էր հրացանով: Զարուբինը և Մյասնիկովը դնացին քաղաք՝ ժողովրդին ազդարարելու համար, իսկ անծանոթը մնալով Կոթեֆնիկովի մոտ, հայտարարեց նրան, վոր ինքը կայսր Պյոտր III-ն է, վոր իր մասին տարածված լուրերը սուտ են յեղել, վոր նա պահակային սպայի ոգնությամբ փախել է Կիևի, ուր թաքնվել է մոտ մի տարի, վոր հետո յեղել է Յարեգրադում և զադանի կերպով գտնվել է ռուսական զորքի մեջ վերջին տաճկական պատերազմի ժամանակ. վոր այնտեղից նա հայտնվել է Դոնում և հետո բռնված է յեղել Յարիցինում, սակայն շուտով ազատվել է իրեն հավատարիմ կազակների ձեռքով. վոր անցյալ տարի նա գտնվելիս է յեղել Իրգիդում և Յաիկյան փոքրիկ քաղաքում, ուր նորից է բռնվել և տարվել Ղազան. վոր մի անհայտ վաճառականի կողմից յոթհարյուր ռուբլով կաշառված ժամապահը նորից բաց է թողել իրեն. վոր դրանից հետո նա մոտեցած է յեղել Յաիկյան փոքրիկ քաղաքին, սակայն մի կնոջ միջոցով իմանալով այն խուտորից, մասին, վորը հիմա պահանջվում է և քննում են անցադերը, վերադարձել է Սիզրանի ճանապարհը, վորով նա թափառել է մի առ ժամանակ, մինչև վոր Տալովինյան ուժեղից նրան առել և Կոթեֆնիկովի մոտ են բերել Զարուբինն ու Մյասնիկովը: Այս անհեթեթ պատմությունն անելով, ինքնակոչը սկսել է բացատրել իր դիտավորությունները: Նա մտադիր էր իր դեմքը բանալ կազակների զորքը ռազմի (աշխանային ձկնորսության) դուրս գալուց հետո՝ կայազորի ընդդիմադրությունից և զուր աշխուճանդությունից խուսափելու համար: Իսկ աշխանավորսին նա ուզում էր հայտնվել կազակների մեջ, ատամանին կապուտել, ուղիղ գնալ Յաիկյան փոքրիկ քաղաքի վրա, առնել այն և բոլոր ճանապարհներից ուղեկալներ դնել, վորպեսզի ժամանակից շուտ իր մասին վոչ մի տեղ լուր չգնա: Անհաջողության դեպքում սակայն նա մտադիր էր ընկել Ռուս, ամբողջ յերկիրը գրավել իր կողմը, ամե-

1) Նեկրասովցիներ — Դոնի կազակների զորախումբ, վոր իր ատաման Նեկրասայի առաջնորդությամբ մասնակցել է Մադեպայի համախոհ Բուլավինի ապստամբությանը ընդդեմ Պյոտր I-ի և պարտությունից հետո նախ անցել Կուբան և ապա Տաճկաստան — Դոբրուժա:

(Ծանոթ. «Կիրձալի» վիպակից)

նուրեք նոր դատավորներ դնել (քանի վոր ալժմյանների գործերում, նրա ասելով, ինքը շատ անարդարացիութուն է նկատել) և թագավորի գահը բարձրացնել մեծ իշխանին: Իսկ յես, ասում եր նա, այլևս չեմ ուզում քաղալորել: Կոթեֆնիկովի խուտորում Պուգաչովը մնացել է յերեք որ. Ջարուբինը և Մյասնիկովը յեկել են նրա հետևից և տարել նրան Ուսիխինա Ռոսսաշ, ուր և նա մտադիր եր թաքնվել մինչև աշնանային ձկնորսություն. Կոթեֆնիկովը, Կոնովալովը և Կոչուրովը ուղեկցել են նրան:

Կոթեֆնիկովին և նրա ցուցմունքով գործին մասնակից կազակներին կալանավորելը արագացրեց դեպքերի ընթացքը: Սեպտեմբերի 18-ին Պուգաչովը Բուդորինյան առաջապահ պոստից մոտեցավ Յախյան փոքրիկ քաղաքին չերեք հարյուր մարդուց բաղկացած ամբոխով և կանգ առավ քաղաքից յերեք վերստի վրա, Չաղան գետի այն կողմը:

Քաղաքը խլրտում ընկավ: Դրանից քիչ ժամանակ առաջ խաղաղեցված բնակիչներն սկսեցին անցնել նոր խռովարանների կողմը: Սիմոնովը Պուգաչովի դեմ ուղարկեց հինգ հարյուր կազակ, հետևերը զորավիգ դնելով հետևակազոր և յերկու թնդանոթ: Յերկու հարյուր կազակներ կապիտան Կոխլովի հրամանատարությամբ ուղարկվեցին առաջ: Նրանց դեմ դուրս չեկավ մի ձիավոր կազակ, բարձր պահելով ինքնակոչի վրդովիչ նամակը: Կազակները պահանջեցին, վոր նամակը կարդացվի իրենց: Կոխլովն ընդդիմացավ դրան: Խռովութուն ծագեց և զորախմբի կեսը տեղն ու տեղն անցավ ինքնակոչի կողմը և իր չետևից քարշ տվեց հիսուն հավատարիմ կազակների, նրանց ձիերի սանձերը պինդ բռնած: Տեսնելով այս դավաճանությունը իր զորախմբում, Նաուսովը վերադարձավ քաղաք: Բռնված կազակներին տարան Պուգաչովի մոտ ու նրանցից տասնեմեկ հոգու, Պուգաչովի հրամանով կախեցին: Նրա սուլյն առաջին զոհերն էին՝ հարյուրապետներ — Վիտոշնով, Չերտոբոգով, Ռայինով և Կոնավալով. հիսնապետներ — Ռուժենիկով, Տոլստով, Պոդյաչեկ և Կոլպակով. շարքայիններ — Սիդորովկին, Լարզյանյեկ ու Չուկալին:

Մյուս ուրն Պուգաչովը մոտեցավ քաղաքին, սակայն տեսնելով, վոր իր դեմ զորք է դուրս գալիս, սկսեց նահանջել, տափաստանի վրա ցրելով իր հրոսախումբը: Սիմոնովը չհետապնդեց նրան, քանի վոր չեր ուզում կազակներ կարգել այդ նպատակի

համար, վախենալով նրանց դավաճանությունից, իսկ հետևակազորը չեր համարձակվում հեռացնել քաղաքից, վորի բնակիչները պատրաստ էյին բունտ սկսելու: Ամեն ինչի մասին նա տեղեկացրեց Որենբուրգի նահանգապետին՝ գնեբրալ-պորուչիկ Ռեյնադորպին, նրանից թեթև զորք պահանջելով Պուգաչովին հետապնդելու համար: Սակայն ուղիղ հաղորդակցությունը Որենբուրգի հետ արդեն կտրված եր և Սիմոնովի տեղեկագիրը նահանգապետին հասավ մոտ շուտ, քան մի շաբաթից:

Նոր խռովարաններով բազմապատկված հրոսախմբով Պուգաչովը դիմեց ուղիղ դեպի Իլեցկ փոքրիկ քաղաքը և այնտեղի իշխանության պետ ատաման Պորտնովին հրաման ուղարկեց — իրեն դիմավորելու դուրս գալ և միանալ իրեն: Նա կազակներին խոստացավ շնորհել խաչ ու մորուք (Իլեցկի, ինչպես և յաիկյան կազակները բոլորն էլ հնազավաններ էյին), գետեր ու մարգագետիններ, դրամ և պարեն, արձիճ ու վառոդ և մշտնջենական ազատություն, սպառնալով վրեժխնդրություն՝ անհնազանդության դեպքում: Հավատարիմ իր պարտականությանը, ատամանը մտածեց դիմադրություն ցույց տալ, բայց կազակները կապեցին նրան ու զանգերի ղողանջով և աղ ու հացով ընդունեցին Պուգաչովին: Վերջինս կախեց ատամանին, յերեք որ տոնեց իր հաղթությունը և հետո առնելով Իլեցկի բոլոր կազակներին և քաղաքի թնդանոթները, գնաց Ռասսիսկայա բերդի վրա:

Այդ յերկրում շինված բերդերը մոտ այլ ինչ էյին, բայց յեթե գլուղեր, շրջապատված հյուսացանկով կամ փայտյա ցցապատերով: Մի քանի ծեր զինվորներ և տեղացի կազակներ յերկու կամ յերեք թնդանոթների պաշտպանության տակ ապահով էյին Որենբուրգի նահանգի և նրա սահմանների մոտ տափաստանների վրա ցրված վայրի ցեղերի նետերից ու նիզակներից: Սեպտեմբերի 24-ին Պուգաչովը հարձակվեց Ռասսիսկայա բերդի վրա: Կազակներն ալստեղ էլ դավաճանեցին: Բերդը գրավվեց: Պարետին, մայոր Վելովսկուն, մի քանի սպաների և մի քահանայի կախեցին, իսկ կայազորի վաշտը և հարյուր հիսուն կազակ միացան խռովարաններին:

Ինքնակոչի համբաժն առաջ տարածվում եր: Դեռ ևս Բուդորինսկի առաջապահ պոստից Պուգաչովը գրում եր Կիրգիզ-Պայսակի խանին, իրեն անվանելով թագավոր Պյոտր III և պահանջելով նրա վորդուն իր մոտ՝ վորպես պատանդ, ու հարյուր

մարդուց բաղկացած ոժանդակ զորք: Նուրալի-խանը Յախյէի փոքրիկ քաղաքին մոտեցավ տեղական իշխանության հետ բանակեցելու պատրվակով, վորին նա առաջարկեց իր ծառայութունները: Նրան շնորհակալություն հայտնեցին և պատասխանեցին, վոր հուշս ունեն խռովարարներ չհախեցը զալ առանց նրա ոգնության: Ինքնակոչի հայտնվելու առաջին տեղեկության հետ խանը Որենբուրգի նահանգապետին ուղարկեց նրա թաթարերեն գրած առաջին նամակը: «Մենք, տափաստաններում ապրող մարդիկ, — գրում էր Նուրալին նահանգապետին, — չգիտենք՝ ո՞վ է այս մարդը, վոր ձին նստած շրջագայում է գետափի յերկայնքով: Խաբեքա՞ յե արդյոք, թե՛ իսկական թագավոր: Մեր կողմից ուղարկված սուրհանդակը վերադարձավ, հայտնելով, վոր չկարողացավ այդ իմանալ և վոր այդ մարդու մորուքը շեկ է»: Ընդ սմին, ոգտվելով հանգամանքներից, խանը նահանգապետից պահանջում էր վերադարձնել ամանաթները, քված անասունները և իրեն հանձնել հորդայից փախած ստրուկներին: Ռեյնսդորպը շտապեց պատասխանել, վոր կայսր Պյոտր III-ի վախճանվելը ամբողջ աշխարհին է հայտնի, վոր ինքը թագավորին տեսել է դագաղի մեջ և համբուրել նրա մեռած ձեռքը: Նա հորդորեց խանին՝ ինքնակոչի դեպի կիրգիզյան տափաստանները փախչելու դեպքում՝ նրան հանձնել կառավարության ձեռքը, դրա փոխարեն խոստանալով թագուհու վոդորմածությունը: Խանի խնդիրները կատարվեցին: Մինչդեռ Նուրալին բարեկամական հարաբերությունների մեջ մտավ ինքնակոչի հետ, չդադարելով հավատացնել Ռեյնսդորպին իր՝ դեպի կայսրուհին ունեցած ջերմեռանդության մեջ, իսկ կիրգիզներն սկսեցին պատրաստվել առպատակություններին:

Խանի տեղեկությունից անմիջապես հետո Որենբուրգում ստացվեց Յախյէի պարետի տեղեկագիրը, ուղարկված Սամարայի վրացով: Այս շուտով ստացվեց և Վելովսկու տեղեկագիրը՝ իրեցի փոքրիկ քաղաքի առման մասին: Ռեյնսդորպը շտապեց միջոցներ ձեռք առնել ծավալվող չարիքը՝ դադարեցնելու համար: Նա հրամանագրեց բրիգադիր բարոն Բիլովին դուրս գալ Որենբուրգից չորս հարյուր հետևակ զինվորներով և այրուձիով ու վեց դաշտային թնդանոթներով և շարժվել դեպի Յախյէի փոքրիկ քաղաքը, ճանապարհին մարդիկ հավաքելով առաջապահ պոստերից ու բերդերից: Վերխնե-Ողերնայա շրջանի բրիգադիր բարոն Կորֆին հրամայեց վորքան կարելի յե շուտով գնալ դե-

պի Որենբուրգ: Ենթադնապես Սիմոնովին՝ մայոր Նաումովին դաշտային զորախմբով և կազակներով ուղարկել Բիլովին միանալու համար: Ստավրոպոլի կանցելյարիային¹⁾ հրամայված էր Սիմոնովի մոտ ուղարկել հինգ հարյուր զինված կալմիկներ, իսկ մոտերքում ապրող բաշկիրներին և թաթարներին՝ վորքան կարելի յե շուտ հավաքվել և հազար մարդկանցով դիմավորել Նաումովին: Այս կարգադրություններից վոչ մեկը չկատարվեց: Բիլովը գրավեց Տատիշկա բերդը և այն է ուզում էր շարժվել դեպի Ողերնայա, սակայն այդտեղից տասնհինգ վերստի վրա գիշերը թնդանոթային զարկեր լսելով նահանջեց, լենթադրելով, վոր Պուգաչովն արդեն գրավել է բերդը: Ռեյնսդորպը յերկրորդ անգամ հրամայեց նրան փութալ խռովարարներին ընկճելու: Բիլովը չլսեց և մնաց Տատիշկայի մեջ: Կորֆը արշավանքից հրաժարվում էր զանազան պատրվակներ բռնելով: Հինգ հարյուր զինված կալմիկների փոխարեն յերեք հարյուրն էլ չհավաքվեց: Նրանք էլ ճանապարհից փախան: Բաշկիրները և թաթարները չեյին լսում հրահանգները: Իսկ մայոր Նաումովը և զորական ավագ Բորոդինը դուրս գալով Յախյան փոքրիկ քաղաքից, հեռվից գնում էյին Պուգաչովի հետքերով և հոկտեմբերի 3-ին Որենբուրգ մտան տափաստանի կողմից՝ թշնամուն չտեսած:

Ռասսիպնայայից Պուգաչովը գնաց Նիժնե-Ողերնայա բերդի վրա: Ճանապարհին նա հանդիպեց կապիտան Սուրինին, վորին Նիժնե-Ողերնու պարետ մայոր Խարլովը ուղարկել էր Բելովսկուն ոգնության: Պուգաչովը նրան կախաղան հանեց և վաշտը միացավ խռովարարներին: Տեղեկանալով Պուգաչովի մոտենալու մասին, Խարլովը Տատիշկա ուղարկեց իր ջահել կնոջը՝ այնտեղի պարետ Յելագինի աղջկան, իսկ ինքը պատրաստվեց դիմադրելու: Կազակները զավսճանեցին նրան և անցան Պուգաչովի կողմը: Խարլովը մնաց սակավաթիվ զառամյալ զինվորների հետ: Սեպտեմբերի՝ լույս 26-ի գիշերը, նրա խելքին փչեց զինվորներին սիրտ տալու համար կրակել իր չերկու թնդանոթներից և հենց այս դժբախտ զարկերն էյին, վոր կանգնեցրին նրան ոգնության գնացող Բիլովին: Առավոտյան Պուգաչովը յերևաց իր զորքի առջևից: Նա ձիով գնում էր իր զորքի

1) Ստավրոպոլի կանցելյարիան վարում էր Որենբուրգի նահանգում բնակեցրած մկրտված կալմիկների գործերը: Ծանոթ. հեղինակի:

առջևից: «Զգուշ, թագավոր»,—ասաց նրան մի ծեր կաղակ. «Թնդանոթը չի հարցնում, թե ում ես սպանում»:— «Դու, ծեր մարդ,—պատասխանեց ինքնակոչը,—միթե թնդանոթները թագավորների համար են ձուլվում»:— Խարլովը մի գին-վորից մյուսն էր վաղում և հրամայում կրակել: Վոշ-վոք չլսեց նրան: Նա ճանկեց պատրուկը, կրակեց մի թնդանոթից և վրա ընկավ մյուսին: Նույն այդ ժամանակ խռովարարները գրավեցին բերդը, հարձակվեցին նրա միակ պաշտպանի վրա և վեր-քեր հասցրին նրան: Կիսամեռ դրուժյան մեջ նա մտածեց փրկ-կանքով ազատվել և նրանց տարավ դեպի այն խրճիթը, ուր իր ունեցվածքն էր թաքցված: Այնինչ, բերդի հետևում արդեն դը-րել էին կախաղանը: Նրա առջև նստած էր Պուգաչովը, ընդու-նելով բնակիչների և կայազորի չերդումը: Նրա մոտ տարան վերքերից խելացնոր և այրուհաքամվող Խարլովին: Նիզակի հարվածով դուրս ընկած նրա աչքը կախվել էր այտի վրա: Պուգաչովը հրամայեց կախաղան բարձրացնել նրան և նրա հետ, Ֆիզներ և Կաբալերով պրապորշչիկներին, մի գրագրի և թաթար Բիկբալին: Կայազորն սկսեց խնդրել իր բարի պարետի համար, սակայն յաիկյան կազակները՝ խռովության պարագլուխները, անողոք էյին: Նահատակներից վոշ մեկը փոքրոգություն ցույց չտվեց: Մահմեդական Բիկբայը, բարձրանալով սանդուխքի վրա խաչ հանեց և իր վիզն անցկացրեց պարանի ողակը: Մյուս ուրը Պուգաչովը առաջ շարժվեց և գնաց Տատիշչևայի վրա:

Այս բերդի պետը գնդապետ Յելագինն էր: Կայազորը շա-տացել էր Բիլովի գործածմամբ, վորը այդ բերդում իր ապա-հովությունն էր փնտռել: Սեպտեմբերի 27-ին Պուգաչովը չերե-վաց բերդը շրջապատող բարձրունքների վրա: Բոլոր բնակիչ-ները տեսան, թե նա ինչպես այնտեղ շարեց իր թնդանոթները և ինքն ուղղեց դրանք դեպի բերդ: Խռովարարները ձիերը մոտ քշեցին պարիսպներին, հորդորելով կայազորին—չլսել բոյարեբի¹⁾ և կամավոր կերպով անձնատուր լինել: Նրանց պատասխանեցին կրակոցներով: Ձիավորները հետ քաշվեցին: Անողուտ հրաձգու-թյունը շարունակվեց կեսօրից մինչև յերեկո, այդ ժամանակ բերդի մոտ գտնվող խոտի գեղերը բռնկվեցին, վոր վառել ելին պաշարողները: Հրդեհն արագությամբ հասավ փայտյա ամրու-թյուններին: Ձիավորները նետվեցին կրակը հանգցնելու: Պու-

գաչովն ոգավելով իրարանցումից հարձակվեց մյուս կողմից: Բերդական կազակներն անձնատուր չեղան նրան: Վերավորված Յելագինը և ինքը Բիլովը կատաղի դիմադրություն ցույց տվին: Վերջապես խռովարարները ներս խուժեցին ծխացող փրատակնե-րի միջով: Պետերը բռնվեցին: Բիլովի գլուխ կտրեցին: Չադ Յելագինի կաշին քերթեցին, ճարպը հանեցին չարագործ-ները և քսեցին իրենց վոտքերին: Նրա կնոջը թրատեցին: Նրանց աղջիկը՝ նախորջակին այրիացած Խարլովան՝ բերվեց Պուգաչովի մոտ, վոր կարգադրել էր մահապատժի յենթարկել իր ծնողներին: Պուգաչովն ապշած մնաց նրա գեղեցկությունից և դժբախտին պահեց իր մոտ վորպես հարձ, ի սեր նրա խնայելով վերջինիս լոթնամյա յեղբորը: Մայոր Վելովսկու կինը, վոր փա-խել էր Ռասսիպնայայից, նույնպես գտնվում էր Տատիշչևայա բերդում: Նրան խեղդեցին: Բոլոր սպաններին կախեցին: Մի քա-նի զինվորների ու բաշկիրների դուրս բերին դաշտը և կարտե-չով սպանեցին: Մյուսների մագերը խուզեցին կազակավարի և միացրին խռովարարներին: Յերեսուն թնդանոթ ընկավ հաղթո-ղի ձեռք:

Պուգաչովի հաջողությունների լուրերը մեկը մյուսի յետևից հասնում էին Որենբուրգ: Բելովսկին հազիվ կարողացավ տե-ղեկացնել իլեցկի փոքրիկ քաղաքի առման մասին, չերը Խարլո-վը լուր տվեց Ռասսիպնայայի գրավման մասին: Դրանից անմի-ջապես հետո Բիլովը Տատիշչևայից հաղորդեց Նիժնե-Ուգերնու առման մասին, մայոր Կրուզեն Չերնորեչնսկից հայտնեց Տատիշչևովի տակ տեղի ունեցող հրաձգության մասին: Վեր-ջապես (սեպտեմբերի 28-ին) չերեք հարյուր թաթարներ, վորոնց բռնի ուժով հավաքել և ուղարկել էին Տատիշչևով, ճանապար-հից վերադարձան, հետները տեղեկություն բերելով Բիլովի և Յելագինի վիճակի մասին: Հրդեհի արագությունից վախեցած Ռեյնսդորպը խորհուրդ գումարեց Որենբուրգի գլխավոր ա-տիճանավորներից և նրանք հաստատեցն հետևյալ միջոցա-ռումները.

1) Սակմարա գետի վրայի բոլոր կամուրջները քանդել և փայտը թողնել ջրի հոսանքով:

1) Боярин—խոշոր ազնվական հին Ռուսաստանում. Մ. Թ.

2) Որենքը ընդհանուր պահանջներ է դնում ընդհանուր շահերի և խառնաժողովի հետ համագործակցության տակ նրանց ուղարկել Տրոյի-կայա բերդը:

3) Ձեռք ունեցող տարաստիճանավորներին տեղեր նշանակել՝ քաղաքը պաշտպանելու համար, նրանց ղեկավարելու՝ քաղաքի պաշտպանության մասին Վալենտինի տրամադրությամբ տակ. մյուսները պետք է պատրաստ լինեն հրդեհի դեպքում և գտնվեն մաքսային դիրքերում Որենքի իշխանության տակ:

4) Սեյիսյան թափարներին քաղաք բերել և նրանց ղեկավարության ներքին հանձնարարել կոլեկտիվ խորհրդական Տիմաշովին:

5) Հրետանին հանձնել իսկական ստատոկի խորհրդական Ստարով-Միլյուկովի տնօրինությանը, վորը յերբեմն ծառայել էր հրետազորի մեջ:

Բացի դրանից Ռեյսսդորֆը մտածելով այլևս Որենքը չապահովության մասին, հրամայեց օրենք-պարետին կարգի բերել քաղաքի ամրությունները և դնել պաշտպանողական վիճակի մեջ: Իսկ Պուգաչովից դուրս չգրավված փոքրիկ բերդերի կայա-գործներին հրամայվեց Որենքը դալ, նախապես թողնելով կամ ջուրը գցելով ծանրություններն ու վառոդը:

Տատիշևից սեպտեմբերի 29-ին, Պուգաչովը գնաց Ձերնորենսկի վրա: Սույն բերդի մեջ մնացել էին մի քանի ծեր զինվորներ՝ կապիտան Նեչայեվի գլխավորությամբ, վորը բռնել էր Որենքը թափանցելու համար անհնարություն չեղան: Պուգաչովը կախեց կապիտանին, նրա սպասավոր ճորտ աղջկա գանգատի հիման վրա:

Պուգաչովը, թողնելով Որենքը աջ կողմում, գնաց Սակմարսկի փոքրիկ քաղաքի վրա, վորի բնակիչներն անհամբեր սպասում էին նրան: Հոկտեմբերի 1-ին թափարական Ղարդալե կոչված գյուղից նա այնտեղ գնաց մի քանի կազակների ուղեկցությամբ: Ականատեսը հետևյալ կերպ է նկարագրում նրա ժամանումը:

«Բերդում, ստանիցային մի խրճիթի մոտ գորգեր էին փռված և դրվածքներ մի սեղանի՝ աղ ու հացով: Տերտերը Պուգաչովին սպասում էր խաչով ու սրբոց պատկերներով: Յերբ նա

1) Կոնֆեդերատներ—շխատակից (մանր աշխատանքային) կամ նրա մի մասի զինված միություններ (կոնֆեդերացիաներ) անդամները հին Լեհաստանում, վորոնց հիմնական նպատակն էր ազնվականության իրավունքների ու արտոնությունների պաշտպանությունը:

Այստեղ խոսքը Լեհաստանի անկախության ջատագույն կոնֆեդերատների մասին է: Ծ. Թ.

բերդ մտավ, սկսեցին զանգերը տալ. հավաքված մարդիկ գլխարկները հանեցին և յերբ ինքնակոչը իջնում էր ձիուց իր յերկու կազակների ոգնությամբ, վորոնք բռնել էին նրա թևատակերից, այն ժամանակ բոլորն ընկան յերեսն ի վայր: Նա համբուրեց խաչը, համբուրեց աղն ու հացը և նստելով պատրաստ դրված աթոռին, ասաց. վեր կացե՛ք, զավակներս: Հետո բոլորը համբուրեցին նրա ձեռը: Պուգաչովը հարց ու փորձաբեց քաղաքի կազակների մասին: Նրան պատասխանեցին, վոր վրձանք ծառայության մեջ են, մյուսներին իրենց ատաման Դանիլ Դոնսկոյի հետ տալով են Որենքը և վոր միայն քսան մարդ է թողնված փոստային սայլակները քշելու համար, սակայն նրանք էլ կորել են: Նա դարձավ քահանային և սպառնալից հրամայեց նրան գտնել նրանց, ասելով. դու տեսե՛ք ես, յեղիք ուրեմն ասումս. դու յեվ բոլոր բնակիչները ձեռքով ինձ պատասխանե՛ք յե՛ք մեռնե՛ք հա՛մար: — Հետո նա գնաց ատամանի հոր մոտ, վորի տանը ճաշեր պատրաստված նրա համար: Թե վարե՛ր վորդին այստեղ յինք, ասաց նա ծերունուն, ապա ձեռքը կընկնե՛ր աստիճան. բայց ես աղ ու հացը մոռալից: Ել ինչ ասումս ե՛ս, վոր իր տեղը բոլոր փախել է: — Ժաշից հետո, հարբած, նա այն է՝ հրամայեց, վոր տանտիրոջը մահապատժի յերթարկեն, բայց նրա հետ յեկող կազակները թախանձեցին խնայել. ծերունուն միայն շղթայեցին և գիշերը նստեցին ստանիցայի խրճիթի մեջ հսկողության տակ: Մյուս օրը յերկան բերված կազակներին ներկայացրին Պուգաչովին: Նա գուրգուրանքով վարվեց նրանց հետ և միացրեց իր զորախմբին: Կազակները հարցրին նրան. վերջապես կհրամայի հետները մթերք վերցնելու: Վերցրե՛ք, պատասխանեց նա, մի փոքրիկ կսար հաց. դուք ինձ միայն մինչե՛ք Որենքը կուղեկցե՛ք: — Սույն այդ ժամանակ Որենքը չապահովության համար ուղարկած բաշկիրները շրջապատեցին քաղաքը: Պուգաչովը դուրս յեկավ նրանց դեմ և առանց կռիվի բոլորին առավ իր զորքի մեջ: Սակմարի ափին նա կախեց վեց մարդ:

Սակմարի փոքրիկ քաղաքից յերեսուն վերստի վրա գրտնվում էր Պրեչիստենսկայա բերդը: Նրա կայազորի ամենալավ մասը Բիլովը վերցրել էր Տատիշևի վրա շարժվելու ժամանակ: Սպաները և կայազորը գլխավորեցին հաղթողին: Ինքնակոչն ըստ իր սովորության, զինվորներին իր զորքի մեջ ընդունեց և առաջին անգամ խայտառակ վողորմամոլությամբ ցույց տվեց սպաններին:

Պուգաչովը գործնում էր. յերկու շաբաթ անցավ այն օրից,

յերբ նա հայտնվեց Յաիկյան փոքրիկ քաղաքի մոտ մի բուռ խռովարարներով և արդեն ուներ մինչև յերեք հազար փոքրիկ հետևակ ու այրուձի և քսանից ավելի թնդանոթներ։ Նա չոթ բերդ եր գրավել կամ հանձնվել ելին նրան։ Ժամ առ ժամ ա- նասելի կերպով շատանում եր նրա զորքը։ Նա վճռեց ոգուվել բախտից, և հոկտեմբերի 3-ին, գիշերով Սակմարսկ փոքրիկ քաղաքի մոտ անցավ կամուրջը, վորն անվնաս եր մնացել՝ հակառակ Ռեյնսդորպի կարգադրության, և ձգվեց դեպի Որեն- բուրգ։

ՅԵՐԵՐԳ ՎԼՈՒԽ

Կառավարության ձեռք առած միջոցները։—Որենբուրգի գրությունը։ Ավազակ խռովուշան։—Պուգաչովն Որենբուրգի մոտ։—Բերդա ավանը։—Պու- գաչովի համախոհները։—Գեներալ-մայոր Կառը։—Նրա անհաջողությունները։—Գնդապետ Ջերնիշովի մահը։—Կառը լքում ե իր զորքը։—Բերելիովը։

Դեպքերն Որենբուրգում վատ ընթացք ելին ստանում։ Ժամ առ ժամ սպասում ելին յաիկյան զորքի ընդհանուր խռո- վությանը։ Բաշկիրները՝ բորբոքված իրենց ավազներից (վո- բոնց Պուգաչովը պարգևել եր բուխարացիներից խլված ուղտե- ընն ու ապրանքները) սկսեցին հարձակումներ գործել ռուսա- կան գյուղերի վրա և ստվար խմբերով միանալ խռովարարների զորքերին։ Զինասպաս կալմիկները փախչում ելին առաջապահ պոստերից։ Մորզմաները, չուվաշները, չերեմիսները դադարեցին յենթարկվել ռուս իշխանությանը։ Տերունական գյուղացիները բացահայտ կերպով ցույց ելին տալիս իրենց համախոհությունը ինքնակոչին և շուտով վոչ միայն Որենբուրգի, այլ և նրան սահմանակից նահանգները վտանգավոր տատանման մեջ ըն- կան։

Նահանգապետները՝ Ղադանի — ֆոն-Բրաչնտը, Սիրիլի — Ջիչերինը և Աստրախանի — Կրեչետնիկովը՝ Ռեյնսդորպից ան- միջապես հետո պետական ռազմական կոլեգիային տեղեկացրին յաիկյան անցքերի մասին։ Թագուհին անհանգստությամբ ուշք դարձրեց առաջացած աղետի վրա։ Այն ժամանակվա հանգա- մանքները սաստիկ նպաստում ելին անկարգություններին։ Զորքերն ամեն կողմից քաշվել ելին դեպի Տաճկաստան ¹⁾ և

1) Մոսքը հերթական ռուս-տաճկական պատերազմի մասին ե, վոր սկրո- վել եր դեռևս 1768 թ. և ավարտվեց 1774-ին Քյուչուկ-Կայնարջի հաշտությամբ,

ալեկոծվող (Լեհաստան¹⁾)։ Խիստ միջոցառումները, վոր ձեռք էյին առնված ամբողջ Ռուսաստանում մինչ այդ ժամանակ ճարակող ժանտախտի դադարեցման համար, խաժամուժ ժողովրդի մեջ ընդհանուր դժգոհություն էյին առաջացրել։ Ռեկրուտները հավաքումը սաստկացրեց դժվարությունները։ Մի քանի վաշտերի և եսկադրոնների հրամայված եր Մոսկվայից, Պետերբուրգից, Նովոռոդից և Բախմուտից շտապ կերպով շարժվել դեպի Ղազան։ Դրանց հրամանատարությունը հանձնվեց գեներալ-մայոր Կառին, վորը Լեհաստանում աչքի յեր ընկել իշխանության խիստ առաջադրանքները անշեղ կատարելու համար։ Նա գտնվում էր Պետերբուրգում, ու կրուտներ ընդունելու գործով։ Նրան հրամայված էր իր բրիգադը հանձնել գեներալ-մայոր Նաշոկինին և շտապել դեպի վտանգ սպառնացող տեղերը։ Նրան միացրին գեներալ-մայոր Ֆրեյմանին, վոր մի անգամ արդեն խաղաղեցրել էր լաիկյան զորքը և լավ գիտեր նոր անկարգությունների թատերաբեմը։ Շրջակա նահանգների պետերին հրամայված էր իրենց կողմից անհրաժեշտ կարգադրություններն անել։ Հոկտեմբերի 15-ին մանիֆեստով ժողովրդին հայտարարված էր ինքնակոչի յերեւան գալու մասին, հորդորելով նրանով հրապուրվածներին որ առաջ ձեռք քաշել հանցավոր մոլորությունից։

Դառնանք դեպի Ռենբուրգ։

Սուլչն քաղաքում գտնվում էր մինչև յերեք հազար զինվոր և մինչև յոթանասուն հրանոթ։ Այսպիսի միջոցներով կարելի չեր և պետք էր վոչնչացնել խռովարարներին։ Դժբախտաբար, ռազմական պետերի մեջ չկար մեկը, վոր իմանար իր գործը։ Հենց սկզբից վախենալով, նրանք ժամանակ տվին Պուգաչովին զորանալու և իրենց զրկեցին հարձակողական շարժումներից։ Ռենբուրգն աղետալի պաշարում ունեցավ, վորի հետաքրքրական նկարագրությունը տվել է ինքը Ռեյնսդորպը։

Մի քանի որ Պուգաչովի յերեւան գալը անհայտ մնաց Ռեյն-

վորով Ռուսաստանը ստացավ մի շարք քաղաքներ Սև ծովի հյուսիսային ափերին (Ազով, Կերճ և այլն), ինչպես և զգալի ռազմատուգանք։ Ծ. Թ

1) 1768-76 թ. թ. Լեհաստանում տեղի ունեցան ղլխատայի (մանր աղնը-վակնության) մի մասի՝ կոնֆեդերատների ապստամբական անհաջող շարժումները, ուղղված մի կողմից իր իսկ լեհական թագավորի, մյուս կողմից Ռուսաստանի վտանգավորությունների դեմ։ Հետևանքը յեղավ Լեհաստանի մեծ մասի բաժանումը Ռուսաստանի, Պրուսիայի և Ավստրիայի միջև։ Ծ. Թ.

բուրգի բնակիչներին, սակայն բերդերը գրավելու լուրը շուտով տարածվեց քաղաքում, իսկ Բիլովի շուտափույթ առաջխաղացումը հաստատեց այս ճիշտ լուրերը։ Ռենբուրգում հուզմունք չերեաց։ Կադակները սպառնալիքներ տալով տրտնջում էյին, սարսափահար բնակիչները խոսում էյին քաղաքը հանձնելու մասին։ Բռնվեց խլրտման դրդիչը՝ պաշտոնաթող մի սերժանտ, գաղտնի ուղարկված Պուգաչովի կողմից։ Հարցաքննության ժամանակ նա հայտնեց, վոր ղիտավորություն ուներ սրախողխող անել նահանգապետին։ Ռենբուրգի մերձակա գյուղերում սկսեցին խռովարարներ յերեւալ։ Ռեյնսդորպը հրապարակեց Պուգաչովի մասին տրված հայտարարությունը, ուր պարզում էր նրա իսկական կոչումը և նախկին հանցանքները։ Դա գրված էր մթամած ու շփոթ վոճով։ Նրանում ասված էր, վոր չառագործի մասին յախկյան կողմերից լուրեր են հասնում, վոր նա այլ դասից է, քան վոր կա... Բայց վոր նա իսկապես Դոնի կազակ Յեմելյան Պուգաչովն է, իր նախկին հանցանքների համար մտրակով պատժված և յերեսին նշաններ են դրված։ Սուլչն ցուցմունքն անաբդարացի յեր։ Ռեյնսդորպը հավատացել է սուտ լուրերին և խռովարարները հետո ցնծության մեջ էյին, նրան բամբասանքի մեջ նախատելով։

Թվում էր, Ռեյնսդորպի ձեռք առած բոլոր միջոցները դառնում էյին ի վնաս նրա։ Ռենբուրգի բանտում այդ ժամանակ շղթայակապ պահվում էր մի չարագործ, վոր հայտնի յեր Խլուպուշա անունով։ Քսան տարի նա ավազակություն էր արել աչն տեղերում, յերեք անգամ աքսորվել էր Սիբիր և յերեք անգամին ել միջոց էր գտել վախչելու։ Ռեյնսդորպի խելքին փչեց ոգտագործել բանիմաց տաժանակրին՝ նրա միջոցով Պուգաչովի հրոսակախումբը հորդորիչ մանիֆեստներ ուղարկելով։ Խլուպուշան յերդվեց ճշտությամբ կատարել նրա հանձնարարությունները։ Նա ազատվեց բանտից, ներկայացավ իրեն Պուգաչովին և անձամբ նրա ձեռը տվեց նահանգապետից ստացած թղթերը։ «Դիտեմ, ախպերս, թե այդտեղ ինչ է գրված» — բոլոր թղթերը։ «Դիտեմ, ախպերս, թե այդտեղ ինչ է գրված» — ասաց անգրագետ Պուգաչովը և նրան նվիրեց կես մանեթ դրամ և դրանից քիչ ժամանակ առաջ կախված մի կիրգիզի շորերը։ Լավ ճանաչելով այն յերկիրը, ուր նա այդպես յերկաթ սարսափ էր տարածել իր ասպատակություններով, Խլուպուշան դարձավ նրան անհրաժեշտ մի մարդ։ Պուգաչովը նրան գնդապետի կոչումը տվեց և հանձնարարեց թալանել և հուզել գործարանները։ Խլու-

պուշան արդարացրեց նրա վստահութիւնը: Նա գնաց Սակմա-
րա գետով, խռովելով շրջակա գյուղերը. հայտնվեց Բուզուլճանս-
կի և Ստերլիտամացկի նավակայաններում և ուրալյան գործա-
րաններում ու այնտեղից Պուգաչովին ուղարկեց թնդանոթներ,
ռումբեր և վառոդ, իր հրոսակախումբը շատացնելով գրանցված
գյուղացիներով և բաշկիրներով՝ իր ավազակութիւնների ըն-
կերներով:

Հոկտեմբերի 5-ին Պուգաչովն իր ուժերով բանակ դրեց
կազակական մարգագետինների վրա, Որենբուրգից հինգ վերստ
հեռու: Նա իսկույն ևեթ առաջ շարժվեց ու թնդանոթային զար-
կերի տակ միմարտկոց դրեց յեկեղեցու դալթում, հենց արվար-
ձանի մոտ, իսկ մյուսը՝ քաղաքից դուրս գտնվող նահանգապե-
տական տանը: Նա նահանջեց՝ սաստիկ հրաձգությամբ հետ
մղված: Նույն օրն ևեթ նահանգապետի հրամանով արվարձանն
այրվեց: Կրակից փրկվեց միայն մի խրճիթ և Գյորգիեվսկայա
կոչված յեկեղեցին: Բնակիչներին տեղափոխեցին քաղաք և բո-
լոր վնասի համար նրանց հատուցում խոստացվեց: Սկսեցին
մաքրել քաղաքը շրջապատող խրամատը և հողապատնեշը պատել
գերանակալներով:

Գիշերն ամբողջ քաղաքի շրջակայքը բոցավառվեցին ձմեռ-
վա համար մթերած խոտադեղերը: Նահանգապետը չկարողացավ
ժամանակին դրանք քաղաք կրել: Հրդեհիչներն դեմ (արդեն
մյուս օրն առավոտյան) դուրս յեկավ մայր Նաումովը, վորը հենց
նոր եր յեկել Յաիկյան քաղաքից: Նա իր հետ ուներ հաղար հինգ
հարյուր մարդ ձիավոր ու հետևակ: Թնդանոթներով դիմավոր-
ված՝ նա փոխ-հրաձգութիւն ունեցավ և նահանջեց առանց
վորեն հաջողութեան: Նրա զինվորներն անաբեկված ելին, իսկ
կազակներին նա չեր վստահում:

Ռեյնսդորպը նորից խորհուրդ գումարեց իր ռազմական և
քաղաքացիական աստիճանավորներից և նրանցից գրավոր կարծիք
պահանջեց. արդոք նմրից դուրս գալ ընդդեմ չարագործի, թե՞
քաղաքի ամբողջիւնների պաշտպանութեան ներքո նոր զորքե-
րի սպասել: Այս խորհրդին իսկական ստատսկի սովետնիկ Ստա-
րով-Միլյուկովը մենակ հայտնեց մի կարծիք, վոր պատիւ ե
բերում զինվորականին. դուրս գալ խռովաբարների դեմ: Մյուս-
ները վախենում էին նոր անհաջողութեամբ քաղաքի բնակիչ-
ներին վտանգավոր հուսալքման մեջ գցել և միայն մտածում

էյին պաշտպանվել: Վերջին կարծիքի հետ համաձայնվեց և
Ռեյնսդորպը:

Հոկտեմբերի 8-ին խռովարարները դուրս յեկան քաղաքից
յերեք վերստ հեռու գտնվող Меновой двор-ը թալանելու:
Խռովարարների դեմ ուղարկած զորախումբը ցրեց նրանց, տեղն
ու տեղը սպանելով յերկու հարյուր մարդ և գերի բռնելով մին-
չև հարյուր վաթսուհի հոգի: Ռեյնսդորպը, կամենալով ոգտվել
այս դեպքից, վոր փոքր ինչ քաջալերել եր իր զորքը, ուզում
եր հաջորդ օրը դուրս գալ Պուգաչովի դեմ, սակայն բոլոր զո-
րապետերը միաբերան հայտնեցին նրան, վոր զորքի վրա վոչ մի
կերպ չի կարելի վստահել. հուսալքման և վարանման մեջ ընկած
զինվորներն անսիրտ ելին կռոււմ, իսկ կազակները հենց կովի
դաշտում կարող էյին միանալ խռովարարների հետ և նրանց
դավաճանութեան հետևանքը կարող եր կործանարար լինել Որեն-
բուրգի համար: Ռեյնսդորպը չգիտեր ինչ անեւ: Այնուամե-
նայնիվ նա կարողացավ համոզել ու ամաչեցնել իր ստորադը-
րյալներին և հոկտեմբերի 12-ին Նաումովը քաղաքից նորից
դուրս բերեց իր անհուսալի զորքը:

Կռիվն սկսվեց: Պուգաչովի հրետանին թվով գերազանց եր
քաղաքից դուրս բերված թնդանոթներից: Որենբուրգի կազակ-
ները, անսովոր լինելով, վախենում ելին ռումբերից և սեղմվում
քաղաքին՝ պատնեշի վրա դրված թնդանոթների պաշտպանու-
թեան տակ քաշվելով: Նաումովի զորախումբն ամեն կողմից
շրջապատված եր բազմաթիւ անկանոն խմբերով: Նա իր զորքը
կառուե¹⁾ դասավորեց և սկսեց նահանջել, հրաձգութիւն պահ-
պանելով թշնամու հետ: Կռիվը տեւեց չորս ժամ: Նաումովը կոր-
ցրեց հարյուր տասնյոթ մարդ սպանված, վիրավոր, կովի դաշ-
տից փախած:

Որ չեր անցնում առանց փոխ-հրաձգութիւնների: Խռովա-
րարները ձիավոր խմբերով շրջում էյին քաղաքի պարսպի մո-
տերքը և հարձակվում խարապանների վրա: Պուգաչովը մի քանի
անգամ իր բոլոր ուժերով մոտեցավ Որենբուրգին: Սակայն նա
դիտավորութիւն չունեւ հարձակմամբ վերցնելու այն. «Մառ-
դիկ չեմ կորցնի» — ասում եր նա Սակմարսկի կազակներին, —
«այլ քաղաք սովից կկոտորեմ». Գանիցս նա միջոցներ գտավ իր
վրդովեցուցիչ թղթերը բնակիչներին հասցնելու: Քաղաքում

1) Kappe(ֆր.) — քառանկուսի ձևով ճակատած զորք, Ծ. թ.

բունեցին մի քանի չարագործներին, ուղարկված ինքնակոչի կողմից. նրանց մոտ գտան վառոդ և պատրուկ:

Շուտով Որենբուրգում զգացվեց խոտի պակասութուն: Զորքից և բնակիչներից խլվեցին լղար և աշխատանքի անընդունակ ձիերը և ուղարկվեցին մասամբ Իլեցկայա Զաշչիտայի և Վերխո-Յաիցկի բերդը, մասամբ Ուֆայի գավառը: Սակայն, քաղաքից մի քանի վերստի վրա խռովությամբ բռնված գյուղացիներն ու թաթարները ձիերը բռնեցին, իսկ յերամակը քոռ կազակներին ուղարկեցին Պուգաչովի մոտ:

Աշնանային ցուրտը սովորականից շուտ վրա հասավ: Հոկտեմբերի 14-ից արդեն սկսվեցին սառնամանիքները. 16-ին ձյուն յեկավ: 18-ին Պուգաչովը կրակ տալով իր բանակատեղը, բոլոր ծանրություններով հետ գնաց Յաիկից դեպի Սակմարա և տեղավորվեց Բերդա ավանի մոտ, Սակմարայի ամառային ճամբի վրա, Որենբուրգից յոթ վերստ հեռու: Այդտեղից նրա հեծելադետերը չեղին դադարում քաղաքը անհանգստացնել, հարձակվել խարապանների վրա և կաջողորդ պահել մշտական յերկյուղի մեջ:

Նոյեմբերի 2-ին Պուգաչովը բոլոր ուժերով նորից մոտեցավ Որենբուրգին և քաղաքի շուրջն ամեն կողմից մարտկոցներ դնելով, սաստիկ կրակ տեղաց: Քաղաքի պարսպից նրան պատասխանեցին նույն կերպ: Այդ ժամանակ նրա հետևակազորից հազար մարդ գետի կողմից թափնվելով արվարձանի ներքնահարկերում՝ համարյա պարսպի և գերանակալների մոտ, կրակում ելին հրացաններից և սալակներից¹): Ինքը Պուգաչովն երազաջնորդում նրանց: Դաշտային զորախմբի հրացանաձիգները նրանց դուրս քշեցին արվարձանից: Քիչ մնաց վոր Պուգաչովը գերի ընկներ: Յերեկոյան հրաձգութունը հանդարտվեց, սակայն խռովարարներն ամբողջ գիշերը հրաձգությամբ ելին պատասխանում մայր յեկեղեցու ժամացույցի զանգերին—ամեն ժամ մի կրակոց անելով:

Մյուս օրը հրաձգութունը նորոգվեց չնայած ցրտին ու բուք-բորանին: Խռովարարները խարույկ վառեցին յեկեղեցում, ալյուրեցին հրդեհված արվարձանից մնացած խրճիթը և հերթով տաքանում ելին: Պուգաչովը թնդանով դրեց յեկեղեցու շեմքի վրա, իսկ մյուսը հրամայեց բարձրացնել զանգակատուն:

1) Սալակ կամ սաադակ (թաթար. լ.)—կապարձ, նաև՝ նետ-աղեղ: Ծ. Թ.

Քաղաքից մի վերստի վրա գտնվում եր բարձր մի նշավակ, վոր հրետանային վարժությունների ժամանակ ծառայում եր իրրև նպատականշան: Խռովարարներն այնտեղ հաստատեցին իրենց գլխավոր մարտկոցը: Հրաձգութունն յերկուստեք շարունակվեց ամբողջ գիշերը: Գիշերով Պուգաչովը նահանջեց անշան կորուստներ կրելով և վնաս չհասցնելով պաշարվածներին: Առավոտյան կազակների պահպանության տակ քաղաքից կաշանավորներ ուղարկվեցին նշավակը և մյուս ամբությունները կործանելու և խրճիթը քանդելու համար: Յեկեղեցում, ուր խռովարարներն իրենց վիրավորներն ելին բերում, սախատակի վրա տեղ-տեղ յերևում եր լճացած արյուն: Սրբապատակերներից պոկված ելին շրջանակները, սեղանի ծածկոցները ծվեն-ծվեն ելին արել: (Յեկեղեցին ապականված եր մինչև իսկ մարդկանց ու ձիերի արտաթորություններով):

Ցուրտը սաստկանում եր: Նոյեմբերի 6-ին Պուգաչովը յախկյան կազակներին հետ իր նոր բանակատեղից անցավ դեպի ավան: Բաշկիրները, կալմիկները և գործարանային գյուղացիք մնացին նախկին տեղում՝ իրենց կիրիտկանների մեջ և գետնափոր տներում: Հեծալադետերը, հարձակումներն ու հրաձգությունը չեղին դադարում: Որ-որի վրա Պուգաչովը ուժերն ավելանում ելին: Նրա զորքը արդեն բաղկացած եր քսան և հինգ հազար հոգուց. կորիզը յախկյան կազակներն ելին և բերդերում գերի բռնած գյուղացիները, սակայն նրանց շուրջն անհաշիվ բազմությամբ խռնվում ելին թաթարներ, բաշկիրներ, կալմիկներ, բուստարար գյուղացիներ, փախստական տաժանակիրներ և ամեն տեսակ շրջմոլիկներ: Այս բոլոր սրիկաները մի կերպ գինված ելին—վնրը նիզակով, վնրը ատրճանակով, վնրը սպայական սուսերով: Վոմանց բաժանել ելին սվիններ, հազցված յերկար ձողերի ծալերին, մյուսները կրում ելին գավազաններ, մեծ մասը վոչ մի զենք չուներ: Զորքը բաժանված եր գնդերի, յուրաքանչյուրը կազմված հինգ հարյուր հոգուց: Միայն յախկյան կազակներն ելին ռոճիկ ստանում, մնացածները բավականանում ելին թալանով: Վաճառվում եր պետական ողին: Զիեր և խառ ձեռք ելին բերում բաշկիրներից: Փախուստի համար հայտարարված եր մահապատիժ: Տասնապետն իր գլխով պատասխանատու եր իր փախստականի համար: Հաստատված ելին մասնավոր հեծելադետեր և պահակներ: Պուգաչովը խստությամբ հետևում եր նրանց ճշտակատարությանը, ինքը ձիով շրջելով

նայում եր նրանց, հաճախ և գիշերով: Վարժությունները (մանավանդ հրեականացիին) տեղի եյին ունենում համարյա ամեն ուր: Ժամասացությունը կատարում եյին ամեն ուր: Մաղթանքի ժամանակ հիշատակում եյին թագավոր Կալսր Պյոտը Ֆյոդորովիչին: Պուգաչովը ինքը աղանդավոր լինելով յերբեք չեր գնում յեկեղեցի: Յերբ նա ձին նստած անցնում եր բազարով կամ Բերդայի փողոցներով, ապա միշտ պղնձե դրամ եր շալըրտում ժողովրդին: Դատ ու դատաստան կտրում եր իր խրճիթի առջև բազկաթռի վրա նստած: Նրա կողքը կանգնած եյին լինում յերկու կազակներ, մեկը գուրզը ձեռին, մյուսը արծաթե կացինը: Նրան մոտեցողները խոնարհվում եյին մինչև գետին և յերեսներն խաչակնքելով համբուրում ձեռքը: Բերդա ավանը սպանությունների և անառակությունների վորջ եր: Բանակատեղը լի եր սպաների կանանցով ու աղջիկներով, վորոնց տվել եյին ավազակներին՝ անարգելու: Մահապատիմները տեղի եյին ունենում ամեն ուր: Բերդայի մոտ փոսերը լիքն եյին գնդակահարված, խեղդված, քառահատված նահատակներով: Ավազակների հրոսակախմբերը դիմում եյին ամեն կողմ, հարբեցողություն անելով գյուղերում, թալանելով պետական գանձատունը և աղնավականների ունեցած-չունեցածը, սակայն ձեռք չտալով գյուղացիական սեփականությանը: Համարձակները ձիերը քշում եյին մինչև Որենբուրգի գերանակալները, վոմանք գլխարկները նիզակի ծայրին հագցնելով գողում եյին. «Պարոն կազակներ, ժամանակ ե, վոր խելի գալ յեվ ծառայեք քաղաքի Պյոտր Ֆյոդորովիչին»: Մյուսները պահանջում եյին, վոր իրենց տրվի Մարսյուսկա Բորոգինը (չորական մի ավագ, վորն Որենբուրգ եր յեկել Յաիկյան քաղաքից՝ Նառմովի գորախմբի հետ միասին) և կազակներին իրենց մոտ հյուր եյին կանչում ասելով. «Մեք սիրոջ մոտ գիմին բոլ ե»: Քաղաքից նրանց դեմ դուրս եյին գալիս ձիավոր մարդիկ և սկըսվում եյին հրաձգությունները, յերբեմն բավական տաք: Հաճախ և ինքը Պուգաչովն եր հայտնվում հենց այդտեղ, իր խիզախությամբ պարծենալով: Մի անգամ նա ձին քշեց՝ հարբած, գըլխարկը կորցրած և թամբի վրա յերեղվելով,—ու քիչ մնաց գերի ընկներ: Կազակները փրկեցին նրան և հետները քաշեցին տարան՝ ձգելով նրա ձիու սանձը:

Պուգաչովն ինքնիշխան չեր: Յաիկյան կազակները՝ բունտի պարագլուխները ուղղություն եյին տալիս յեկվորի գործերին,

վորն այլ արժանիք չուներ, քան յեթե մի քանի ռազմական գիտելիքներ և արտասովոր հանդգնություն: Առանց նրանց համաձայնության նա վոչինչ չեր ձեռնարկում, մինչդեռ նրանք հաճախ գործում եյին առանց նրա գիտության, իսկ յերբեմն և հակառակ նրա կամքին: Դրանք արտաքուստ պատիվ եյին ցույց տալիս նրան ժողովրդի ներկայությամբ, նրա հետևից գնում եյին գլխաբաց և ծուռնի դալիս, սակայն յերես առ յերես նրա հետ վարվում եյին ինչպես ընկերոջ և միասին հարբեցողություն եյին անում, նրա ներկայությամբ գդակները գլխներին և սոսկ շապիկով նստած ու բուրլակահան¹⁾ յերգեր յերգելով: Պուգաչովը դժգոհ եր նրանց խնամատարությունից: Տեղս նեղ ե, ասել եր նա Դենիս Պյանովին, նրա կրտսեր վորդու հարսանիքին քեֆ անելիս: Չհանդուրժելով կողմնակի վորևե ազդեցություն իրենց ստեղծած ցարի նկատմամբ, նրանք չեյին ուզում, վոր ինքնակոչը այլ սիրելիներ ու հավատարմատարներ ունենա: Պուգաչովն իր բունտի սկզբում ձուռը վորպես գրագէր եր վերցրել սերժանտ Կարմիցկուն, ներելով նրան հենց կախաղանի տակ: Կարմիցկին շուտով դարձավ նրա սիրելին: Տատիչչեկան վերցնելիս յաիկյան կազակները խեղդամահ արին նրան և վզից մի քար կապած գցեցին գետը: Պուգաչովը հետաքրքրվեց նրա մասին: Նա գնաց, պատասխանեցին նրան, իր մոտ մոտ՝ Յաիկի հոսանքով ցած: Պուգաչովը լուռ թափահարեց ձեռքը: Ձահկե խարլովան դժբախտություն ունեցավ ինքնակոչին իր հետ կապելու: Վերջինս նրան պահում եր իր բանակատեղում, Որենբուրգի մոտ: Միայն նա իրավունք ուներ ամեն ժամանակ նրա կիրքիական մտնելու: Խարլովայի խնդրով ինքնակոչը հրաման ուղարկեց Ուզբնալա—թաղելու բերդը վերցնելիս իր կախած մարդկանց մարմինները: Նա հարուցեց խանդոտ չարագործների կասկածը և Պուգաչովը, զիջելով նրանց պահանջին, իր հարձը հանձնեց նրանց: Խարլովան և նրա յոթնամյա յեղբայրը գնդակահարվեցին: Վերավոր վիճակում նրանք սողալով մոտեցան և գրկեցին միմյանց: Թփերի մեջ նետված նրանց մարմիններն յերկար ժամանակ մնացին նույն վիճակում:

Դիլավոր խռովարարների թվում աչքի յեր ընկնում Չա-

1) Բուրլակներ—այսպես եյին կոչվում վորդա գետի վրա և նրա նավակայաններում աշխատող բանվորները, վորոնք ընդհանուր մի պարանից կամ փոկից լծված, ափով, հոսանքն ի վեր քաշում եյին բեռնատար նավերը: Մ. Թ.

րուբրինը (նույն ինքը և Չիկան), վոր բունտի սկզբից Պուգաչովի գործակիցն ու խնամակալն եր: Նա ֆելդմարշալ եր կոչվում և առաջինն եր ինքնակոչից հետո: Ովչինիկովը, Շիգալովը, Լիսովը և Չուսկովը կրում եյին այն ազնվատոհմ իշխանների անունները, վորոնք այն ժամանակ շրջապատել եյին Յեկատերինայի գահը: Չիկան կոչվում եր կոմս Չերնիշեվ, Շիգալովը՝ կոմս Վորոնցով, Ովչինիկովը՝ կոմս Պանին, Չուսկովը՝ կոմս Որլով: Թագանոթածիզ պաշտոնաթող կապրալ Բելոբորոդովը վաճառում եր ինքնակոչի լիակատար վստահությունը: Նա Պաղուրովի հետ միասին վարում եր անգրագետ Պուգաչովի գրավոր գործերը և բունտարարների հրոսակախմբերում մտքեց խիստ կարգ ու հնազանդություն: Պերֆիլևովը, վոր բունտի սկզբում Պետերբուրգումն եր գտնվում յաիկյան գործի գործերով, կառավարությանը խոստացավ կազակներին հնազանդեցնել և իրեն Պուգաչովին հանձնել արդարադատության ձեռքը: սակայն Բերգա գալով դարձավ ամենակատաղի բունտարարներից մեկը և իր բախտը կապեց ինքնակոչի բախտի հետ: Մտրակով ծեծ կերած, դահճի ձեռքով խարանված և մինչև կրճիկները պատռված քթածակերով ավազակ խլովուշան Պուգաչովի սիրելիներից մեկն եր: Ամաչելով իր այլանդակություններից, նա ցանց եր կրում իր դեմքին կամ ծածկում եր թևքով, վորպես թե պաշտպանվում և սառնամանիքից: Ահա թե ինչպիսի մարդիկ եյին ցնցում պետությունը:

Մինչ այս, մինչ այն Կառը հասավ Որենբուրգի նահանգի սահմանը: Ղազանի նահանգապետը դեռևս մինչև նրա գալը կարողացավ հավաքել մի քանի հարյուր կայազորային զինազատ և աքսորաբնակ զինվորներ և նրանց տեղավորել մի մասը Կիչուկսկի ֆելդշանցի¹⁾ մոտ, մի այլ մասը՝ Չերեմյան գետի յերկանքով, Կիչուկից մինչև Ստավրոպոլ տանող ճանապարհի վրա: Վոլգայի վրա գտնվում եյին յերեսուն շարքային զինվորներ մի սպայի հրամանատարության տակ՝ ավազակներին բռնելու համար: Նրանց հրամայված եր հետևել բունտարարների շարժումներին: Բրանտը գրեց Մոսկվա, գեներալ-անշեֆ իշխան Վոլկոնսկուն, նրանից գործ պահանջելով: Սակայն Մոսկվայի կայազորն ամբողջովին կարգված եր ռեկրուտներին²⁾ իրենց նշանակած

տեղերը տանելու համար, իսկ Մոսկվայում գտնվող Տոմսկի գունդը պահակներ եր պահում այն փակուղիները վրա, վորոնք հիմնված եյին 1771 թվին ճարակող ժանտախտի ժամանակ: Իշխան Վոլկոնսկին կարող եր ուղարկել միայն յերեք հարյուր շարքայիններ մի թնդանոթով և նրանց իսկույն ևեթ սայլերով ուղարկեց Ղազան:

Կառը հրամայեց Սիմբիրսկի պարետ գնդապետ Չերնիշովին, վորը Սամարայի վրայով դեպի Որենբուրգ եր գնում, վորքան կարելի յե շուտով գրավել Տատիշչևսկան: Նա մտադիր եր, հենց վոր ռեկրուտների ընդունելության համար Կալուգայում գտնվող գեներալ-մայոր Փրեյմանը գա, նրան ուղարկի Չերնիշովին ոգնության: Կառը չեր կասկածում, վոր հաջողություն կունենա: «Միայն յերկյուղ ունեմ,—գրում եր նա կոմս Զ. Գ. Չերնիշովին,—վոր սույն ավազակներն իմանալով զորախմբերի մոտենալու մասին, նրանց մոտ չթողնելով իրենց, փախուստի դիմեն նույն տեղերով, վորտեղից հայտնվել են: Նա դժվարությունները նախատեսնում եր միայն Պուգաչովին հետապնդելու մեջ ձեռնա և քիչ ձիավորներ ունենալու պատճառով:

Նոյեմբերի սկզբին չապասելով վոչ հրետանուն, վոչ Սիմբիրսկից իրեն ուղարկված հարյուր յոթանասուն գրենադեներին, վոչ ել Ուֆայից նրան ուղղված զինված բաշկիրներին և մեշչերյակներին¹⁾, նա սկսեց առաջ խաղալ: Ճանապարհին, Որենբուրգից հարյուր վեցստի վրա նա խմացավ, վոր Պուգաչովի ուղարկած աքսորական ավազակ խլովուշան թնդանոթներ ձուլելով Ովզյանո-Պետրովսկի գործարանում և հուղելով գրանցված գյուղացիներին²⁾ ու շրջակա բաշկիրներին, վերադառ-

1) Մեշչերյակներ—չին Ռուսում ապրող մի փոքրիկ ազգություն եր, վոր բնակություն եր հաստատել Ռյազանի, Տամբովի, Սիմբիրսկի ու Պենզայի նահանգներում, մասամբ և նախկին Ղազանի թագավորության մեջ: Մեշչերյակները յենթակա եյին մի կողմից թաթարների, մյուս կողմից բաշկիրներին ու մասնավոր ուսանելի ուժեղ ազգեցություն: Մինչև հեղափոխական Ռուսաստանում նրանց հատել են թաթարացած ֆիններ, ապա նաև՝ գերագանցապետ մոնղոլ-թուրքական զծերով ոժտված մի ժողովուրդ: ԽՍՀ Միության սահմաններում հիմա այս անունով չկա ժողովուրդ—նույն վայրերում մնացել են սոսկ (մի փոքրիկ խմբավորում) թաթարներ, վորոնք համարվում են մեշչերյակների հետեվորդները: Ծ. թ.

2) Լեռնագործարանային կամ լեռնային արդյունաբերության գործարաններին կցված (գրանցված) գյուղացիները կազմում եյին պետական գյուղացիների մի մասը, սակայն այն տարբերությամբ, վոր իրենց հարկերը դրամով չեյին վճարում, այլ պարտավոր եյին պետական կամ մասնավոր լեռնագործարաններում աշխատանքով հատուցել այդ հարկերը կամ նրանց մի մասը: Ծ. թ.

1) Յեկուց (գերմ. ուղմ)—գաղտային փոքրիկ ամրոց, ռեզուտ: Ծ. թ.

2) Ռեկրուտներ—նորակոչիկներ: Ծ. թ.

նում ե Որենքուրդի մոտ: Կառը փութաց կտրել նրա ճանապարհը և նույնքերի 7-ին՝ սեկունդ-մայոր Շիշկինին չորս հարյուր շարքայինների և յերկու թնդանոթների հետ ուղարկեց Յուզե-ևո գյուղը, իսկ ինքը գեներալ Ֆրեյմանի և պրեմյեր-մայոր Փ. Վարնստեդի հետ, վորը հենց նոր եր հասել Կալուգայից, դուրս չեկավ Սարմանակայից: Հենց Յուզեևոյի տակ Շիշկինի դեմ դուրս յեկան վեց հարյուր խռովարարներ: Նրա հետ գտնվող թաթարները և զինված գյուղացիք իսկույն անձնատուր յեղան: Շիշկինը սակայն մի քանի թնդանոթային զարկերով ցրեց այս խուժանը: Նա գրավեց գյուղը, ուր Կառը և Ֆրեյմանը հասան գիշերվա ժամ 4-ին: Զորքն այնպես եր հոգնած, վոր անհնար եր մինչև իսկ հեծելադեսեր նշանակել: Գններալները վճռեցին սպասել լուսանալուն, վորպեսզի հարձակվեն բուռնաբարների վրա և արշալույսին իրենց առջև տեսան միևնույն խուժանը: Խռովարարներին հորդորիչ մանիֆեստ ուղարկեցին. նրանք ընդունեցին այն, սակայն ձիերը հետ քշեցին հայոյանքով, ասելով վոր իրենց մանիֆեստներն ավելի ճիշտ են և սկսեցի կրակել իրենց մոտ յեղած թնդանոթից: Նրանց նորից ցրեցին... այդ ժամանակ Կառն իր թիկունքում լսեց թնդանոթային չորս հեռավոր զարկեր: Նա վախեցավ և սկսեց շտապով նահանջել, կարծելով, թե իրեն կտրել են Ղազանից: Այդ միջոցին յերկու հազարից ավելի խռովարարներ ամեն կողմից վրա տվին սրարշավ և կրակ բացին ինն թնդանոթներից: Ինքը Պուգաչովն եր առաջնորդում նրանց: Խլոպուշան կարողացավ միանալ նրան: Դաշտերում ցաք ու ցրիվ գալով թնդանոթային զարկի տաքածության վրա, նրանք զերծ եյին ամեն տեսակի վտանգից: Կառի այրուձին հոգնած եր ու սակավաթիվ: Խռովարարները, ունենալով լավ ձիեր, հետևակազորի հարձակման ժամանակ հեռանում եյին, արագ կերպով իրենց թնդանոթները մի սարից մյուսը տեղափոխելով և այսպիսով տասնեյոթ վերստ ուղեկցում եյին նահանջող Կառին: Ամբողջ ութ ժամ նա պաշտպանվում եր, կրակ տեղալով իր հինգ թնդանոթներից, ձգեց իր գումակը և կորցրեց (յեթե հավատանք նրա ղեկուցադրին) վոչ ավելի քան հարյուր քսան մարդ սպանված, վիրավոր և փախած: Ուֆայից սպասվող բաշկիրները չկային. քիչ հեռու, իշխան Ուբակովի հրամանատարության տակ գտնվածները փախան, լսելով հրաձգությունը: Զինվորները, վորոնք մեծ մասամբ զառամյալ եյին կամ ռեկ-

բուտներ, բարձրաձայն տրտնջում եյին և պատրաստ եյին անձնատուր լինելու. կռիվներին չմասնակցած ջահել սպաները չեյին կարողանում սիրտ տալ նրանց: Սիմբիրսկից, պորոչիկ Կաբտաշովի հրամանատարությամբ սայլակներով ուղարկած գրենադեներն այնպիսի անհոգությամբ եյին առաջ շարժվում, վոր մինչև իսկ նրանց հրացանները չեյին լցված և յուրաքանչյուրը քնած եր իր սայլակի վրա: Նրանք անձնատուր լեղան առաջին չորս թնդանոթային զարկերից հետո, վոր Կառը առավոտյան դեմ լսել եր Յուզեևո գյուղից:

Կառը հանկարծ կորցրեց ինքնավստահությունը: Իր կրած կորուստների մասին տեղեկացնելով հանդերձ, նա առաջարկեց ռազմական կոլլեգիային, վոր Պուգաչովին ընկճելու համար պետք են վոչ թե թույլ ուժեր, այլ ամբողջ գնդեր, հուսալի այրուձի և ուժեղ հրետանի: Նա անհապաղ հրաման ուղարկեց գնդապետ Չերնիշովին՝ դուրս չգալ Պերեվոլոցկայա բերդից և աշխատել ամբանալ ալդետեղ, հետագա կարգադրությունների սպասելով: Սակայն Չերնիշովի ուղարկած սուրհանդակը այլևս չկարողացավ հասնել նրան:

Նոյեմբերի 11-ին Չերնիշովը դուրս չեկավ Պերեվոլոցկայա բերդից և 13-ին գիշերով հասավ Չերնորեչենսկայա: Այստեղ Սակմաբսկի ատամանի բերած Իլեցկայա յերկու կազակներից նա տեղեկություն ստացավ Կառի պարտության և հարյուր յոթանասուն գրենադեների գերի ընկնելու մասին: Վերջին ցուցմունքի իսկության մեջ Չերնիշովը չեր կարող կասկածել, գրենադեներին նա ինքն եր ուղարկել Սիմբիրսկից, ուր նրանք գտնվում եյին ռեկրուտներին իրենց տեղերը ուղեկցելու գործով: Նա չգիտեր ինչ անել, նահանջեր դեպի Պերեվոլոցկայա, թե՞ շտապեր Որենքուրդ, ուր նախորդակին նա ղեկուցագիր եր ուղարկել իր մոտենալու մասին: Սույն ժամանակ նրան ներկայացան հինգ կազակներ և մի զինվոր, վորոնք ինչպես հավատացնում եյին, փախել եյին Պուգաչովի կալանից: Նրանց մեջ եր գտնվում կազակական հաբլուրապետ և պատգամավոր Պադուբովը: Նա Չերնիշովին հավատացրեց, վոր ինքը ջանադիր ե դեպի կառավարությունը, վորպես ապացույց ներկայացնելով իր պատգամավորական շքանշանը և խորհուրդ տվեց անհապաղ գնալ Որենքուրդ, առաջարկելով իր ծառայությունը՝ նրան անվտանգ տեղերով անցկացնելու: Չերնիշովը հավատաց նրան ու նույն ժամին ևեթ, առանց թմբկահարության դուրս յեկավ Չերնորեչենսկից:

Պաղոսը չէր նրան տանում եր լեռներով, հավատացնելով, վոր Պուգաչովի առաջավոր պահակները հեռու յեն և վոր յեթե լուսաբացին իրենք տեսել են նրան, ապա վտանգն արդեն անցած կլինի և նա կկարողանա անարգել մտնել Որենբուրգ: Առավոտյան Ձերնիշովը հասավ Սակմարա և Մայակ կոչված բնասահմանավայրի մոտ. Որենբուրգից հինգ վերստի վրա սկսեց անցնել գետի սառույցով: Նրա հետ կար հազար հինգ հարյուր զինվոր և կազակներ, հինգ հարյուր կալմիկներ և տասներկու թընդանոթ: Կալմիսան Ռեբելսկին առաջինն անցավ հրետանու և թեթև զորքի հետ. նա իսկույն ևեթ իր հետ վերցնելով չերեք կազակներ, ուղևորվեց դեպի Որենբուրգ և ներկայացավ նահանգապետին, Ձերնիշովի գալու լուրը հաղորդելով: Հենց այդ ժամանակ Որենբուրգում լսեցին թնդանոթաձգութուն, վորը և քառորդ ժամից լռեց... քիչ ժամանակ հետո Ռեյնսդորպը տեղեկութուն ստացավ, վոր Ձերնիշովի ամբողջ զորախումբը գերի չե բռնված և տարվում ե Պուգաչովի բանակատեղը:

Ձերնիշովը խաբվեց Պաղոսից, վոր նրան ուղիղ Պուգաչովի մոտ բերեց: Խռովարարները հանկարծ հարձակվեցին նրա վրա, գրավեցին հրետանին: Կազակները և կալմիկները դավաճանեցին: Յրտից, սովից և գիշերային չվերթից ուժասպառ չեղած հետևակազորը չկարողացավ դիմադրել: Ամեն ինչ գրավված եր: Պուգաչովը կախեց Ձերնիշովին, յերեսունվեց սպաների, մի պրապորշիկի կնոջ և կալմիկ գնդապետի, վորը հավատարիմ մնաց իր դժբախտ զորապետին:

Միևնույն ժամանակ բրիգադեր Կորֆը Որենբուրգ մտավ յերկու հազար չորս հարյուր մարդուց բաղկացած զորքով և քսան թնդանոթներով: Պուգաչովը հարձակվեց և նրա վրա, սակայն քաղաքի կազակները հետ մղեցին նրան:

Թվում եր, թե Որենբուրգի իշխանութիւնը սարսափից խելքը կորցրել ե: Նոյեմբերի 14-ին Ռեյնսդորպը, նախորդակին վոչ մի ոգնութիւն ցույց չտալով դժբախտ Ձերնիշովի զորախմբին, վորոշեց մի զորեղ արտելք կատարել Գաղաքում յեղած բոլոր զորքը (հաշված և նոր զորախումբը) որբեր-պարետի առաջնորդութամբ դուրս բերվեց դաշտ: Բուռտարարները, հավատարիմ իրենց սխտեմին, կռվում եյին հեռվից և ցաք ու ցրիվ չեկած, անդադար կրակ տեղալով իրենց բազմաթիվ հրանոթներից: Գաղաքի հյուսիսում այբուձին հաջողության հույս անգամ չեր կարող ունենալ: Վալենշտեյնը ստիպված եր կառու

կազմել և նահանջել, կորցնելով յերեսուն յերկու մարդ: Նույն օրն ևեթ մայր Վարնստեդը, վորին Կառլ դեպի Նովո-Մոսկովյան ճանապարհն եր ուղարկել, հանդիպեց Պուգաչովի մի ուժեղ զորախմբի և շտապով նահանջեց, կորցնելով մինչև յերկու հարյուր սպանված մարդ:

Ձերնիշովի գերի ընկնելու լուրն առնելով, Կառլ բոլորովին հուսահատվեց և այլևս մտածում եր վոչ թե անարգ բռնատարները դեմ հաղթութուն տանելու մասին, այլ իր սեփական ապահովության: Այս բոլորի մասին նա հայտնեց ռազմական կոլլեգիային, ինքնակամ կերպով հրաժարվեց իշխանութիւնից՝ հիվանդության պատճառաբանությամբ՝ մի քանի խելոք խորհուրդներ տվեց Պուգաչովի դեմ գործելակերպի վերաբերյալ և իր զորքը թողնելով Ֆրեյմանի հոգացողությանը, մեկնեց Մոսկվա, ուր նրա հայտնվելը ընդհանուր տրտունջ առաջացրեց: Թագուհին մի խիստ հրովարտակով հրամայեց արձակել նրան ծառայութիւնից: Այդ ժամանակից նա ապրում եր մի գյուղում, ուր և մեռավ կայսր Ալեքսանդրի թագավորության սկզբում:

Թագուհին անհրաժեշտութիւն եր տեսնում զորեղ միջոցներ ձեռք առնել աճող չարիքի դեմ: Նա մի հուսալի զորապետ եր փնտրում և ընտրեց գեներալ-անշեֆ Բիրիկովին: Ալեքսանդր իլիչ Բիրիկովը պատկանում եր Յեկատերինյան ժամանակների ամենանշանավոր անձանց թվին, մի ժամանակաշրջան, վոր այնքան հարուստ եր ականավոր մարդկանցով: Դեռևս իր յերիտասարդ տարիներում, նա արդեն կարողացել եր աչքի ընկնել պատերազմի և քաղաքացիականության ասպարիզում: Նա պատվով ծառայեց յոթնամյա պատերազմի ժամանակ և իր վրա դարձրեց Ֆրիդրիխ Մեծի ուշադրութիւնը: Նրան կարևոր հանձնարարութիւններ եյին տրվում. 1763 թվին նա ուղարկվեց Ղազան՝ բռնատարաբ գործարանային գլուղացիներին խաղաղեցնելու համար: Հաստատակամությամբ և բարեմիտ հեզությամբ նա շուտով վերականգնեց կարգը: 1766 թվին, յերբ կազմվում եր նոր որենսդրության հանձնաժողովը, ընտրութիւններին նա նախագահում եր Կոստրոմալում. նա ինքն ընտրվեց դեպուտատ և հետո նշանակվեց ամբողջ ժողովարանի առաջնորդ: 1771 թվին նա նշանակվեց գեներալ-պորուչիկ Վեյմարնի վոյսարեն վորպես գլխավոր զորահրամանատար Լեհաստանում, ուր կարճ միջոցում կարողացավ կարգավորել վոչ միայն բացթող արված

գործերը, այլև ձեռք բերել հաղթվածների սերն ու վստահու-
թյունը:

Մեր նկարագրած ժամանակաշրջանում նա գտնվում էր Պետերբուրգում: Նվաճված Լեհաստանի գլխավոր իշխանությունը հանձնելով գեներալ-պորուչիկ Ռոմանիուսին, նա պատրաստվում էր Տաճկաստան մեկնել՝ կոմս Ռումյանցեվի մոտ ծառայելու: Թագուհին, վորը մինչ այդ միշտ բարյացակամ էր Բիրիկովին, սառն ընդունեց նրան: Մի գուցե նա դժգոհ էր այն անհամեստ խոսքերից, վոր Բիրիկովն ասել էր սրտնեղությունից հարկա-
դրված, քանի վոր գործի մեջ ջանադիր և հոգով թագուհուն նվիրված լինելով՝ նա փնթփնթան և համարձակ էր իր դատում-
ների մեջ: Սակայն Յեկատերինան կարողանում էր զսպել իր կանխակարծիքները: Պալատական պարահանդիսի ժամանակ իր նախկին սիրավիր ժպիտով նա մոտեցավ նրան և հետը վողոր-
մածաբար խոսելով հայտնեց նրա նոր նշանակումը: Բիրիկովը պատասխանեց, վոր նա իրեն նվիրաբերել և հաշրենիքի ծառա-
յության և այդ ասելով մեջ բերեց ժողովրդական յերգի բառերը, դրանք հարմարացնելով իր վիճակին:

Սարաֆան իմ, թանկագին իմ սարաֆան,

Ամեն տեղ դու լես պետք գալիս, սարաֆան.

Իսկ թե պետք չես՝ նստարանի տակ ես ընկած,
սարաֆան:

Նա առանց առարկության հանձն առավ մեծ դժվարու-
թյունների հետ կապված պաշտոնը և դեկտեմբերի 9-ին դուրս
յեկավ Պետերբուրգից:

Մոսկվա հասնելով Բիրիկովը հին մայրաքաղաքը տեսավ սարսափի և հուսալքման մեջ: Բնակիչները, վոր նոր էր ինչ տեսել ելին բռնաժողովի ժանտախտը, դողում էին նոր աղետի սպասե-
լով: Բազմաթիվ ազնվականներ Մոսկվա էին փախել այն նա-
հանգներից, վոր արդեն քար ու քանդ էր արել Պուգաչովը կամ վորոնց հուզում էր սպառնում: Դրանց հետ բերված ճորտերը քաղաքի հրապարակների վրա լուրեր էին տարածում աղատու-
թյան և տերերին վռնչացնելու մասին: Մոսկվայի մեծ թիվ խաժամուժը, հարբելով և փողոցներով թրև գալով, ակնհայտնի
անհամբերությամբ սպասում էր Պուգաչովին: Բնակիչները խան-
դավառությամբ ընդունեցին Բիրիկովին, վոր ապացուցում էր,
թե նրանք ինչ վտանգ էին սպասում իրենց համար: Նա թո-
ղեց Մոսկվան, փութալով արդարացնել նրա հույսերը:

Ձ ո Ր Ր Ո Ր Դ գ լ ու ի խ

Խոսվարարների գործողությունները:—Մայրը Զայելը:—Իլինսկայա բերդի
գրավումը:—Կամեշկովի և Վորոնովի մահը:—Որենբուրգի դրությունը:—Յաիկ-
յան փոքրիկ քաղաքի պաշարումը:—Կուլի Բերդայի մահը:—Բիրիկովը Ղազա-
նում:—Յեկատերինա 2-րդը՝ Ղազանի կալվածատիրուհի:—Յեվրոպայի կար-
ծիքը:—Վոլտեր:—Հրովատակ Պուգաչովի տան և ընտանիքի մասին:

Կուլի և Ֆրեյմանի ջարդվելը, Չերնիշովի ջախջախումն ու
Վալեննշտեյնի և Կորֆի անհաջող արտելքները գորացրին
հանդգնությունն ու ինքնապատանությունը խռովարարների
մեջ: Նրանք ամեն կողմ ընկան, քարուքանդ անելով գյուղերն
ու քաղաքները: Հուզելով ժողովուրդը և վոչ մի տեղ չհանդի-
պեցին դիմադրության: Տորոնովը վեց հարյուր մարդկանց հետ
բռնաժողով և թալանեց ամբողջ Նադարայի մարզը: Չիկան
նույն միջոցին տաս հազարանոց զորախմբով մոտենում էր Ու-
ֆային և պաշարեց այն նոյեմբերի վերջին: Քաղաքը չունե-
ր Որենբուրգի պես ամրություններ և սակայն պարետ Մյասոյե-
զովը և այնտեղ ապաստարան փնտրող ազնվականները վճռեցին
պաշտպանվել: Չիկան, չհամարձակվելով ուժգին հարձակումներ
անելու, կանգ առավ Չեսնոկովկա գյուղում, Ուֆայից տաս
վերստի վրա, բռնաժողով գցեց շրջակա գյուղերում, մեծ մա-
սամբ բաշկիրական և քաղաքը կտրեց ամեն տեսակ հաղորդակ-
ցությունից: Ուլյանովը, Դավիդովը և Բելոբորոդովը գործում
էին Ուֆայի և Կազանի միջև: Այդ ժամանակ էր, վոր Պուգա-
չովը Խլոպուշային հինգ հարյուր հոգով և վեց թնդանոթով ու-
ղարկեց Իլինսկայա և Վերխնե-Ուգերնայա բերդերը գրավելու,
վորոնք ընկած էին Որենբուրգից արևելք: Այս կողմից պաշտ-
պանության համար Սիրիերի նահանգապետ Չիչերինը նշանակե-
լ էր գեներալ-պորուչիկ Դեկալոնգին և գեներալ-մայոր Ստա-

նիսլավսկուն: Առաջինը պաշտպանում էր Սիբիրի սահմանները, վերջինը գտնվում էր Որսկ բերդի մեջ, անվճարականորեն գործելով, ամենաչնչին վտանգի դեպքում արիությանը կորցնելով և զանազան պատրվակներով հրաժարվել իր պարտքը կատարելուց:

Նրապուշտան վերցրեց իլինսկայան, հրոսման միջոցին սրախողող անելով պարետին՝ պորուչիկ Լոպատինին, սակայն խնայեց սպաներին և չքանդեց մինչև իսկ բերդը: Նա շարժվեց դեպի Վերին-Ուզերնայա: Այս բերդի պարետը, յենթադեղապետ Դեմարինը վանեց նրա հարձակումը: Տեղեկանալով այդ մասին, Պուգաչովն ինքն շտապեց Նրապուշտանի ուղևորության և նույնմեքի 26-ի առավոտյան միանալով նրա հետ, նույն ժամին ևեթ հարձակվեց բերդի վրա: Ամբողջ ուր չեղ դադարում հրաձգությունը: Նույնպես բերդի մի քանի անգամ ձիերից իջնելով նիզակներով վրա տվին, սակայն միշտ ելհետ ելին մղվում: Յերեկոյան Պուգաչովը նահանջեց դեպի բաշկիրական մի գյուղ՝ Վերին-Ուզերնայա բերդից տասներկու վերստի վրա: Այդտեղ նա իմացավ, վոր սիբիրյան գծից իլինսկայա բերդն են գալիս յերեք վաշտ, ուղարկված գեներալ-մայոր Ստանիսլավսկու կողմից: Նա զնաց նրանց ճանապարհը կտրելու:

Սակայն մայոր Զաևը՝ սույն գորախմբի պետը, կարողացավ գրավել իլինսկայան (նույնմեքի 27-ին): Նրապուշտայի թողած բերդը նաչայրեց: Բնակիչներին այնտեղից դուրս չբերեց: Նրանց մեջ գտնվում էին մի քանի կոնֆեդերատներ: Պատերը և մի քանի խրճիթներ վնասված էին: Բոլոր գործը գերի յեր բռնված—բացի մի սերժանտից և վերավոր սպայից: Ամբարը բացված էր: Մի քանի չեռվերտալյուր և պաքսիմատ թափված էին բակում: Դարպասի մոտ մի թնդանոթ էր ընկած: Զաևը շտապ կերպով մի քանի կարգադրություն արեց, իր գորախմբի մեջ յեղած թնդանոթները տեղավորեց յերեք բաստիոններում (չորրորդի համար թնդանոթ չկար), նույնպես և պահակներ ու հեծելադեքեր նշանակեց և սկսեց սպասել թշնամուն:

Մյուս ուր միջնադին Պուգաչովը հայտնվեց բերդի առջև: Նույնպես բերդը մոտենում էին և բերդի մոտ ձիերը դես ու դեն քշելով կանչում պահակներին. «մի կրակեք, դուրս յեկեք. այստեղ ե թագավորը»: Թնդանոթից կրակեցին նրանց վրա: Ռումբը մի ձի սպանեց: Նույնպես բերդը չքացան և մի ժամ անց հայտնվեցին լեռան այն կողմից, իր իսկ Պուգաչովի առաջնոր-

դությամբ ձիերը ցանուցիւր քշելով: Նրանց հետ մղեցին թնդանոթներով: Զինվորները և գերի լեհերը (մանավանդ այս վերջինները) թախանձագին խնդրում էին արտյեղքի անցնել, սակայն Զաևը չհամաձայնեց, յերկուդեղիով նրանց կողմից լինելիք հնարավոր դավաճանությունից: «Մնացեք այստեղ պաշտպանվեցեք»—ասաց նա—«իսկ յես արտյեղքի դուրս գալու իրավունք չունեմ գեներալից»:

29-ին Պուգաչովը նորից մոտեցավ, սահնակների վրա յերկու թնդանոթ ունենալով և բոլոր ժամանակ դրանց առջև մի քանի սայլ խոտ պահելով: Նա հարձակվեց այն բաստիոնի¹⁾ վրա, ուր չկար թնդանոթ: Զաևը շտապեց յերկու հատ դնել այնտեղ, սակայն առաջ քան կարողացան դրանք տեղավորել, խռովարարները ուղեբերով ջարդեցին փայտյա բաստիոնը, ձիերից իջած հարձակվեցին և ամբողջությամբ քանդեցին այն ու իրենց սովորական աղաղակներով խուժեցին բերդը: Զինվորները շարքավույժ յեղան և փախան: Զաևը, համարյա բոլոր սպաները և յերկու հարյուր շարքայիններ սպանվեցին: Մյուսներին քշեցին մերձակա թաթարական գյուղը: Բերված զինվորներին բերին կանգնեցրին լիք թնդանոթի առջև: Պուգաչովը՝ կազակական կարմիր շորերով՝ ձին նստած մոտեցավ Նրապուշտայի ուղեկցությամբ: Նրա յերևալուն պես զինվորներին չոքեցրին: Ինքնակոչն ասաց նրանց. «Ներում ե անգ առնված յեկ յես՝ անքազավոր Պոստ III կայսրս, Վոսի կանգնեցեք»: Հետո հրամայեց ջրջել թնդանոթը և կրակել դեպի տափաստան: Նրան ներկայացրին կապիտան Կամեշկովին և պրոպոզիչիկ Վորոնովին: Պատմությունը պետք ե պահպանի սույն համեստ անունները:—«Ինչո՞ւ դուք դուրս յեկաք իմ դեմ՝ անքազավորի դեմ»,—հարցրեց հաղթողը:—«Դու մեր թագավոր չես»—պատասխանեցին գերիները. «Մեր Ռուսաստանում նստած են թագուհի Յեկատերինա Ալեքսեևնան և թագավոր գահաժառանգ Պավել Պետրովիչը. իսկ դու գող ես և ինքնակոչ»: Նրանց տեղն ու տեղը կախեցին:—Հետո մոտ բերին կապիտան Բաշարինին: Պուգաչովը նրան այլևս չասաց վոչ մի խոսք և այն ե՝ հրամայեց վոր կախն: Սակայն գերի ընկած զինվորները սկսեցին խնդրել նրա համար: Յերե մա բաբի յե յեղել անգ մեք, ասաց ինքնակոչը, ապա յես

1) Բերդի, ամրոցի բուրգ: Ծ. Թ.

ներում եւ նրան: Յեւ հրամայեց, վոր նրա, նուշնպես և զինվոր-
ների մազերը խուզեն կազակների ձեռք, իսկ վիրավորներին
տանեն բերդ: Զորախմբի մեջ յեղած կազակներին խռովարար-
ներն ընդունեցին ինչպես ընկերների: Այն հարցին, թե ինչո՞ւ
անմիջապես չեն միացել պաշարողներին, նրանք պատասխանե-
ցին, վոր զինվորներից եյին վախենում:

Իլինսկայա բերդից Պուգաչովը նորից շրջվեց դեպի Վերխ-
նի-Ուգերնայա: Նա անպայման ուզում էր գրավել այն, մանա-
վանդ վոր աչնտեղ եր գտնվում բրիգադեր Կորֆի կինը: Նա
սպառնում էր կախել նրան, չարացած նրա մարդու վրա, վորն
ուզում էր կեղծ բանակցություններով խաբել իրեն:

Նոյեմբերի 30-ին նա նորից շրջապատեց բերդը և ամբողջ
որը կրակում էր թնդանոթներից, փորձելով հարձակվել մերթ
այս, մերթ այն կողմից: Յուրայիններին սրտապնդելու համար
Դեմարինն ամբողջ որը կանգնած էր պատնեշի վրա, ինքը լըց-
նելով թնդանոթը: Պուգաչովը նահանջեց և ուզում էր գնալ
Ստանիսլավսկու դեմ, սակայն ձեռք ձգելով որենբուրգյան փոստ-
առաքումը, միտքը փոխեց և վերադարձավ Բերդա ավան:

Նրա բացակայության ժամանակ Ռեյնսդորպը ուզում էր
արտյեղք անել և 30-ին գիշերով, զորքը փորձեց դուրս գալ քա-
ղաքից. սակայն կերի պակասությունից ու ժառանգաբան ձիերն ընկ-
նում է սատկում եյին հրետանու ծանրության տակ, իսկ մի
քանի կազակներ փախան: Վալլենշտեյնը հարկադրված էր վե-
րադառնալ:

Որենբուրգում սկսեց զգացվել ուտեստի պաշարների պա-
կասություն: Ռեյնսդորպը դրանք պահանջեց Դեկալոնգից և
Ստանիսլավսկուց: Պատրվակներ բերելով լեռկուսն ել հրաժար-
վեցին: Նա ամեն ժամ նոր զորքի յեր սպասում և այդ մասին
վոչ մի տեղեկություն չեր ստանում, կտրված լինելով ամեն
կողմից, բացի Սիբիրից և Կիրգիզ-Կասպացկյան տափաստաննե-
րից: Ռազմագերի վորսալու նպատակով յերբեմն նա ուղարկում էր
մինչև հազար մարդ, և սակայն շատ անգամ առանց հաջողու-
թյան: Նրա խելքին փչեց Տիմաշովի խորհրդով թակարդներ դնել
պատնեշի մոտերքը և, ինչպես գայլերին են բռնում, վորսալ
խռովարարներին, վորոնք գիշերը ձիով շրջում եյին քաղաքից
վոչ հեռու: Իրենք պաշարվածները ծիծաղում եյին նրա ռազմա-
կան խորամանկության վրա, թեպետ և նրանց յերեսին ծիծաղ
չեր գալիս, իսկ Պուգաչովն իր նամակներից մեկում խայթիչ

խոսքերով նախատում էր նահանգապետին՝ նրա տնհաջող հնար-
քի համար և ծաղրաբար խորհուրդ տալիս անձնատուր լինել
ինքնակոչին:

Յալկյան քաղաքը՝ բռնադի սուլյն առաջին բուլյնը, սար-
սափած Սիմոնովի զորքից, յերկար ժամանակ մնացել էր հնա-
գանդության մեջ: Վերջապես հաճախակի կապը բռնադարարնե-
րի հետ և Որենբուրգը վերցնելու սուտ լուրերը խրախուսեցին
Պուգաչովի համախոհներին: Կազակները, վորոնց Սիմոնովը
քաղաքից կարգում էր պահակներ դնելու և Բերդա ավանից
գաղտնաբար ուղարկված խռովարարներին վորսալու համար,
սկսեցին բացորոշ կերպով անհնազանդություն ցույց տալ, բաց
թողնել բռնված բռնադարարներին, կապտել իշխանությանն
հավատարիմ ավագներին և փախչելով անցնել ինքնակոչի բա-
նակը: Լուր տարածվեց խռովարարների ջոկատի մոտենալու մա-
սին: Դեկտեմբերի 29-ի՝ լույս 30-ի գիշերը ավագ Մոստովչի-
կովը դուրս չեկավ նրա դեմ: Մի քանի ժամից նրա հետ չեղած
կազակներից յերեքը սրարշավ վերադարձան բերդ և հայտնեցին,
վոր քաղաքից յոթ վերստի վրա Մոստովչիկովին շրջապատել և
գերի է բռնել բռնադարարների մի հոծ բազմություն: Քաղաքում
մեծ իրարանցում ընկավ: Սիմոնովը վախեցավ: Բարեբախտա-
բար բերդում գտնվում էր կապիտան Կոնյովը, վճռական ու
վողջախոս մի մարդ: Անկարգության առաջին բուլյնին նա իր
ձեռն առավ կազաղորի իշխանությունը՝ և հարկավոր կարգադրու-
թյուններ արավ: Դեկտեմբերի 31-ին խռովարարների մի ջոկատ
Տոկաչովի առաջնորդությամբ մտավ քաղաք: Բնակիչները խան-
դավառությամբ ընդունեցին նրան և տեղն ու տեղը գինվելով
ինչ վոր ձեռքներն ընկավ, միացան նրան, բոլոր նրբափողոց-
ներից հարձակվեցին բերդի վրա, տեղ բռնեցին բարձր խրճիթ-
ներում և սկսեցին կրակել պատուհաններից: Կրակոցները, ա-
սում է ականատեսներից մեկը, տեղում եյին այնպես, կարծես
տաս թմրկահարներ թմրկահարելիս լինեյին: Բեքդում ընկնում
եյին վոչ միայն ի տես կանգնածները, այլ և նրանք, վորոնք
մի բուլյնով գլուխները վեր եյին բարձրացնում ցանկապատերի
յետեից:—Խռովարարները, վորոնք անվտանգ եյին բերդից տաս
յաժենի վրա և մանավանդ գուլբեօչիկներ (վորսորդներ) իրենց
գնդակներով խփում եյին մինչև իսկ այն ձեղքերին, վորոնց
միջից կրակում եյին պաշարվածները: Սիմոնովն ու Կոնյովը
ուզում եյին այրել մերձակա տները: Սակայն ուղեւորներն ընկ-

նում եյին ձյան մեջ և հանգչում, կամ յեթե բռնկվում ել եյին՝ խակույն հանգցվում եյին ջրով: Վոչ մի խրճիթ չայրվեց: Վերջապես չերեք շարքային զինվորներ պատրաստակամութուն հայտնեցին ամենամոտ տունը վառելու, վոր և հաջողվեց նրանց: Հրդեհն արագութամբ տարածվեց: Խռովարարները դուրս վազեցին: Բերդից սկսեցին թնդանոթներէից կրակել նրանց վրա: Նրանք հեռացան, հետները տանելով սպանվածներին ու վիրավորներին: Սրտապնդված կայազորը յերեկոյան դեմ արտյեղք արեց և կարողացաւ այրել ելի մի քանի տուն:

Բերդում կային մինչև հազար բերդական զինվոր և հնազանդվածներ, բավականաչափ վառող, սակայն՝ ուտեստի քիչ պաշարներ: Խռովարարները պաշարեցին բերդը, գերաններով լցրին հրդեհից ամայացած հրապարակը և դեպի աչն տանող փողոցներն ու նրբափողոցները, շենքերը հետեից բարձրացրին մինչև տասնեվեց մարտկոցներ, հրաձգության չենթակա խրճիթներում կրկնակի պատեր շարեցին և արանքը հող լցնելով, սկսեցին ականներ փորել: Պաշարվածներն աշխատում եյին միայն հեռացնել թշնամուն, հրապարակը մաքրելով և ամրացված խրճիթների վրա հարձակումներ գործելով: Սուլն վտանգավոր արտյեղքները կատարվում եյին ամեն ուր, յերբեմն ուր յերկու անգամ և միշտ հաջողութամբ. զինվորները գազադած եյին, իսկ հնազանդվածները չեյին կարող գթություն ակնկալել խռովարարներից:

Որենքուրդի վիճակը գնալով սարսափելի յեր դառնում: Բնակիչների ձեռից առան ալյուրը և ձավարն ու սկսեցին սննդի ամենորոյա բաշխում կատարել նրանց մեջ: Զիերին վաղուց արդեն խռիվով եյին կերակրում: Նրանց մեծ մասը սատկեց և գործածվեց վորպես կերակուր: Սովը սաստկանում եր: Միպարկ ալյուրը (այն ել ամենագաղտնի կերպով) ծախվում եր քսանհինգ ռուբլով: Ռիչկովի (ակադեմիկի, վորը այդ ժամանակ Որենքուրդում եր գտնվում) առաջարկութամբ սկսեցին տապակել յեղների և ձիերի կաշիները և դրանք մանր կտրտելով, խառնել հացի մեջ: Հիվանդություններ առաջ յեկան: Տրտունջը գնալով բարձրաձայն եր դառնում: Խռովության չերկուղ կար:

Սուլն ծայրահեղության մեջ Ռեյնսդորպը վճռեց մի անգամ ել փորձել զենքի հաջողութունը և հունվարի 13-ին Որենքուրդում գտնված բոլոր զորքը քաղաքից դուրս յեկավ չերեք զորասյուներով, Վալենշտերնի, Կորֆի և Նաումովի առաջնորդու-

թյամբ: Սակայն ձմեռային առավոտվա մթությունը, ձյան խռությունը և ձիերի ու ժասպառությունը խոչընդոտ հանդիսացան զորքերի միահամուռ գործակցությանը: Նաումովն առաջինը հասավ նշանակված տեղը: Խռովարարները տեսան նրան և ժանաակ ունեցան իրենց կարգադրություններն անելու: Վալենշտերնը, վոր պետք ե գրավել Բերդայից Ղարղալե տանող ճանապարհի մոտի բարձրունքները, կանխեց: Կորֆին դիմավորեցին թնդանոթային ուժեղ կրակով. խռովարարների հեծելախմբերը սկսեցին անցնել զույգ զորասյուների թիկունքը: Պահեստում թողած կազակները նրանց լքեցին՝ փախան և սրարջալ հասնելով Վալենշտերնի զորասյանը, ընդհանուր խառնաշփոթյուն առաջացրին: Վերջինս ընկավ չերեք կրակի մեջ. նրա զինվորները փախան: Վալենշտերնը նահանջեց. Կորֆը հետեւեց նրան. Նաումովը, վորն սկզբում բավական հաջող եր գործում, սարսափելով, թե կտրված կմնա, ընկավ նրանց յետեից: Մինչև Որենքուրդ ամբողջ զորքը փախչում եր անկարգ վիճակում, կորցնելով մոտ չորսհարյուր մարդ սպանված և վիրավոր ու ավազակների ձեռքում թողնելով տասնհինգ թնդանոթ: Այս անհաջողությունից հետո Ռեյնսդորպն այլ և չեր համարձակվում գործել հարձակողաբար, այլ պարիսպների և թնդանոթների պաշտպանության տակ սկսեց սպասել իր փրկությանը:

Բիրեկովը Ղազան հասավ դեկտեմբերի 25-ին: Քաղաքում նա չգտավ վոչ նահանգապետին, վոչ ել գլխավոր չինովնիկներին: Ազնվականների և վաճառականների մեծ մասը փախել եր ավելի ապահով նահանգներ: Բրանտը Կոզմոդեյանսկում եր: Բիրեկովի գալը կենդանացրեց հուսալքված քաղաքը. հեռացած բնակիչները սկսեցին վերադառնալ: 1774 թվի հունվարի 1-ին մաղթանքից և քարոզից հետ, վոր ասաց Ղազանի բենիամին չեպիսկոպոսը, Բիրեկովն իր մոտ հավաքեց ազնվականության ներկայացուցիչներին ու մի խելոք և ուժեղ ճառ արտասանեց, վորի մեջ պատկերացրեց ներկա աղետը և կառավարության հոգացողությունը դա վերացնելու համար, դիմեց դեպի այն դասը, վորին խռովությունը կառավարության հետ միասին կործանման եր դատապարտել. չեռանդուն աջակցություն պահանջեց հալերնիքին և հավատարմություն՝ գահին: Սուլն ճառը խորը տպավորություն թողեց: Ժողովը տեղն ու տեղը վորոշեց իր հաշվին կազմել և զինել մի հեծելազորք, ամեն մի յերկու հարյուր շնչից մի ռեկրուտ տալով: Գեներալ-մայոր Լարիոնովը

Բիբլիոլի ազգականը ընտրվեց այդ լեզվոնի պես: Միմբիրակյան, Սվիլաթակի և Պենդալի ազնվականությունը հետևեց այս որինա-
կին, կազմվեցին նորից յերկու հեծյալ զորախմբեր և հանձնվե-
ցին մայոր Գլադկովի և Չեմեսովի ու կապիտան Մատյոնինի
հրամանատարությունը: Ղազանի մագիստրատը¹⁾ նույնպես իր
հաշվին զինեց մի եսկադրոն հուսարներ:

Թագուհին՝ իր միապետի որհնությունը, վողորմածությունը և հովանավորությունը հայտնեց Ղազանի ազնվականությունը և
Բիբլիոլին ուղղած մի հատուկ նամակում իրեն Ղազանի
կալվածատիրուհի անվանելով, պատրաստակամություն հայտնեց
մասնակցել ընդհանուր ջանքերով ձեռնարկվող միջոցներին:
Ազնվականների առաջնորդ Մակարովը թագուհուն պատասխա-
նեց մի ձառով, վոր շարադրել եր այն ժամանակ գլխավոր հրա-
մանատարի մոտ գտնվող գվարդիայի յենթապարուչիկ Դերժա-
վինը:

Բիբլիոլը, ջանալով սիրտ տալ իրեն շրջապատող բնակիչ-
ներին և ստորադրյալներին, հանգիստ և ուրախ եր լեռնում,
սակաջն անհանգստությունը, սրտնեղությունը և անհամբերու-
թյունը տանջում էյին նրան: Կոմս Չերնիշեվին, ֆոն-Վիդլինին
և իր ազգականներին գրած նամակներում նա վառ գույներով և
նկարագրում իր վիճակի դժվարությունը: Դեկտեմբերի 30-ին
նա գրում և իր կնոջը. «Տեղեկանալով բոլոր հանգամանքների
մասին, այստեղ գործերը յես գտա ամենախայտառակ վիճակում,
այնպես վոր, չեթե կամենայի ել նկարագրել՝ չեմ կարող. հան-
կարծ ինձ տեսա շատ ավելի վատթար պարագաներում և հոգսի
մեջ, քան վոր սկզբում ունեցի Լեհաստանում: Գրում եմ որ ու
գիշեր, գրիչը ձեռքիցս բաց չթողնելով, անում եմ այն ամենը,
ինչ հնարավոր և և աստծուց ոգնություն եմ հայցում: Գործը
միայն նա կարող և ուղղել իր վողորմածությամբ: Իրոք, բա-
վական ուշ շարժվեցինք: Իմ գործերը սկսեցին տեղ հասնել
յերեկ. մի գումարտակ գրենադեները և յերկու եսկադրոն հու-
սարները, վորոնց յես հրամայել էյի բերել փոստային սայլակ-
ներով, յեկան: Սակայն վարակը հանգցնելու համար այս բո-
լորը շատ քիչ և, իսկ չարիքն այնպիսին և, վոր նման և

1) Մագիստրատ—ցարական Ռուսաստանում այսպես էյին կոչվում քա-
ղաքային ընտրովի գաղապատանա-վարչական և հարկային հիմնարկություն-
ները: Մ. Թ.

(հիշում ես) Պետերբուրգի հրդեհին՝ ինչպես հանկարծ բոլոր
տեղերից սկսեց վառվել և ինչպես դժվար եր հասնել ամենու-
րեք: Հուլյսս առ աստված, բոլորի հետ պետք և անեմ այն, ինչ
միայն կկարողանամ անել: Խեղճ ծերունի նահանգապետ Բրանտը
այնպես և տանջված, վոր հազիվ ման և գալիս: Թափված ա-
րյան և բաղժաթիվ անմեղ մարդկանց կործանման համար աստ-
ծուն պատասխան կտա նա, ով այնպես արագ փչացրեց այս-
տեղի գործերը և մերկացրեց զորքերից: Այնուհանդերձ յես
առողջ եմ, միայն վոչ ուտեմ եմ ուղում, վոչ խմել, իսկ քաղց-
րավենիքներ մտքովս անգամ չեն անցնում: Մեծ և չարիքը,
անասելի սոսկալի: Իմ վողորմած հորից ծնողական աղոթքներ
եմ խնդրում, իսկ արդարակյաց¹⁾ Յեպրաքսիային հաճախ եմ
հիշում: Ո՛ք, վատ ե»:

Իսկապես, դրությունը սոսկալի չեր: Այդ յերկրում ցրված
բաշկիրների, կալմիկների և այլ ժողովրդների ընդհանուր հու-
ղումը ամեն կողմից կտբել եր հաղորդակցությունը: Չորքը
սակավաթիվ եր և անհուսալի: Պետերը թողնում ու փախչում
էյին իրենց տեղերից, յեթե հանկարծ հեռվից նկատվում եր
սալգակը ձեռին մի բաշկիր, կամ մահակով զինված գործարա-
նային մի գյուղացի: Չմեռը սաստկացրեց դժվարությունները:
Տափաստանները ծածկված էյին խոր ձյունով: Անհնար եր ա-
ռաջ շարժվել վոչ միայն առանց հացի, այլ և առանց փայտի:
Գյուղերն ամայի էյին, գլխավոր քաղաքները պաշարված,
մյուսները գրավված բունտարարների հրոսակներով, գործարա-
նները թալանված էյին և այրված, խաժամուժ ժողովուրդը ամեն
որ հուզման մեջ եր և չարագործություններ եր անում: Պե-
տություն բոլոր ծայրերից ուղարկված զորքերը դանդաղ էյին
շարժվում: Վոչնչով չարգելափակված չարիքը տարածվում եր՝
արագ ու լայն: Իլեցկ քաղաքից մինչև Գուրև բունտ էյին ա-
նում Յաիկյան կազակները: Ղազանի, Նիժեգորոսկի և Աստրա-
խանի նահանգները լի էյին ավազակների հրոսակախմբերով,
խռովություն բոցը կարող եր ընկնել մինչև իսկ Միբիր: Պերմում
սկսվել էյին անհանգստությունները. Յեկատերինբուրգը վտան-
գի մեջ եր: Կիրգիզ-կայսակներն, ոգավելով զորքերի բացա-

1) Միանձնուհի Յեպրաքսիա Կիրիլովնա—Ալեքսանդր Իլիչի (Բիբլիոլի)
տատմբը, վորը դատարարակել եր իրեն Ընտանիքում նրան համարում էյին
վորպես արդարակյաց կին: Մանթ. հեղինակի:

կայուլթյունից, սկսեցին անցնել բաց սահմանով, թալանել խուտորները, քշել անասունները, գերի բռնել բնակիչներին: Տաճկաստանի կողմից հրահրված՝ շարժվեցին Անդրկուրախան ժողովուրդները, մինչև իսկ չեմբրոպական կառավարութուններից միջանխորդ մտածում եյին ոգտվել զժվարկացությունից, վորի ե այդ ժամանակ գտնվում եր Ռուսաստանը:

Այս սոսկալի խառնաշփոթության սկզբնապատճառ դարձած մարդը ընդհանուր ուշադրություն եր գրավում: Յեմբրոպյում Պուգաչովին ընդունում եյին վորպես տաճկական քաղաքականության գործիք: Վոլտերը, իշխող կարծիքների այն ժամանակվա ներկայացուցիչը, գրում եր Յեկատերինային. C'est aparemment le chevalier de Tott, qui a fait jouer cette farce, mais nous ne sommes plus au temps de Demetrius et telle pièce de théâtre qui réussissait il y a deux cents ans est sifflée aujourd' hui.¹⁾

Թագուհին, զայրացած յեմբրոպական բամբասանքների վրա, Վոլտերին պատասխանեց վորոշ անհամբերությամբ. Monsieur, les gazettes seules font beaucoup de bruit du brigand Pougatschef, lequel n'est en relation directe, ni indirecte avec Mr. Tott. je fais autant de cas des canons fondus par l'un, que des entreprises de j'autre. Mr. Pougatschef et Mr. Tott ont cependant cela de commun, que le premier file tous les jours sa corde de chanvre et que le second s'expose à chaque instant au cordon de soie.²⁾

Չնայած դեպի ավաղակն ունեցած իր արհամարհանքին, թագուհին ձեռքից չեր թողնում վոչ մի միջոց՝ շլացած խաժամո. ժ ժողովրդին խելքի բերելու: Ամենուր հորդորիչ մանիֆեստներ ուղարկվեցին. տաս հազար ըուբլի յեր խոստացված ինքնակո-

1) Ըստ լեբեուշթին, կավալեր դե Տոտտն ե սարքել այդ ֆարսը, սակայն մենք այլևս չենք ապրում Դիմիտրի ժամանակները և պիեսը, վոր հաջողություն ունի սրանից յերկու հարյուր տարի առաջ, հիմա սուլտոններով ե ընդունվում հասարակության կողմից:

2) Պարոն, միայն լրագրներն են շատ աղմուկ բարձրացնում Պուգաչովի ավաղակի մասին, վորը դե-Տոտտի հետ չունի վոչ անմիջական, վոչ ել կողմնակի առնչություն: Յես նույնքան նշանակութուն եմ տալիս մեկի թնդանոթներին, վորքան մյուսի ձեռնարկություններին: Սակայն պ. դե Պուգաչովը և պ. դե Տոտտը այն ընդհանուրն ունեն, վոր առաջինն ամեն որ կանեից վրո-րում ե իր պարանք, իսկ յերկրորդը յուրաքանչյուր ըուպե մոտենում ե մե-տաքես թելին: Մ. թ.

չին բռնելու համար: Առանձնապես յերկյուղ ունեյին Յաիկի Դոնի հետ սպասվելիք հարաբերություններից: Ատաման Յեֆրեմովին հանեցին և նրա տեղ ընտրվեց Սեմյոն Սուլինը: Հրամանն ուղարկվեց Չերկասկ—այրել Պուգաչովի տունն ու տեղը, իսկ նրա ընտանիքը առանց վտեկվե վիրավորանքի ուղարկել Ղազան՝ ինքնակոչին բռնելու դեպքում նրա դեմքը մերկացնելու համար: Դոնի իշխանութունը ճշտիվ կատարեց բարձրագույն հրամանի խոսքերը. Պուգաչովի տունը, վոր գտնվում եր Ջիմովեյսկայա ստանիցայում, դրանից մի տարի առաջ ծախել եր ծայրահեղ չքավորության դուռն հասած նրա կինը և արդեն քանդված ու տարված եր ուրիշի բակը: Տաւը կրեցին իր նախկին տեղը և հողեորականության ու ամբողջ ստանիցայի ներկայությամբ այրեցին: Դահիճները մոխիրը քամուն տվին, բակը փորեցին և ցանկապատեցին, հավիտյանս ամայի թողնելով այն, վորպես անիծյալ մի տեղ: Տեղական իշխանությունը Ջիմովեյսկայի բոլոր կազակների անունից թուլյովություն խնդրեց նրանց ստանիցան ուրիշ՝ քեկուզ յեկ պակաս ռախմիս տալու հաստատելու: Թագուհին չհամաձայնվեց ջանադրության այսքան վնասաբեր ապացույցին և սոսկ Ջիմովեյսկայա ստանիցան վերանվանեց Պատյոմկինսկայա, խռովարարների մասին յեղած մռայլ հիշողությունները սքողելով նորի՝ արդեն իսկ իրեն և հայրենիքին սիրելի անձնավորության¹⁾ փառքով: Պուգաչովի կինը, վորդին և յերկու աղջիկները (բոլոր յերեքն ել փոքրահասակ) ուղարկվեցին Ղազան, ուր ճամբվեց նաև նրա հարազատ յեղբայրը, վորն իբրև կազակ ծառայում եր յերկրորդ բանակում: Մինչ այս, մինչ այն հավաքվեց հետեյալ մանրա-

1) Պատյոմկին Գ. Ա. (1739—1791)—Յեկատերինա II-ի ամենաազդեցիկ ջնորհարաններից մեկը, ծագումով մանր կավաժատեր ազնվական: Մասնակցել և Պյոտր III-ի դահլիճկեցությանը՝ հոգուտ Յեկատերինա II-ի, վարել մի շարք պետական և ռազմական մեծ պաշտոններ, մասնակցել և Յեկատերինա II-ի մղված պատերազմներին, ֆելդմարշալի աստիճան ստացել և այլն: Պ. մի ժամանակ յեղել ե Ռուսաստանի վարիչը: Վորպես ճորտատիրական ազնվականության դիկտատուրայի ամենաականավոր ներկայացուցիչը, Պ. առանձնապես անուն վաստակեց 1772—74 թ. թ. դյուղացիական հեղափոխ. ապստամբությունների միջոցին և դրանք դադանաբար ճնշվելուց հետո: 3-րդ ուղևորած կատերազմին (1768—1774) Պատյոմկինը խլեց Դրիմը և միացրեց Ռուսաստանին: Մ. թ.

մասն տեղեկությունները այն չարագործի մասին, վոր ցնցում եր պետությունը:

Յեմելյան Պուգաչովը, ծառայող կազակ Ձիմովեյսկայա ստանիցայից, շատ տարիներ առաջ մահաւած իվան Միխայլովի վորդին եր: Նա քառասուն տարեկան եր, միջահասակ, թխադեմ ու լղար. մուգ խարտյաշ մազեր ուներ, սև մորուք՝ վոչ մեծ և ծայրը սուր: Վերին ատամը դուրս եր ընկել դեռևս մանուկ հասակում, բռնցքամարտի ժամանակ: Ձախ քունքի վրա մի սպիտակ բիծ ուներ, իսկ զույգ ծծերի վրա՝ նշաններ, վորոնք մնացել էյին սև տկարություն կոչված հիվանդությունից: Գրեկարդալ չգիտեր և մկրտվել եր աղանդավորական ծեսով: Տաս տարի առաջ նա ամուսնացել եր Սոֆիա Նեդլոփինայի հետ, վորից ուներ հինգ յերեխաներ: 1770 թվին նա ծառայության մեջ եր յեղել չերկրորդ բանակում, մասնակցել եր Բենդերի գրավմանը և մի տարի հետո արձակվել և ծառայությունից ու վերադարձել Դոն՝ հիվանդության պատճառով: Ապաքինվելու համար նա գնացել և Չերկասկ: Նրա հայրենիք վերադառնալուց հետո Ձիմովեյսկայի ատամանը ստանիցայի ժողովին հարցրել եր նրան, թե վճիռեղից ե ճարել շագանակագույն ձին, վորը նստած տուն և յեկել: Պուգաչովը պատասխանել եր, թե դա գնել և Տագանրոգում, սակայն կազակները լավ իմանալով նրա անառակ կյանքը, չեն հավատացել և նրան ուղարկել են գրավոր վկայագիր բերելու: Պուգաչովը գնում և Այնինչ տեղեկանում են, վոր նա Տագանրոգի մոտ բնակվող վորոշ կազակների համոզելիս և յեղել փախչել դեպի Կուբանի այն կողմերը: Վորոչված եր Պուգաչովին հանձնել կառավարության ձեռը: Վերադառնալով դեկտեմբեր ամսին, նա թագնվում և իր խուտորում, ուր և բռնվում և, սակայն կարողանում և փախչել. յերեք ամիս թափառում և հայտնի չե ուր. վերջապես, մեծ պասին, մի անգամ յերեկոյան ծածուկ գալիս և իր տունը և բաղնիքում պատուհանը: Կինը ներս և առնում նրան և այդ մասին իմաց տալիս կազակներին: Պուգաչովը նորից և բռնվում և պահակի հսկողությամբ ուղարկվում հետախույզին՝ ավազանի Մակարովին՝ Նիժնի—Չիրսկ ստանիցա, իսկ այնտեղից Չերկասկ: Ճանապարհից նա կրկին փախչում և և այդ ժամանակից այլևս չի հայտնվել Դոնում:

1772 թվի վերջին պալատական գործերի կանցելյարիա բերված Պուգաչովի տված ցուցմունքներից արդեն իսկ հայտնի

յեր, վոր իր փախուստից հետո նա թագնվելիս և յեղել լեհական սահմանի այն կողմը, Վետկա կոչված աղանդավորական ավանում. հետո անցադիր և վերցրել Դոբրյանսկի առաջապահ պոստից, ասելով, վոր լեհաստանցի և և մի կերպ անցել և դեպի Յարկ, վորորմությամբ ապրելով:—Սույն բոլոր տեղեկությունները հրապարակվեցին, այն ինչ կառավարությունն արգելեց ժողովրդին խոսել Պուգաչովի մասին, վորի անունը հուզում եր խաժամուժ ամբոխին: Վոստիկանական սուլն ժամանակավոր միջոցը որենքի ուժ ուներ մինչև հանդուցյալ թագավոր կայսր Ալեքսանդրի դահ բարձրանալը, չերբ թույլատրվեց գրել ու տպել Պուգաչովի մասին: Մինչև որս ել այն ժամանակվա խառնաշփոթության զառամյալ վկաները դժկամությամբ են պատասխանում հետաքրքրվողների հարցերին¹⁾:

1) Ուրալյան կազակները մեծ մասամբ աղանդավորներ (մանավանդ ծերերը) մինչև հիմա ել կապված են Պուգաչովի հիշատակին: Մեղք և ասել, թե մենք գանդատվում ենք նրանից, — ասում եր ինձ-մի 80-ամյա կազակուհի. նա մեզ չարիք չի պատճառել:—Հապա մի պատմիր ինձ, ասում էյի յես Դիմիտրի Պյանովին, — թե ինչպես Պուգաչովը յեղել և քո հարսանհայրը:

— Նա քեզ համար և Պուգաչով, — զայրացած պատասխանեց ինձ ծերը, իսկ ինձ համար նա մեծ թագավոր Պյոտր Ֆեոդորովիչն էր:—Յերբ յես հիշում էյի նրա անասնական դաժանության մասին, ծերերը արդարացում էյին նրան ասելով. «կամքը նրանը չեր, մեր հարբեցողներն էյին պղտորում նրա մտքերը» Մանուի. հեղինակի:

Հին գերտոդ գլուխ

Բիբլիոլի կարգադրութիւնները—Առաջին հաջողութիւնները—Սամարայի և Ջայինսկայի դրամութիւն—Գերթալին—Միսիստոն—Յարկյան քաղաքի պաշարման շարունակութիւնը—Պուգաչովի հարսանիքը—Իլեցկայա Ջաշիտայի կործանումը—Լիսովի մահը—Ճակատամարտ Տատիշչեվայի մոտ—Պուգաչովի փախուստը—Խոպուշայի մահապատիժը—Որենբուրգի աղատումը—Պուգաչովը ջարդվում է յերկրորդ անգամ—Կռիվ Ձեսնովկայի մոտ—Ուֆայի և Յարկյան քաղաքի աղատումը—Բիբլիոլի մահը

Վերջապես ամեն կողմից Պուգաչովի դեմ ուղարկված զորքերը սկսեցին մոտենալ իրենց նշանակված տեղին։ Բիբլիոլը նրանց ուղղեց դեպի Որենբուրգ։ Գեներալ-մայոր Իշխան Գոլիցինը իր կորպուսով պետք է փակեր Մոսկվայի ճանապարհը, գործելով Կազանից մինչև Որենբուրգ։ Գեներալ-մայոր Մանսուրովին հանձնված էր աջ թևը՝ Սամարայի գիծը պաշտպանելու համար, դեպի ուր իր զորախմբով հետևեց մայոր Մուֆելը և յենթադնդապետ Գրինյովը։ Գեներալ մայոր Լարիոնովը ուղարկված էր դեպի Ուֆա և Յեկատերինբուրգ։ Դեկտրնդը պաշտպանում էր Սիբիրը և պետք է մայոր Գաբրիելին դաշտային մի զորախմբով ուղարկեր Կուլեբուրը պաշտպանելու։ Մալիկովկա յեր ուղարկված գվարդիայի պարուհիկ Դերթալինը՝ Վոլգան Պենզայի և Սարատովի կողմից պաշտպանելու համար։ Հաջողութիւնն արդարացրեց այս կարգադրութիւնները։ Բիբլիոլը սկզբում կասկածում էր իր զորքի վոգու արիութեան վրա։ Գնդերից մեկում (Վլադիմիրսկի գնդում) հայտնվեցին Պուգաչովի կողմնակիցներ։ Գնդի անցնելիք քաղաքների պետերին հրամայված էր շորերը փոխած չինովնիկներ ուղարկել կաբակները։ Այսպիսով խռովարարները յերևան բերվեցին և բռնվեցին։ Հետագայում Բիբլիոլը գոհ էր իր գնդերից։ «Գոր-

ծերս՝ գոհութիւնն ասածու՝ (գրում էր նա փետրվարին) ժամ առ ժամ լավ են գնում. զորքերը մոտենում են չարագործների բնին։ Վոր ինձնից գոհ են (Պետերբուրգում), դա չես տեսնում եմ բոլոր նամակներից, միայն՝ թե սազին հարցնեյին—վոտներդ չէն մրսում արդյոք»։

Մայոր Մուֆելը մի դաշտային զորախմբով դեկտեմբերի 29-ին մոտեցավ Սամարային, վոր նախորդակին գրավել էր բուխտարարների մի հրոսակ և հանդիպելով նրանց, ջարդեց ու քշեց մինչև քաղաք։ Այստեղ նրանք քաղաքի թնդանոթների պաշտպանութեան տակ փորձեցին դիմադրել։ Սակայն դրագունները¹⁾ թրերով հարձակվեցին և քաղաք մտան, փախչողներին կոտորելով և ձիերի սմբակների տակ տրորելով։ Հենց այդ ժամանակ Սամարայից յերկու վերստի վրա յերևացին Ստավրոպոլյան կալմիկները, վորոնք դալիս ելին բուխտարարներին ոգնութեան։ Նրանք փախան, տեսնելով իրենց դեմ ուղարկած հեծելազորը։ Քաղաքը մաքրվեց։ Վեց թնդանոթ և յերկու հարյուր զերի ընկան հաղթողի ձեռը։ Մուֆելից հետո Սամարա մտան յենթադնդապետ Գրինյովը և գեներալ-մայոր Մանսուրովը։ Վերջինս անհապաղ մի զորախումբ ուղարկեց Ստավրոպոլի ուղղութեամբ՝ կալմիկներին խաղաղեցնելու համար. սակայն նրանք ցրվի յեկան փախան և զորախումբը նրանց չտեսած վերադարձավ Սամարա։

Գնդապետ Բիբլիոլը, վորը չորս գրենադերյան վաշտերով և հուսարների մի եսկադրոնով Ղազանից ուղարկված էր Բուգուլմայում առանց վորև գործողութեան կանգնած գեներալ-մայոր Ֆրեյմանին ոգնութեան, շարժվեց դեպի Ջաինսկ, վորի յոթանասունամյա պարետը՝ կապիտան Մերովեցովը, պատվով էր ընդունել ավազակների հրոսակին, տալով նրանց քաղաքի իշխանութիւնը։ Բուխտարարներն ամրացան, ինչպես կարող եյին. դեռևս քաղաքից հինգ վերստի վրա, Բիբլիոլը լսեց նրանց թնդանոթաձգութիւնը։ Նրա գերանակները ջարդվեցին, մարտկոցները գրավվեցին, արվարձանները առան. բոլորը փախան։ Քսանեկինգ բուխտարար գյուղեր հնազանդութեան յեկան։ Որական մինչև չորս հազար զղջացող գյուղացիներ ելին ներկայանում Բիբլիոլին. նրանց տոմսեր եյին տալիս և բաց թողնում իրենց տները։

1) Դրագուններ—այրուծի մի տեսակը, յերբ հեծյալներն իջնում եյին ձիերից՝ մարտն ընդունելու համար։ Մ. Թ.

Դերժավինն իր ձեռքի տակ ունենալով յերեք ֆուգելեր-
յան վաշտեր¹⁾, հնազանդության բերեց Իրգիզի ավերին գտնվող
աղանդավորական գլուղերը և Յաիկի ու Վոլգայի միջև թափա-
ռական վաշկատուն ցեղերի հորդանները: Մի անգամ տեղեկանա-
լով, վոր մի գյուղում բազմաթիվ ժողովուրդ է հավաքված,²⁾
Պուգաչովի մոտ ծառայության գնալու դիտավորությամբ,
յերկու կազակներ հետն առած նա յեկավ ժողովատեղ և ժողո-
վրդից բացատրություն պահանջեց: Գրգռիչներից յերկուսը դուրս
յեկան ամբոխից, հայտնելով նրան իրենց դիտավորությունը և
սկսեցին մոտենալ նախատինքներով ու սպառնալիքներով: Ժո-
ղովուրդն արդեն պատրաստ էր մոլեգնելու: Սակայն Դերժավինը
խստությամբ զոռաց նրանց վրա և իր կազակներին հրամայեց
կախել զուգ գրգռիչներին: Նրա հրամանն իսկույն ևեթ կա-
տարվեց և հավաքվածները ցաք ու ցրիվ փախան:

Գններալ-մայոր Լարիոնովը, ազնվականական լեգիոնի
պետը, վոր ուղարկված էր Ուֆան ազատելու, չարդարացրեց
ընդհանուր հույսերը: «Իմ մեղաց համար (գրում էր Բիբիկովը)
վզիս կապվեց յեղբայրն իմ Ա. Լ., վորն սկզբում ինքը պատ-
րաստակամություն հայտնեց հրամանատարություն անել ա-
ռանձին դետաշմենտ...»²⁾, իսկ հիմա տեղից շարժել չէմ կարո-
ղանում»: Լարիոնովը մնում էր Բակալիում առանց վորևե գոր-
ծողության: Նրա անընդունակությունը գլխավոր հրամանատա-
րին հարկադրեց նրա տեղ ուղարկել յերեմն իր ներկայու-
թյամբ վիրավորված և կոնֆեդերատների դեմ մղվող պատե-
րազմում արդեն իսկ աչքի ընկած սպա, այդ ժամանակ յենթա-
գնդապետ Միխեյլոնին:

Իշխան Գոլիցինն ընդունեց Ֆրեյմանի զորքերի հրամա-
նատարությունը: Հունվարի 22-ին նա անցավ կամա գետը:
Փետրվարի 6-ին նրան միացավ գնդապետ Բիբիկովը. 10-ին՝
Մանսուրովը: Զորքը շարժվեց դեպ Որենբուրգ:

Պուգաչովը գիտե՞ր զորքի մոտենալը և այդ մասին քիչ էր
հոգում: Նա իր հույսը դրել էր շարքայինների դավաճանության

1) Ֆուգելերներ — հետևակազոր, վոր ղինված էր կայծաքարի սարք
ունեցող հրացաններով: Ֆ. զորամասերը առաջին անգամ յերևացին XVII դ.
2-րդ կեսին:

2) Դետաշմենտ (գր.) — շրջատ, վոր շնորհիվ իր դուռը շարժությանը
կատարում էր այս կամ այն կարևոր ու շտապ հանձնարարությունը: Մ. թ.

և զորապետների անհոգության վրա:—Ինչու երբ կընկնեն մեր ձե-
ռք,—պատասխանում էր նա իր համախոհներին, յերբ նրանք հաս-
տատապես կոչ էլին անում նրան դուրս գալ մոտեցող զորախմբե-
րի դեմ: Իսկ պարտության դեպքում նա մտադիր էր փախչել,
իր սրիկաներին թողնելով բախտի քմահաճույքին: Այդ նպատա-
կի համար նա մեծ խնամքով պահում էր յերեսուն ձի, վոր նա
ընտրել էր ձիաբաշտի ժամանակ: Բաշկիրները կասկածի տակ
եյին առնում նրա դիտավորությունը և տրտնջում: «Դու մեզ
զրգեցիր բռնա՞ն անել,—ասում էյին նրանք,—և ուզում ես մեզ
թողնել, իսկ հետո մեզ կխաղաղեցնեն, ինչպես խաղաղեցրել են
մեր հայրերին»: (1740 թվի մահապատիժները դեռ ևս թարմ ե-
լին նրանց հիշողության մեջ¹⁾): Իսկ յաիկյան կազակներն անհա-
շողության դեպքում մտադիր էլին Պուգաչովին հանձնել կա-
ռավարության ձեռք և դրանով իրենց համար ներումն վաստա-
կել: Նրանք պահպանում էյին նրան ինչպես պատանդի: Բի-
բիկովը հասկանում էր նրանց և Պուգաչովին, յերբ ֆոն-Վիդի-
նին գրում էր հետևյալ նշանակալից տողերը. «Պուգաչովը վոչ
այլ ինչ է, քան յեթե մի խրտվիլակ, վոր խաղալիք է դարձել
գողերի՝ յաիկյան կազակների ձեռին. կարևորը Պուգաչովը չէ,
կարևորն ընդհանուր վրդովմունքն է»:

Պուգաչովն Որենբուրգի մոտից գնաց դեպի Յաիկյան փոք-
րիկ քաղաքը: Նրա գալը կենդանացրեց խռովարարների գործու-
նեցությունը: Հունվարի 20-ին նա ինքը դեկավրեց հիշատա-
կության արժանի հարձակումը: Գիշերը պալիսեցրեց Սառիցայի
(Յաիկի նախկին հունի) մոտ հաստատված մարտկոցի տակի
պատնեշի մի մասը: Խռովարարները ծխի և փոշու տակ դեպի
բերդ նետվեցին, գրավեցին խրամատը և սանդուխներ դնելով,
փորձեցին բարձրանալ պատնեշի վրա. սակայն չարաչար յետ
մղվեցին: Բոլոր ընակիչները, մինչև իսկ կանայք ու յերեխաներն
ոգնում էյին նրանց: Պուգաչովը նիզակը ձեռին կանգնած
էր խրամատի մեջ, սկզբում աշխատելով սիբալիերությամբ գլը-

1) Բաշկիրների ապստամբական-շարժումը տևեց 1735 թ. մինչև 1741 թ.
Բաշկիրները IX դարից բնակություն էյին հաստատել մերձ-ուրալյան յերկ-
րամասում և գլխավորելով ռուսական զաղութացմանը, մի շարք ապստամբու-
թյուններ բարձրացրին, վորոնք միշտ ել ճնշվում էյին ամենադաժան լեզանակ-
ներով: Մասնավորապես 1740-1741 թ. թ. ապստամբությունը ճնշելու միջոցին
հրաճարակ յեղավ 696 դուղ, մոտ 30 հազար բաշկիրներ մահապատժի յեն-
թարկվեցին և կամ բռնությամբ ստրուկներ դարձան: Սարսափ տարածելու
նպատակով ռուս կառավարությունը կարել տվեց շարժման գործին մասնակից-
ների (301 հոգու) քեթերն ու ականջները: Մ. թ.

գրել հարձակվողներին յեռանդը, վերջապես ինքն իր ձեռով ծա-
կոտելով փախչողներին: Հարձակումը տեղի ինն ժամ անընդ-
հատ անդադար վորոտացող թնդանոթաձգության ու հրացա-
նաձգության տակ: Վերջապես յենթագնդապետ Տոլստոլովը
հիսուն կամավորների հետ արտագրոհ արեց, խրամատը մաք-
րեց և քեց բռնատարարներին, սպանելով մինչև չորս հարյուր
մարդ և կորցնելով տասնհինգից վոչ ավել: Պուգաչովն ատամ-
ներն եր կրճատցնում: Նա չերդվեց կախել վոչ միայն Սիմո-
նովին և Կոնիովին, այլ և վերջինիս ամբողջ ընտանիքը, վոր
այդ ժամանակ գտնվում էր Որենբուրգում: Այսպիսով մահվան
եր դատապարտված և չորսամյա մի մանուկ՝ հետագայում փա-
ռապանձ Կոնիովը:

Պուգաչովը Յաիկյան քաղաքում տեսավ մի ջահել կազա-
կուհի՝ Ուստինյա Կուզնեցովային և սիրահարվեց նրան: Նա
խնդրեց աղջկա ձեռը. հայրն ու մայրն ապշեցին և պատասխա-
նեցին նրան. «Վողորմի՛ր մեզ, տեր թագավոր, մեր աղջիկն
իշխանուհի չէ, թագուհի չէ, նա լճնչպես կարող է քեզ կին լինել:
Համ ե՛լ՝ դու լճնչպես պիտի ամուսնանաս, յերբ մեր վողորմած
մայր թագուհին դեռ կենդանի յե»: Պուգաչովը սակայն փետր-
վարի սկզբին ամուսնացավ Ուստինյայի հետ, նրան թագուհի
անվանեց, նրա համար շատաս-դամաներ և ֆրեյլիներ նշանա-
կեց յաիկյան կազակուհիներից և ուղղում եր, վոր մաղթանքի
ժամանակ Պյոտր Ֆեոդորովիչից հետո հիշեն թագուհի Ուստի-
նյա Պետրովնային: Տերտերները չհամաձայնեցին, ասելով թե
այդ բանի համար թուլություն չեն ստացել սինոդից:
Նրանց հրաժարվելը վշտացրեց Պուգաչովին, բայց նա չպնդեց
իր պահանջը: Նրա կինը մնաց Յաիկյան փոքրիկ քաղաքում և
ինքը ամեն շաբաթ գնում եր նրա մոտ: Պուգաչովի ներկայու-
թյունը միշտ նշանակալից եր դառնում բերդի վրա կատարվող
նորանոր հարձակումներով: Պաշարվածներն իրենց կողմից
չեյին կորցնում արիությունը: Հրացանաձգությունը չեր դա-
դարում, արտյելքներն անպակաս էյին:

Փետրվարի 19-ին գիշերը քաղաքից բերդ վազեց մի փոք-
րիկ տղա և հայտնեց, վոր նախընթաց որվանից զանգակատան
տակը ական է տարված, ուր դրված է քան փուլ Վառդ, և
վոր Պուգաչովը կարգադրել է նույն ուրն ևեթ հարձակվել բերդի
վրա: Այդ տեղեկությունն անհավանական թվաց: Սիմոնովը
յենթադրում եր, վոր տղան դիտմամբ և ուղարկված՝ սոսկ ահ

ու սարսափ տարածելու համար: Պաշարվածները հակաական փորե-
ցին և չլսեցին հողային աշխատանքի վոչ մի ձայն. քան փուլ
վառդով դժվար եր պայթեցնել վեց հարկանի բարձր զանգա-
կատունը: Սակայն, քանի վոր նրա տակ, ներքնահարկում, պահ-
վում եր վառդի ամբողջ պաշարը (վորի մասին կարող էյին
իմանալ և խուլարարները), ուստի և շտապեցին դա հեռացնել
ալգոտից, քանդեցին ալյուսե հատակը և ուսեցին հակաական
տանել: Կայազորը պատրաստվեց. պայթյունի և հարձակման
էյին սպասում: Չանցավ յերկու ժամ, յերբ հանկարծ ականը
գործի դրվեց. զանգակատունը հանդարտ յերերվեց: Ներքևի
սենյակը քարուքանդ չեղավ և վերին վեց հարկերն իջան,
ձխլելով զանգակատան մոտ կանգնած մի քանի մարդկանց:
Քարերն առանց ցրվելու թափվեցին կուտակ-կուտակ: Իսկ ա-
մենավերին հարկում թնդանոթի հետ յեղած վեց մարդիկ աչն-
տեղից կենդանի վայր ընկան, իսկ նրանցից մեկը, վոր այդ ժա-
մանակ քնած եր, ցած իջավ վոչ միայն առանց վորեն վնասի,
այլ մինչև իսկ առանց արթնանալու:

Չանգակատունը նոր եր թափվել, յերբ բերդից արդեն
սկսեցին վորոտալ թնդանոթները. հրացանները ձեռին պատրաստ
կանգնած կայազորը իսկույն ևեթ բռնեց զանգակատան փլա-
տակները և աչտեղ մի մարտկոց դրեց: Խուլարարները, վո-
րոնք չեյին սպասում այսպիսի դիմավորում, կանգ առան վա-
րանման մեջ. մի քանի ռոպեյից նրանք բարձրացրին իրենց
սովորական աղաղակները, սակայն վոչ վոք առաջ չեր գնում:
Իզուր դեկավարները կանչում էյին. դեպի քանդվածը, ո՛ն,
առանջ, քաջ ատամաններ: Հաբձակում չեղավ. աղաղակները
շարունակվեցին մինչև արշալույս և բռնատարարները ցրվեցին,
տրանջալով Պուգաչովից, վորն իրենց խոստացել եր, թե զան-
գակատան պայթյունի հետ բերդի վրա քարե կարկուտ կտեղա և
կճգմի ամբողջ կայազորը:

Մյուս ուրը Պուգաչովն Որենբուրգի մոտից լուր ստացավ
իշխան Գուլիցինի մոտենալու մասին և շտապով մեկնեց Բերդա.
հետը վերցրեց հինգ հարյուր ձիավոր և մինչև հազար հինգ
հարյուր սայլեր: Սույն լուրը հասավ և պաշարվածներին: Նրանք
անձնատուր չեղան ուրախության, կարծելով թե յերկու շաբա-
թից իրենց ոգնություն կհասնի: Սակայն նրանց փրկություն
ըստին դեռ հեռու յեր:

Պուգաչովի հաճախակի բացակայությունների ժամանակ

Շիգալեմը, Պաղոսը և Խլոպոսը ղեկավարում էին Որեն-
բուրգի պաշարումը: Ոգտվելով նրա բացակայությունից Խլո-
պոսը խելքին փչեց գրավել Իլեցկայա-Չաշխտան (ուր քա-
րադի հանքեր կային), և փետրվարի վերջին իր հետ վերցնելով
չորս հարյուր մարդ, հարձակվեց նրա վրա: Չաշխտան գրավվեց
աշնտեղի աքսորական գործավորների ոգնությունով, վորոնց
մեջ էր գտնվում և Խլոպոսի ընտանիքը: Արքունական գույքը
թալանվեց, սպաներին կոտորեցին, բացի մեկից, վորին խնայե-
ցին գործավորների խնդրանքով: Կալանավորներին միացրին
խուվարարների հրոսակախմբին: Բերդա վերադառնալով Պու-
գաչովը դժգոհեց խիզախ տաժանակրի ինքնագլուխ գործի հա-
մար և նախատեց նրան Չաշխտայի ավերման առիթով՝ վոր-
պես թե վնաս է յեղել պետական գանձարկղին: Պուգաչովը
տաս հազար ընտիր զորքերով դուրս յեկավ իշխան Գոլիցինի
դեմ, Որենբուրգի պատերի տակ թողնելով Շիգալին չերկու հա-
զար մարդկանցով: Նախորդակին նա հրամայեց ծածուկ կերպով
խեղդամահ անել իր հավատարիմ համախոհներից մեկին՝ Դմիտ-
րի Լիսովին: Իրանից մի քանի ուր առաջ նրանք միասին Բերդա
էյին գնում Դարդալեյից և, հարբած լինելով ճանապարհին կռու-
վեցին: Լիսովը հետևից ձին քշեց հասավ Պուգաչովին և հար-
վածեց նրան նիզակով: Պուգաչովը ձիուց ընկավ, սակայն զրա-
հը, վոր նա միշտ կրում էր շորերի տակից, փրկեց նրա կյանքը:
Ընկերները նրանց հաշտեցրին և Պուգաչովը դեռևս Լիսովի մա-
հից մի քանի ժամ առաջ խմում էր նրա հետ:

Պուգաչովն առավ Տոցկայա և Սարոչինսկայա բերդերը, և
իր սովորական հանդգնությունները գիշերով, սաստիկ բքի ժամա-
նակ հարձակվեց Գոլիցինի առաջավոր զորախմբերի վրա, սա-
կայն լետ մղվեց մայր Պուշկինի և մայր Յելագինի կողմից:
Այս կովի մեջ սպանվեց քաջ Յելագինը: Հենց սույն ժամանակ
Մանսուրովը միացավ իշխան Գոլիցինի հետ: Պուգաչովը նահան-
ջեց դեպի Նովոսերգիևսկ, չկարողանալով այրել իր թողած
բերդերը: Գոլիցինը իր պաշարները չորս հարյուր մարդկանց և
ութ թնդանոթների պաշտպանության տակ Սարոչինսկայա
բերդում թողնելով, յերկու ուրից հետո շարունակեց իր ճանա-
պարհը: Պուգաչովը շարժվեց դեպի Իլեցկ քաղաք, և հանկարծ
ընկելով դեպի Տատիշչևսկ, այնտեղ կանգ առավ ու սկսեց ամ-
րանալ: Գոլիցինն ուղում էր Իլեցկ քաղաքն ուղարկել լեյթա-

գնդապետ Բեդրյազային յերեք եսկադրոն հեծելազորով, հետն
եւ հետևակազոր և թնդանոթներ, իսկ ինքը գնաց ուղիղ Պե-
րեմոլոցկայա (ուր և Բեդրյազան վերադարձավ): այնտեղից, գու-
մակը թողնելով յենթագնդապետ Գրինյովի հրամանատարության
տակ գտնվող մի բատալիոնի պաշտպանության ներքո, մարտի
22-ին մոտեցավ Տատիշչևսկին:

Բերդը, վոր անցյալ տարի առել և այրել էր Պուգաչովը,
նա արդեն կարգի յեր բերել: Այրված փայտե ամրությունները
նա փոխարինել էր ձնե ամրություններով: Պուգաչովի կարգա-
դրությունները զարմացրին իշխան Գոլիցինին, վոր նրանից
չեր սպասում ուղմական արվեստի այդպիսի գիտելիքներ:
Գոլիցինն սկզբում յերեք հարյուր մարդ ուղարկեց թշնամուն
հետազոտելու համար: Խուվարարները թագնվելով, նրանց թո-
ղին մոտենալու մինչև բերդի տակը և հանկարծ ուժգին ար-
տագորհի լեյան, սակայն նրանց կասեցրին առաջին զորախմ-
բին ոգնության ուղարկած յերկու եսկադրոնները: Գնդապետ
Բիրկովն իսկույն ևեթ ուղարկեց յեգերներին, վորոնք դահուկ-
ներ կապած խոր ձյան վրայով վազելով գրավեցին բոլոր նպաս-
տավոր բարձունքները: Գոլիցինն իր զորքը բաժանեց չերկու
զորասյունների, սկսեց մոտենալ և կրակ բացեց, վորին բերդից
պատասխանեցին նույնքան ուժեղ: Թնդանոթաձուլությունը շա-
րունակվեց յերեք ժամ: Գոլիցինը տեսավ, վոր միայն թնդա-
նոթներով հաղթելը անհնար է և հրամայեց գեներալ Ֆրեյմա-
նին ձախ զորասյունն առած գնալ հարձակման: Պուգաչովը նրա
դեմ հանեց յոթ թնդանոթ: Ֆրեյմանը խեց դրանք և նետվեց
սառած պատնեշի վրա: Խուվարարները պաշտպանվում էին
կատաղի կերպով, սակայն ստիպված էին տեղի տալ կանոնա-
վոր զենքի ուժին—և փախան ամեն կողմ: Հեծելազորը, վոր
մինչև այդ անգործություն յեջ էր, հետապնդեց նրանց բոլոր
ճանապարհներով: Արյունահոսությունը սոսկալի յեր: Միայն
բերդում ընկան մինչև հազար յերեք հարյուր խուվարարներ:
Տատիշչևսկի շուրջը՝ քսան վերստ տարածության վրա թափված
էյին նրանց դիակները: Գոլիցինը կորցրեց մինչև չորս հա-
րյուր մարդ սպանված ու վիրավոր, այդ թվում և ավելի քան
քսան սպաներ: Հաղթությունը վճռական էր: Յերեսունակեց
քսան սպաներ: Հաղթությունը վճռական էր: Յերեսունակեց
թնդանոթ ու ավելի քան յերեք հազար գերիներ ընկան հաղթո-
ղի ձեռք: Պուգաչովը վաթսուն կազակների հետ ձեղքեց թշնա-
մու գործը և չորս հոգով սրարշավ հասավ Բերդա ավանը լուր

տալով իր պարտութեան մասին: Բունտարարներն սկսեցին դուրս գալ Բերդայից վորը ձիով, վոր սահնակով: Սայլերի վրա բարձեցին թալանած գույքը: Կանաչք և չերեխաները վոտքով եյին գնում: Պուգաչովը հրամայեց կոտորել իր խրճիթի մոտ ընկած ողու տակառները՝ յերկուղ կրելով հարեցողութունից ու խառնաշփոթութունից: Ողին արտավիժեց փողոց: Նույն միջոցին Շիգայեվը տեսնելով, վոր ամեն ինչ կորած է, մտածեց ներումն վաստակել իր համար, և Պուգաչովին ու խոպուշային թռնելով, իր կողմից մարդ ուղարկեց Որենբուրգի նահանգապետին, առաջարկելով նրան՝ հանձնել Պուգաչովին և խնդրելով իրեն ազդանշան տալ թնդանոթային յերկու կրակոցով: Հարյուրապետ Լոգինովը, վորն ուղեկցել եր Պուգաչովին փախստան ժամանակ, սույն տեղեկութեամբ ներկայացավ Ռեյնսդորպին: Խեղճը Ռեյնսդորպը չհամարձակվեց հավատալ իր բախտին և ամբողջ յերկու ժամ չկարողացավ վճռել՝ տալ պահանջված ազդանշանը: Մինչ այդ Պուգաչովը և խոպուշայն ազատվեցին Բերդայում գտնվող աքսորականների ձեռով: Պուգաչովը փախավ տասը թնդանոթով, թալանած ավարով և մնացած յերկու հազար սրիկաների հետ: Խոպուշայն սրբաշավ Դարդալե չեկավ, դիտավորութուն ունենալով փրկելու իր կնոջն ու վորդուն: Թաթարները կապեցին նրան և այդ մասին մարդ ուղարկեցին նահանգապետին հայտնելու: Յերեկի տաժանակիրը Որենբուրգ բերվեց, ուր և վերջապես կտրեցին նրա գլուխը 1774 թվի հուլիսին:

Որենբուրգի բնակիչները լսելով իրենց ազատման մասին, խառնիխուռն խմբերով դուրս նետվեցին քաղաքից, ընկան Ռեյնսդորպի՝ Բերդա ավանն ուղարկած վեցհարյուր հետևակ մարդկանց հետևից և զրավեցին կենսամթերքները: Բերդայում գտնվեց տասնութ թնդանոթ, տասնյոթ տակառ պղնձադրամ և մեծ քանակութեամբ հացահատիկ: Որենբուրգում փութացին աստծուն գոհութուն հայտնել անսպասելի փրկութեան համար: Որհնում եյին Գոլիցինին: Ռեյնսդորպը գրեց նրան՝ շնորհավորելով հաղթութունը և անվանելով Որենբուրգի փրկիչը: Ամեն տեղերից սկսեցին պարեն կրել քաղաք: Լիություն ընկավ վեցամսյա աղետալի պաշարումը մոռացվեց մի ուրախ վայրկյանում: Մարտի 26-ին Գոլիցինն չեկավ Որենբուրգ՝ բնակիչները նրան ընդունեցին աննկարագրելի խաղաղամտութեամբ: Բիբիկովն անհամբերութեամբ սպասում եր այս բեկմանը:

Ռազմական գործողութուններն արագացնելու համար նա դուրս չեկավ Դադանից և Բուգուլմայում առավ Պուգաչովի կատարյալ պարտութեան լուրը: Նա անասելի ուրախացավ: «Ասես մի ջադացաբար ընկավ սրտիս վրայից (գրում եր նա մարտի 26-ին իր կնոջը): Այսօր իմ զորքերը կմտնեն Որենբուրգ, անհապաղ և յես կշտապեմ այնտեղ հասնելու, վորպեսզի ել ավելի ճարպկութեամբ շարժեմ իմ զորքերը. իսկ քանի սպիտակ մագեր ավելացան մորուքիս մեջ, դա աստված գիտե, իսկ գլխիս ճաղատութունն ավելի մեծացավ, սակայն յես սառնամանիքին դուրս եմ գալիս առանց կեղծամիտ»:

Այնինչ Պուգաչովը մի կողմ թողնելով իր յետևից ուղարկված հեծելադետերին, 24-ի առավոտյան հասավ Սեյիտովսկայա ավանը, այրեց այն և գնաց Սակմարսկ քաղաքի վրա, ճամբին նոր սրիկախմբեր հավաքելով: Հավանորեն նա յենթադրում եր, վոր Գոլիցինը Տատիշչեկայից իր բոլոր ուժերով շարժված կլինի դեպի Յաիկյան փոքրիկ քաղաքը, ինչու և հանկարծ գնաց զրավելու Բերդա ավանը, հույս ունենալով անսպասելի կերպով առնել Որենբուրգը: Այդորինակ հանդգնութեան մասին Գոլիցինը տեղեկանալով գնդապետ Խորվատից, վորը Պուգաչովին հետապնդում եր սկսած Տատիշչեկայից, իր զորքն ուժեղացրեց Որենբուրգում գտնվող հետևակախմբերով և կազակներով. վերջիններս համար հատկացնելով իր սպաների ձիերը, անմիջապես գնաց ինքնակոչի դեմ և նրան հանդիպեց Դարդալեյում: Պուգաչովը, տեսնելով իր սխալը, սկսեց նահանջել, վարպետութեամբ ոգտվելով տեղադրութունից: Մի նեղ ճանապարհի վրա գնդապետ Բիբիկովի և Արշենսկու դեմ նա հանեց յոթ թնդանոթ և նրանց պաշտպանութեան տակ արագ կերպով շարժվեց դեպի Սակմարա գետը: Բայց այդ միջոցին Բիբիկովին ոգնութեան յեկան թնդանոթներ. սարը զրավելով՝ նա դրեց իր մարտկոցը. Խորվատը վերջին կիրճի մեջ հարձակվելով խռովարարների վրա, թնդանոթները խլեց և փախուստի մատնելով, ութը վերստ հետապնդեց նրանց խառնիճաղանձ խմբերը և հետները միասին մտավ Սակմարսկ քաղաքը: Պուգաչովը կորցրեց իր վերջին թնդանոթները, չորս հարյուր սպանված և յերեք հազար հինգ հարյուր գերի ընկած մարդ: Վերջիններս թվում եյին գտնվում և նրա գլխավոր համախոհները՝ Շիգայեվը, Պիլիտալինը, Պադուրովը և մյուսները: Պուգաչովը չորս գործարանային գյուղացիների հետ փախավ դեպի Պրեչիստենսկայա և այնտեղից՝

ուրալյան գործարանները: Հոգնած այրուձին չկարողացավ հաս-
նել նրան: Այս վճռական հաղթությունից հետո Գոլիցինը վերա-
դարձավ Որենբուրգ, ուղարկելով Ֆրեյմանին—Բաշկիրիան խա-
ղաղեցնելու համար, Արշենսկուն—Նովո-Մոսկովսկայա ճանա-
պարհը մաքրելու, իսկ Մանսուրովին—գեպի Իլեցկ քաղաք, վոր-
պեսգի այն մասը մաքրելուց հետո նա գնա Սիմոնովին ազատե-
լու:

Իր կողմից վոչ պակաս հաջողությամբ եր գործում և Մի-
խեյսոնը: Մարտի 18-ին ընդունելով իր գորախմբի հրամանա-
տարությունը, նա իսկույն ևեթ շարժվեց դեպի Ուֆա: Նրա
դեմ, ճանապարհը փակելու համար Չիկան ուղարկեց յերկու հա-
զար մարդ չորս թնդանոթներով, վորոնք և նրան սպասում
եյին ժուկովո գյուղում: Միխեյսոնը նրանց իր թիկունքում
թողնելով, ուղիղ գնաց Չեսնոկովկայի վրա, ուր կանգնած եր
Չիկան տաս հազար խռովարարներով և ճանապարհին ցրելով մի
քանի մանր զորախմբեր, 25-ի լուսաբացին յեկավ Տրեբիկովո
գյուղը (Չեսնոկովկայից հինգ վերստի վրա): Այստեղ նրա դեմ
գուրս յեկավ բունտարարների մի ամբոխ յերկու թնդանոթնե-
րով: Մայրը խարինը ջարդեց նրանց և ցրեց, յեգերները խլե-
ցին թնդանոթները և Միխեյսոնն առաջ շարժվեց: Նրա գումակն
ընթանում եր հարյուր մարդու և մի թնդանոթի պաշտպանու-
թյան տակ: Հարձակման դեպքում ևս նրանք եյին պաշտպանում
Միխեյսոնի թիկունքը: 26-ին, լուսադեմին Չուբովկա գյուղի
մոտ նա հանդիպեց խռովարարներին: Նրանց մի մասը՝ դահու-
կավորներ և ձիավորներ՝ գուրս վազեց գյուղից և ճանապարհի
յերկու կողմը փռվելով, աշխատում եր շրջապատել նրան: Յե-
րեք հազար մարդ, տաս թնդանոթներով ուղիղ նրա վրա եյին
գալիս: Նույն միջոցին կրակ տեղացին գյուղում դրած մարտկո-
ցից: Կռիվը տեկեց չորս ժամ: Բունտարարները կռվում եյին
քաջաբար: Վերջապես Միխեյսոնը տեսնելով նրանց ոգնություն
յեկող այրուձին, իր բոլոր ուժերն ուղղեց գլխավոր խառնիճա-
դանձ բազմություն դեմ և իր հեծելազորին, վորը կռվի սկզբում
լրբե հետևակ եր գործում, հրամայեց նստել ձիերը և խփել
թրերով: Առաջավոր խմբերը փախան, թողնելով իրենց թնդա-
նոթները: Խարինը նրանց թրատելով՝ հետները միասին մտավ
Չեսնոկովկա: Այնինչ դեպի Չուբովո նրանց ոգնություն յեկող
այրուձին հետ մղվեց և փախավ նույնպես դեպի Չեսնոկովկա,
ուր նրա դեմ գուրս յեկավ խարինը և բոլորին գերի վերցրեց:

Դահուկավորները, վորոնք արդեն անցել եյին Միխեյսոնի թի-
կունքը և նրան կտրել գումակից, նույն այդ ժամանակ ջարդ-
վեցին գրենադերների յերկու վաշտերի կողմից: Նրանք ցրե-
վելով փախան անտառները: Գերի ընկան յերեք հազար բուն-
տարարներ: Գործարանային և եկոնոմիկային¹⁾ գյուղացիներին
բաց թողին իրենց գյուղերը: Վերցվեցին քսանհինգ թնդանոթ
և մեծ քանակությամբ պաշարեղեն: Միխեյսոնը կախեց յերկու
գլխավոր բունտարարների. բաշկիրական ավագին և Չեսնոկով-
կա գյուղից ընտրվածին: Ուֆան ազատվեց: Միխեյսոնը վոչ մի
տեղ կանգ չառնելով, գնաց Տաբինսկի վրա, ուր, Չեսնոկովկայի
ճակատամարտից հետո սրարշավ հասել եյին Ուլյանովը և Չի-
կան: Այստեղ կազակները նրանց բռնեցին և ավին հաղթողի
ձեռը, վորը նրանց շղթայակապ ուղարկեց Ուֆա: Դրանից հետո
Միխեյսոնը հեծելազորներ կարգեց բոլոր ուղղությամբ և կա-
րողացավ վերականգնել անդորրությունը բունտարար գյուղերի
մեծ մասում:

Իլեցկ քաղաքը և Ուգերնայա ու Ռասսիպայա բերդերը՝
Պուգաչովի առաջին հաջողությունների աչք վկաները, արդեն
թողել եյին խռովարարները: Նրանց պետերը՝ Չուլոշնիկովը և
Ղզլբաշինը փախել եյին դեպի Յախլան փոքրիկ քաղաքը: Տա-
տիշևիպի տակ ինքնակոչի կրած պարտություն լուրը նույն
որն ևեթ հասավ նրանց: Խորվատի հուսարների կողմից հետա-
պնդվող փախչողները սրարշավ անցան բերդի միջով, աղաղա-
կելով. «Իլիններիդ ճարը տեսեք, տղերք, ամեն ինչ կորած ե»:
Նրանք շտապով կապեցին իրենց վերքերը և փութացին դեպի
Յախլան քաղաք: Շուտով վրա հասավ զարնանային ձահալը.
գետերը բացվեցին և Տատիշևիպի տակ սպանվածների մարմիննե-
րը լողացին բերդերի մոտով: Սպանվածների կանաչք և
մայրերը կանգնած եյին գետափին, ջանալով նրանց մեջ ճա-
նաչել իրենց ամուսիններին ու վորդիներին:

Ուգերնոյում մի պառավ կնոջակուհի ամեն ոք թափառում
եր Յայիկի ափերին և ձեռնափայտով դեպի ափն եր քաշում լո-
ղացող դիակները և ինքն իրեն խոսում... «Վորդյակ, դու յես,
դու յես իմ Ստեպուշկա: Սառը ջուրը չե՞ վոր քո սև գանգուր-
ներն ե լվանում». և տեսնելով ոտար դեմք, մեղմիկ քշում եր
դիակը:

Մանսուրովը ապրիլի 6-ին և 7-ին գրավեց թողված բեր-
դերը և Իլեցկ քաղաքը, վերջինիս մեջ գտնելով տասնչորս թըն-

1) Գործարանական գյուղացիների մասին տես 43 եջի ծանոթ:

Եկոնոմիական գյուղացիները—այսպես եյին կոչվում հին Ռու-
սաստանի վանքապատկան գյուղացիները, վորոնք վանքերի սեփականության
աշխարհականացումից (սեկուլյարիզացիա) հետո ընկան հոգևորականության
կալվածքներին եկոնոմիկայի (տնտեսության) կոլեգիայի տնօրինության
տակ, վորից և առաջացել ե այս անունը, 1786 թ. այդ կոլեգիան վերացվեց
և եկոնոմիական գյուղացիները դարձան պետական: Ծ. Թ.

դանոթ: 15-ին, վարարած Բիկովկայով վտանգավոր գետանցի ժամանակ նրա վրա հարձակվեցին Ուլչինսիկովը, Պերֆիլևը և Դեգույարովը: Խռովարաները շարդվեցին, ցրվեցին: Բեղրյազան և Բորոդինը հետապնդեցին նրանց, սակայն ձնհալքի հետևանքով ձանապարհների անանցանելիւթյունը փրկեց առաջնորդներին: Մանսուրովն անհապաղ գնաց Յաիկյան փոքրիկ քաղաքի վրա:

հրամայեց ամեն ուղղությամբ նոր աշխատանքներ կատարել։
Նրա տան շուրջը գետինն անընդհատ փորձում եյին գալիկոն-
ներով, սկսեցին նոր խրամատ փորել, դժվարին աշխատանքից ու-
ժասպառ մարդիկ համարյա չեյին քնում։ գիշերները կացազորի
կեսը միշտ կանգնած եր հրացանները ձեռին պատրաստ, մյուս
կեսին թուլատրված եր միայն նստած նիհել։ Լազարեթը լըց-
վեց հիվանդներով։ ուտեստապաշար մնացել եր վոչ ավել, քան
տաս ուրվա համար։ Սկսեցին գինվորներին որական տալ քա-
ռորդ ֆուռտ ալյուր, ալսինքն՝ սովորական չափի մի տասերորդ
մասը։ Արդեն չկար վոչ ձավար, վոչ ել աղ։ Ընկերովի մի կաթ-
սա ջուր յեռացնելով և այն ալյուրով սպիտակացնելով, լուր-
քանջուրն իր գավաթն եր խմում, վորը և կազմում եր նրանց
որական սնունդը։ Կանայք ալլև չկարողացան դիմանալ սովին։
Նրանք սկսեցին խնդրել, վոր իրենց թույլ տան բերդից դուրս
գալու, վոր և թուլատրվեց նրանց։ մի քանի թույլ և հիվանդ
գինվորներ դուրս չեկան նրանց չետեից, սակայն բուռնտարար-
ները ընդունեցին նրանց, իսկ կանանց մի գիշեր պահակների
հսկողության տակ պահելով, նորից բերդ քշեցին, պահանջելով
ազատել իրենց համախոհներին, խոստանալով դրա փոխարեն
ընդունել և կերակրել դուրս ուղարկվածներին։ Սիմոնովը չհա-
մաձայնեց դրան, յերկյուղելով ավելացնել թշնամիների թիվը։
Ժամ առ ժամ սովը սոսկալի յեր դառնում։ Այլևս չկար կշռով
տրվող ձիու միսը։ Սկսեցին ուտել շներին ու կատուներին։ Պա-
շարժան սկզբում, դրանից յերեք ամիս առաջ, սառցի վրա սպան-
ված ձիեր ելին թողնված։ հիշեցին այդ ձիերին և մարդիկ ագա-
հությամբ սկսեցին կրծել շների թողած վոսկորները։ Վերջապես
սպառվեց և սույն պաշարը։ Սկսեցին սնվելու նոր միջոցներ
գտնել։ Գտան մի տեսակ կավ, վորը գերազանցորեն փափուկ եր
և առանց ավազախառնուրդի։ Փորձեցին յեփել այն և նրանից
կազմելով մի ինչ-վոր շփոթ, սկսեցին գործածել վորպես կերակուր։
Զինվորները բոլորովին ուժասպառ յեղան։ Վոմանք չեյին կա-
րողանում քայլել։ Հիվանդ մայրերի յերեխաները հյուծվում ե-
յին և մեռնում։ Կանայք մի քանի անգամ փորձեցին շարժել
խռովարարների գութը և նրանց վոտներն ընկնելով աղբսուռ
եյին իրենց թույլ տալ քաղաքում մնալու։ Նրանց յետ ե-
յին քշում՝ նախկին պահանջը դնելով։ Ընդունեցին միայն կա-
զակուհիներին։ Սպասված ոգնությունը չեր գալիս։ Պաշարված-
ները իրենց հույսահետաձգում եյին որեց-որ, շաբաթից-շաբաթ։

Բուհնտարարները ձայն ելին տալիս կալագորին, թե կառավարության գործերը ջարդված են, թե Որենքուրգը, Ուֆան ու Ղազանը արդեն գլուխ են իջեցրել ինքնակոչին, թե նա շուտով կգա Յախկյան քաղաք, և վոր այն ժամանակ ալլևս նրանց չեն խնայի: Իսկ հնազանդութուն հայտնելու դեպքում նրա անունից խոստանում ելին վոչ միայն ներումն, այլև պարգևներ: Նույնը նրանք աշխատում ելին ներշնչել այն թշվառ կանանց, վորոնք աղերսում ելին թույլ տալ բերդից քաղաք անցնելու: Պետերի համար անհնար եր հուսադրել պաշարվածներին, թե շուտով ոգնութուն կհասնի, քանի վոր այդ մասին վոչ-վոք այլևս լսել անգամ չեր կարող առանց զայրույթի. այնպես դաժանացած ելին սրտերը յերկարատև ապարդյուն սպասումից: Աշխատում ելին կայազորը պահել հավատարմության և հնազանդության մեջ՝ կրկնելով, վոր խաչտառակ դավաճանությամբ վոչ-վոք չի փրկվի կորստից, վոր բուհնտարարները՝ զազազած տևական դիմադրութունից, չեն խնայի և յերդմնազանցներին: Աշխատում ելին դժբախտ մարդկանց հոգում հույս դարթեցնել առ ամենակարող և ամենատես աստված, ու սրտապնդված տառապալները կրկնում ելին, վոր ավելի լավ ե հանձնվել նրա կամքին, քան թե ծառայել ավազակին և աղետալի պաշարման բոլոր ժամանակ բացի յերկու կամ յերեք հոգուց, բերդից փախստականներ չեղան:

Վրա հասավ չարչարանաց շաբաթը: Արդեն տասնհինգ որ եր, ինչ պաշարվածները միայն կավով ելին սնվում: Վոչ-վոք չեր ուզում սովամահ լինել: Վճռեցին բոլորով՝ մինչև վերջին մարդը (բացի միանգամայն ուժասպառներից) դիմել վերջին արտագրոհի: Հույս չունեյին հաղթելու (բուհնտարարներն այնպես ելին ամրացել, վոր այլևս վոչ մի կողմից հնարավոր չեր բերդից հարձակում գործել), միայն ուզում ելին մեռնել ռազմիկներին ազնիվ մահով:

Յերեքշաբթի, արտագրոհ նշանակած որը, մայր յեկեղեցու կտուրին կանգնած ժամապահները նկատեցին, վոր բուհնտարարները խառնաշփոթության մեջ վազվզում են քաղաքում, իրար մնաս բարով անելով միանում են և խմբերով դուրս գալիս տափաստանը: Կազակուհիները ճանապարհ են դնում նրանց: Պաշարվածները գլխի ընկան, վոր արտասովոր բան ե կատարվում և վերստին տոգորվեցին հույսերով: «Այդ բոլորը մեզ այնպես փրկեց» — ասում ե պաշարման վողջ սարսափն ապրած մի

աղանատես մարդ—«վոր մենք կարծես մի կտոր հաց կերանք»: Քիչ-քիչ իրարանցումը հանդարտվեց. թվում եր թե ամեն ինչ սովորական կարգով ե ընթանում: Առաջվանից ավելի մեծ հուսալքում տիրեց պաշարվածներին: Նրանք լուռ նայում ելին դեպի տափաստանը, վորտեղից քիչ առաջ իրենց ազատարարներին ելին սպասում... Հանկարծ, յերեկոյան ժամը հինգին մոտ, հեռվում փոշի յերեվաց և նրանք տեսան անկարգ արշավող խառնիխուռն խմբերը, վորոնք մեկը մյուսի յետևից հայտնվում ելին պուրակի ալն կողմից: Բուհնտարարները ձիերը քշեցին տարբեր բակեր՝ յուրաքանչյուրն այն բակը, վորի մոտ իր տունն եր գտնվում: Պաշարվածները հասկացան, վոր խռովարարները ջարդված են և փախչում են. սակայն դեռևս չեյին համարձակվում ուրախանալ յերկյուղ ելին կրում կատաղի հարձակումից: Քաղաքի բնակիչները յետ ու առաջ ելին վազում փողոցներով, ինչպես հրդեհի ժամանակ: Յերեկոյան դեմ տաճարի զանգերը տվին, մարդիկ բոլորվեցին մի տեղ, հետո խմբովին յեկան բերդի վրա: Պաշարվածները պատրաստվում ելին յետ մղել նրանց, սակայն տեսան, վոր նրանք կապոտած բերում են իրենց առաջնորդներին՝ Կարգին և Տոկլաչով առամաններին: Բուհնտարարները մոտենում ելին, բարձրաձայն ներումն հայցելով: Միմոտովն ընդունեց նրանց, ինքն ել չհավատալով իր փրկվածությանը: Կալագորը վրա ընկավ բնակիչների բերած հացի մեծ կտորներին: «Մինչև զատիկ, գրում ե այս անցքերի աղանատեսը, մնում եր չորս որ, սակայն մեզ համար սույն որն արդեն պաշածառ տոն եր»: Նրանք, ովքեր թուլութունից և հիվանդութունից չեյին վեր կենում անկողնից, վայրկյանաբար ապաքինվեցին: Բերդում ամեն ինչ շարժման մեջ եր. աստծուն գոհութուն ելին հայտնում, շնորհավորում միմյանց. ամբողջ գիշեր վոչ-վոք չքնեց: Քաղաքի բնակիչները պաշարվածներին տեղեկութուն ելին տալիս Որենքուրգի ազատման և Մանսուրովի շուտափութ զալու մասին: Ապրիլի 17-ին ժամանեց Մանսուրովը: Բերդի դռները, վոր սկսած դեկտեմբերի 30-ից փակ ելին և յետևը քաբեր լցրած, բացվեցին: Մանսուրովը քաղաքի իշխանությունն իր ձեռքն առավ: Բուհնտի հեղինակները՝ Կարգինը, Տոկլաչովը և Գորշկովը ու ինքնակոչի ապրիլի կինը՝ Ուստինյա Կուզնեցովան պահակների հսկողության տակ ուղարկվեցին Որենքուրգ:

Այսպիսին եր հմուտ, խելոք զորապետի կարգադրութունները հաջողութունը: Սակայն Բիբիկովը չկարողացավ ավար-

տել իր սկսած գործը. աշխատանքներին, անհանգստությունից և սրտնեղությունից խռտանգված, քիչ հոգ տանելով իր՝ արդեն իսկ խախտված առողջության մասին, նա Բուզուլմայում հիվանդացավ ջերմախտով և զգալով մոտալուտ վախճանը, նորից մի քանի կարգադրություններ արեց: Նա կնքեց իր բոլոր գաղտնի թղթերը, հրամայելով դրանք հասցնել թագուհուն և իշխանութունը հանձնեց գեներալ-պորուչիկ Շչերբատովին, իրենից հետո ավագը նախքան: Լուրերից տեղեկանալով Ուֆայի ազատման մասին, նա տակավին կարողացավ տեղեկություն տալ թագուհուն և վախճանվեց ապրիլի 9-ին, առավոտյան ժամ 11-ին, իր կյանքի քառասուն որսերորդ տարում: Նրա մարմինը մի քանի որմնաց կամայի ամին, վորն անցնելու հնարավորություն չկար այդ ժամանակ: Ղազան քաղաքը կամեցավ նրան թաղել իր տաճարում և հուշարձան կառուցել իր ազատարարին, սակայն նրա ընտանիքի պահանջով Բիբիկովի մարմինը տարվեց իր գյուղը: Անդրեյեվյան ժապավենը, սենատորի կոչումը և գլարդիայի գնդապետի կոչումը ստացվեցին, յերբ նա մեռել էր արդեն: Մեռնելիս նա ասել է. «Ձեմ մեղքանում յերեսաներիս ու կնոջս. թագուհին հոգ կտանի նրանց մասին. հայրենիքս եմ մեղքանում»: Պատվոդ լուրերը նրա մահը վերագրել են թույնի ներգործությանը, վոր իբր թե տվել է կոնֆեդերատներից մեկը: Դերժավինը գովերգել է նրա վախճանը: Յեկատերինան վողբացել է նրան և նրա ընտանիքին շնորհել առատ ընծաներ: Պետերբուրգն ու Մոսկվան սարսափով բռնվեցին: Շուտով և համայն Ռուսաստանն զգաց անդառնալի կորուստը:

Պ ե ճ ի ռ ո Ր Ղ Գ Լ Ո Ւ Խ

Պուզաչովի նոր հաջողությունները: Բաշկիր Սալավաթը: Սիբիրի բերդերի առումը: Ճակատամարտ Տրոիցկայա բերդի մոտ: Պուզաչովի նահանջը: Նրա առաջին հանդիպումը Միխեյսոնի հետ: Պուզաչովին հետապնդելը: Ձորքերի անգործությունը: Ոսայի առումը: Պուզաչովը Ղազանի մոտ:

Պուզաչովը, վորի դրությունը հուսահատական էր թվում, հայտնվեց Ուլլանո-Պետրովսկյան գործարաններում: Մայոր Շեվիչի կողմից հետապնդվող Ուլչինսկովը և Պերֆիլև յերեք հարյուր յախկյան կազակների հետ սրբաշավ կտրեցին անցան Սակմարսկայա գիծը և կարողացան միանալ նրա հետ: Ստավրապոլյան և որենբուրգյան կալմիկներն ուղու մեջ ելին հետևել նրանց և թվով վեց հարյուր կիրիտկաներով դիմեցին դեպի Սուրոչինսկայա բերդը: Այստեղ միջերապաշարի և խարի վրա վորպես պահապան գտնվում էր պաշտոնաթող յենթագնդապետ Մեկովիչը, խելոք ու վճռական մի մարդ: Նա ընդունեց կայազորի հրամանատարությունը և հարձակվելով նրանց վրա, հարկադրեց վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը:

Պուզաչովն արագ կերպով անցնում էր մի տեղից մյուսը: Խաժամուժն առաջվա պես հավաքվում էր նրա շուրջը: Հազիվ ինչ խաղաղեցված բաշկիրները նորից հուզվեցին: Վերխո-Յաիցկայա բերդի պարետ գնդապետ Ստուպիշինը մտավ Բաշկիրիա, հրաճարակ դարձրեց մի քանի ամալի գյուղեր և գերի բռնելով բունտարարներից մեկին, կտրեց նրա ականջները, քիթը, աջ ձեռի մատները և բաց թողեց, սպառնալով նույն կերպ վարվել և մյուս բոլոր բունտարարների հետ: Բաշկիրները չեցին հանդարտվում: Նրանց հին խռովարար Յուլալը, վորը թագնվել էր 1741 թվի մահապատիժների ժամանակ, հայտնվեց նրանց մեջ իր Սալավաթ վորդու հետ միասին: Ամբողջ Բաշկիրիան ապրս-

տամբվեց և աղետը բորբոքվեց ավելի մեծ ուժով: Ֆրեյմանը պետք եր հետապնդեր Պուգաչովին: Միխեյլսոնը ճիգ եր թափում կտրել նրա ճանապարհը, սակայն ձնհալքը փրկեց նրան: Ճանապարհներն անանցանելի ելին, մարդիկ խրվում եյին անհատակ ցեխի մեջ: գետերը վարարել եյին, ծածկելով մի քանի վերստ տարածութուն: վտակները գետեր ելին դարձել: Ֆրեյմանը կանգ առավ Ստերլիտամացկում: Միխեյլսոնը, վորը դեռևս սառույցի վրայով անցել եր վուգան, իսկ Ուֆան՝ ութ նավակներով, շարունակում եր ճանապարհը, չնայած ամեն տեսակ խոչընդոտների և մայիսի 5-ին Միմսկի գործարանի մոտ վրա հասավ բաշկիրների մի ամբոխի, վորոնց առաջնորդում եր կատաղի Սալավաթը: Միխեյլսոնը ցրեց նրանց, գործարանն ազատեց և մի որ հետո շարունակեց ճանապարհը: Սալավաթը կանգ առավ գործարանից տասնութ վերստի վրա, սպասելով Բելոբորոգովին: Նրանք միացան և յերկու հազար բունտարարներով և ութ թընդանոթներով դուրս չեկան Միխեյլսոնի դեմ: Միխեյլսոնը նորից շարդեց նրանց, թնդանոթները խլեց, տեղն ու տեղը կոտորեց մինչև յերեք հարյուր մարդ, մյուսներին ցրեց և շտապեց դեպի Ուչակի գործարանը, հուսալով հասնել իրեն՝ Պուգաչովին. սակայն շուտով տեղեկացավ, վոր ինքնակոչը գտնվում ե արդեն Բելոբորոգի գործարաններում:

Յուրդեն գետի այն կողմում Միխեյլսոնը նորից կարողացավ շարդել խռովարարների մի խառնիճաղանձ զորախումբ և նրանց հետապնդեց մինչև Մատկինսկի գործարանը: Այդտեղ նա իմացավ, վոր Պուգաչովը հավաքելով մինչ վեց հազար բաշկիրներ և գյուղացիներ գնացել ե Մազնիտնայա բերդի վրա: Միխեյլսոնը վճռեց ավելի առաջ գնալ Ուրալյան լեռներում, հույս ունենալով Յաիկի գագաթի մոտ միանալ Ֆրեյմանին:

Պուգաչովը նախապես այրելով իր թալանած Բելոբորոգյան գործարանները, արագ կերպով անցավ Ուրալյան լեռները և մայիսի 5-ին մոտեցավ Մազնիտնայա բերդին, հետը չունենալով և վոչ մի թնդանոթ: Կապիտան Տիխանովսկին քաջաբար պաշտպանվում եր: Պուգաչովն ինքը կարտեչով վիրավորվեց ձեռքից և նահանջեց, զգալի կորուստ կրելով: Թվում եր թե բերդը փրկված ե. սակայն այնտեղ դավաճանութուն բացվեց. գիշերը պալթեցըրին վառողով լի արկղները: Խռովարարները հարձակվեցին, պատնեշները քանդեցին և ներս խուժեցին: Տիխանովսկուն

և նրա կնոջը կախեցին. բերդը թալանվեց ու այրվեց: Նույն օրն ևեթ Պուգաչովի մոտ չեկավ Բելոբորոգովը չորս հազար բունտարար սրիկաներով:

Գեներալ-պորուչիկ Դեկալոնզը Չելյաբինսկից, վոր նոբ եր ազատվել բունտարարների ձեռից, շարժվեց դեպի Վերխո-Յաիցկի բերդը, հուսալով Պուգաչովին հասնել դեռևս Բելոբորոգի գործարաններում, սակայն գիծ¹⁾ դուրս գալով, Վերխո-Յաիցկի պարետից՝ գնդապետ Ստուպինից տեղեկութուն ստացավ, վոր Պուգաչովը բերդերի գծով վերև ե շարժվում, մի բերդից մյուսն անցնելով, ինչպես հայտնվելու առաջին ահարկու որերին: Դեկալոնզը շտապեց դեպի Վերխո-Յաիցկի բերդը: Այդտեղ նա իմացավ Մազնիտնայա բերդի առման մասին: Նա շարժվեց դեպի Կիզիլսկայա: Բայց տասնհինգ վերստ անցնելուց հետո արդեն գերի ընկած մի բաշկիրից իմացավ, վոր Պուգաչովը, տեղեկանալով գործի մոտեցման մասին, գնում ե այլևս վոչ թե Կիզիլսկայա, այլ Ուրալյան լեռներով ուղիղ դեպի Ղարադայսկ: Դեկալոնզը յետ գնադ: Ղարադայսկին մոտենալով նա տեսավ սոսկ ծխացող ավերակներ. նախորդակին Պուգաչովը թողել եր այն: Դեկալոնզը հույս ուներ նրան հասնել Պետրոգավոդսկայա բերդում, սակայն այդտեղ չգտավ նրան: Բերդը քանդված եր ու այրված, չեկեղեցին թալանված, բնակիչներին գերի եյին տարել:

Դեկալոնզը, գիծը թողնելով, ներքին ճանապարհով շարժվեց ուղիղ դեպի Ուչակի բերդը: Նրա մոտ մնացել էր վարսակի միայն մի որվա պաշար. նա կարծում եր, վոր Պուգաչովին կըհասնի գոնե Ստեպնայա բերդում: Բայց տեղեկանալով, վոր Ստեպնայան նույնպես գրավված ե, ուղղվեց դեպի Տրոիցկայա: Սենարսկ տանող ճանապարհին նա տեսավ բազմաթիվ մարդիկ՝ շրջակա ավերված բերդերից: Սպաների կանայք և յերեխաները՝ բոկոտն, ցնցոտիներ հագած լալիս եյին, չիմանալով ուր ապաստան փնտրեն: Դեկալոնզը նրանց իր հովանավորության տակ առավ և հանձնեց սպաների խնամքին: Մայիսի 21-ին, առավոտյան նա մոտեցավ Տրոիցկայա բերդին, արագ յերթով անցնելով վաթսուն վերստ և տեսավ Պուգաչովին, վորը բանակել

1) Գիծ կամ գծային դիստանցիա — մի շարք բերդեր, վորոնք կառուցված եյին վոլգա, Սամարա, Յաիկ, Սակմար և Ույուզ գետերի ափերին: Թ.

«Եր նախորդակին իր վերցրած բերդի պատերի տակ: Դեկալոնգն իսկույն հարձակվեց նրա վրա: Պուգաչովը տաս հազարից ավելի զորք ունեւր և մինչև յերեսուն թնդանոթ: Կռիվը տևեց ամբողջ չորս ժամ: Բոլոր ժամանակ Պուգաչովը պառկած եր իր վրանում: սաստիկ տանջվելով Մագնիտնայա բերդի մոտ ստացած վերքից: Ռազմական գործողությունները դեկավարում եր Բելոբորոդովը: Վերջապես խռովարարների շարքերը քայքայվեցին: Պուգաչովը ձի նստեց և վիրավոր ձեռքը կապած ընկավ այս ու այն կողմ, աշխատելով վերականգնել կարգը, սակայն բոլորը ցրվեցին ու փախան: Պուգաչովը մի թնդանոթ առած շարժվեց Չելյարինսկի ճանապարհով: Հետապնդելն անհնարին եր: Այրուձին չափից դուրս ուժասպառ եր յեղել: Բանակում յերևան բերվեցին մինչև 5000 հազար մարդ ամեն կոչման, սեռի և հասակի, վորոնց գերի յեր բռնել ինքնակոչը և վորոնք դատապարտված եյին վորջնչացման: Բերդը փրկված եր հրդեհից ու թալանից: Սակայն պարետը՝ բրիգադիր Ֆեյեկարը սպանվել եր նախորդակին՝ հարձակման ժամանակ, իսկ նրա սպաները կախված եյին:

Պուգաչովը և Բելոբորոդովն իմանալով, վոր զորքի հոգնածությունն ու ձիերի ուժասպառությունը չի թուլատրում Դեկալոնգին իր հաղթությունից ոգավելու, իրենց ցրված խառնիճազանձ ուժերը կարգի բերին և սկսեցին կանոնավոր կերպով նահանջել, ճանապարհին բերդեր առնելով և արագ կերպով ուժեղանալով: Գագրին և Ժոլորով մայրոքները, վորոնց Դեկալոնգը զորամասով ուղարկեց կովի մյուս ուրը, հետապնդեցին նրանց, սակայն՝ չկարողացան հասնել:

Միխեյլսոնը նույն միջոցին գնում եր Ուրալյան լեռներով, սակավածանոթ ճանապարհներ բռնած: Բաշկիրական գյուղերն ամայի եյին: Հնարավորություն չկար անհրաժեշտ պաշարեղեն ձեռք բերելու: Նրա զորախումբը ամեն ժամ վտանգի մեջ եր: Բունտարարների բազմաթիվ հրոսակախմբեր պտտվում եյին նրա մոտերքում: Մայիսի 13-ին բաշկիրներն իրենց խռովարար ավազի առաջնորդությունը հարձակվեցին նրա վրա և կատաղիորեն կռվեցին. մղված դեպի ճահիճը, նրանք անձնատուր չեյին լինում: Բոլորը, բացի մեկից, վորին զոռով հաջողվեց խնայել, սրահոտոր յեղան իրենց պետի հետ միասին: Միխեյլսոնը կորցրեց մի սպա և վաթսուն շարքային զինվորներ՝ սպանված ու վիրավոր:

Գերի ընկած բաշկիրը՝ գուրգուրված Միխեյլսոնի կողմից՝ հայտնեց նրան Մագնիտնայա բերդի առձան և Դեկալոնգի շարժվելու մասին: Միխեյլսոնն այս տեղեկությունը համապատասխան գտնելով իր յինթադրությունների հետ, թողեց լեռներն ու գնաց դեպի Տրոիցկայա, հուսալով ազատել սույն բերդը կամ հանդիպել Պուգաչովին՝ նրա նահանջի դեպքում: Շուտով նա լսեց Դեկալոնգի հաղթության մասին և գնաց Վառլամովո, դիտավորություն ունենալով Պուգաչովի ճանապարհը կտրելու: Իսկապես, մայիսի 22-ի առավոտյան Վառլամովոյին մոտենալիս նա հանդիպեց Պուգաչովի առաջավոր զորախմբերին: Տեսնելով գեղեցիկ շարքերով կանգնած զորքը, Միխեյլսոնն սկզբում չեր կարող պատկերացնել, վոր դա նախորդակին ջարդված սրիկալախմբի մնացորդն ե և այն ընդունեց վորպես (ծաղրաբար ասում ե նա իր տեղեկագրի մեջ) գեներալ-պորուչիկ և կավալեր Դեկալոնգի կորպուսը. սակայն շուտով հավաստիացավ իրականությունը: Նա կանգ առավ, պահելով իր նպաստավոր դիրքը անտառում, վորը պահպանում եր նրա թիկունքը: Պուգաչովը շարժվեց նրա դեմ և հանկարծ շրջվեց դեպի Չերբակուլսկի բերդը: Միխեյլսոնը գնաց անտառի միջով և կտրեց նրա ճանապարհը: Պուգաչովն առաջին անգամ իր հանդեպ տեսավ նրան, ով պետք ե այնքան հարվածներ հասցներ իրեն և վերջ դներ իր արյունոտ գործունեյությունը: Պուգաչովն իսկույն հեթ հարձակվեց նրա ձախ թևի վրա, քայքայեց այն և խլեց յերկու թնդանոթ: Սակայն Միխեյլսոնը խռովարարներին հարվածեց իր բոլոր այրուձիով, մի ակնթարթում ցրեց նրանց, յետ խլեց իր յերկու թնդանոթները, դրանց հետ և այն վերջինը, վոր մնացել եր Պուգաչովի ձեռին Տրոիցկայա բերդի մոտ կրած պարտությունից հետո, տեղն ու տեղը կոտորեց մինչև վեց հարյուր մարդ, գերի վերցրեց մինչև հինգ հարյուր և մնացածներին հալածեց մի քանի վերստ: Դիշերը դադարեցրեց հետապնդումը: Միխեյլսոնը գիշերեց մալուի դաշտում: Մյուս ուրը իր հրամանի մեջ նա խիստ հանդիմանություն արավ այն վաշտին, վոր ձեռքից թողել եր իր թնդանոթները և խլեց այդ զինվորների կոճակներն ու թևածավածքները՝ մինչև վոր նրանք արժանան դրանց: Վաշտը չհապաղեց իր անպատվությունը վերացնելու:

23-ին Միխեյլսոնը գնաց Չերբակուլսկի բերդի վրա: Այնտեղ գտնվող կաղակները բռնուտ եյին անում: Միխեյլսոնը նրանց

յերդվել ավեց, միացնելով իր զորախմբին և հետագայում միշտ գտն եր նրանցից:

Ժողովրդը և Գագրինը գործում ելին դանդաղ և անվճռա-
կան: Ժողովրդը Միխեյլսոնին տեղեկացնելով այն մասին, վոր
Պուգաչովը հավաքել է ցրված խառնիճադանձ զորքի մնացորդը
և նոր ուժեր է կուտակում, հրաժարվեց գնալ նրա դեմ, գետերի
վարարման և վատ ճանապարհների պատրվակով: Միխեյլսոնը
գանգատվեց Դեկալոնգին, իսկ Դեկալոնգը, ինքը խոստանալով
առաջ խողալ, ինքնակոչի վերջին ուժերը վոչնչացնելու համար,
մնաց Չելյարում և մինչև իսկ իր մոտ կանչեց Ժողովրդին ու
Գագրինին:

Այսպիսով Պուգաչովին հետապնդելը մնաց միայն Միխեյ-
սոնին:

Նա գնաց դեպի Զլատոուստինսկի գործարանը, լսելով, վոր
այնտեղ գտնվում են մի քանի չափկան բուհատարներ: սա-
կայն նրանք փախան, իմանալով նրա մոտենալու մասին: Քանի
գնաց՝ նրանց հետքը ցաք ու ցրիվ դարձավ և վերջապես բոլորո-
վին կորավ:

Մայիսի 27-ին Միխեյլսոնը հասավ Սատկինսկի գործարանը:
Սալավաթը նոր հրոսակախմբով չարագործություններ եր կա-
տարում յրջականերում: Նա արդեն թալանել և այրել եր Միմ-
սկի գործարանը: Լսելով Միխեյլսոնի մասին, նա անցավ Այ-
գետը և կանգ առավ լեռներում, ուր Պուգաչովը փրկվելով Գագ-
րինի և Ժողովրդի հետապնդումից և արդեն հավաքելով մինչև
յերկու հազար ամեն տեսակ սրիկաներ, կարողացավ միանալ
նրանց հետ:

Միխեյլսոնը Սատկինսկի գործարանում, վորը փրկվել եր
իր արագ վրա հասնելուց, առաջին դադարն առավ Ուֆայից
դուրս գալուց հետո: Յերկու օր անց նա գնաց Պուգաչովի և Սա-
լավաթի դեմ և հասավ Այի ավի: Կամուրջները վերցված ելին:
Խռովարարները դիմացի ափում տեսնելով նրա զորախմբի սա-
կավաթիվ լինելը, կարծում ելին թե ապահով վիճակում են:

Բաց 30-ին, առավոտյան, Միխեյլսոնը հրամայեց հիսուն
կազակների ձի նստած լողալով անցնել գետը, յուրաքանչյուրը
հետը մի յեգեր (հրացանաձիգ) առնելով: Խռովարարները փորձե-
ցին հարձակվել, սակայն ցրվեցին հակառակ ափից արձակված
թնդանոթային զարկերով: Յեգերներն ու կազակները մի կերպ
դժնացան, իսկ Միխեյլսոնը նույն միջոցին գետն անցավ մնացած

զորախմբով: վառողը կրեց այրուձին, թնդանոթները ջուրն ըն-
կղմեցին և գետի հատակով քարշ տվին թոկերով: Միխեյլսոնն
արագ հարձակվեց թշնամու վրա, ջարդեց, սրբեց և հալածեց
քսան վերստից ավելի, սպանելով մինչև չորս հարյուր մարդ և
շատերին գերի առնելով: Պուգաչովը, Բելոբորոդովը և վերավոր-
ված Սալավաթը հազիվ կարողացան ազատվել:

Շրջակայքն ամայի յեր: Միխեյլսոնը չեր կարող իմանալ
թշնամու դիտավորության մասին: Նա հույսը դրեց բախտի վրա
և հունիսի 2-ին իր նշանակած կապիտան Կարտաշևսկու զորա-
մասը գիշերը շրջապատվեց Սալավաթի հրոսակով: Առավոտվա
դեմ Միխեյլսոնը ոգնության հասավ: Խռովարարները ցրվեցին ու
փախան: Միխեյլսոնը ծայրահեղ զգուշությամբ եր հետապնդում
նրանց: Հետևակագործ պաշտպանում եր նրա գումակը: Նա ին-
քը գնում եր փոքր ինչ առաջ ընկած, իր այրուձիի մի մասի
հետ: Այս կարգադրությունները փրկեցին նրան: Խռովարարների
մի մեծ բազմություն անսպասելի կերպով շրջապատեց նրա գու-
մակը և հարձակվեց հետևակագործի վրա: Ինքը Պուգաչովն եր
առաջնորդում նրանց, վեց օրվա ընթացքում կարողանալով
հավաքել մոտ հինգ հազար բուհատարներ: Միխեյլսոնը սրա-
շավ ոգնության գնաց. նա Խաբինին ուղարկեց իր ամբողջ ա-
յրուձին միացնելու, իսկ ինքը հետևակագործի հետ մնաց գումա-
կի մոտ: Խռովարարները ջարդվեցին և նորից փախան: Այդ մի-
ջոցին Միխեյլսոնը գերիներից տեղեկացավ, վոր Պուգաչովը դի-
տավորություն է ունեցել գնալ Ուֆայի վրա: Նա շտապեց կտրել
նրա ճանապարհը և հունիսի 5-ին վերստին հանդիպեց նրան:
Կռիվն անխուսափելի յեր: Միխեյլսոնն արագ կերպով հարձակ-
վեց նրա վրա և կրկին ջարդեց ու քշեց:

Իր այս բոլոր հաջողություններով հանդերձ, Միխեյլսոնն
անհրաժեշտ համարեց առ ժամանակ դադարեցնել իր հետապն-
դումը: Նա արդեն չունեւր վոչ պաշարեղեն, վոչ ռումբեր: Յու-
րաքանչյուր մարդ ուներ միայն յերկու փամփուշտ: Միխեյլսոնը
գնաց Ուֆայի վրա, վորպեսզի այնտեղ ձեռք բերի այն ամենը,
ինչ պետք է իրեն:

Մինչդեռ Միխեյլսոնն ամեն կողմ ընկած միշտ հաղթում
եր խռովարարներին, մնացած զորահրամանատարները անշարժ
մնացել ելին իրենց տեղերում: Դեկալոնգը կանգ եր առել Չե-
լյարում և նախանձելով Միխեյլսոնին, դիտմամբ չեր ուզում ա-
ջակցել նրան: Ֆրեյմանը, անձնապես քաջ մարդ, սակայն պահե-

բոտ ու անվճռական առաջնորդ, կանգնած եր Կիզիլսկայա բերդում, դժգոհ լինելով Տիմաշովից, վորը իր լավագույն այրուձինն առած գնացել եր դեպի Զելաիրսկի բերդը: Ստանիսլավսկին իմանալով, վոր Պուգաչովը վերստ-Յաիցկի բերդի մոտ նշանակալից թվով խուժան ե հավաքել, հրաժարվեց զինվորական ծառայությունից և թագնվեց իր սիրած Որսկ բերդում: Յակուբովիչ և Ուստյուբնով գնդապետներն ու մայոր Դուվեն գտնվում էին Ուֆայի մոտ: Նրանց շուրջը հանգիստ կերպով հավաքվում էին բուհտարար բաշկիրները: Բիրսկը համարյա թե նրանց աչքի առաջ այրվեց, մինչդեռ նրանք մի տեղից մյուսն ելին անցնում, խուսափելով ամենաչնչին վտանգից և չմտածելով միահամուռ ոժանդակություն մասին: Իշխան Շչերբատովի կարգադրությամբ, Գոլիցինի զորքն առանց վորեւե ոժանդակություն ցույց տալու մնում եր Ուստյուբնովի և Յաիցկայն քաղաքի մոտ՝ արդեն իսկ անվտանգ տեղերում, իսկ յերկրամասը, ուր նորից բռնկվեց հրդեհը, մնում եր համարյա անպաշտպան:

Պուգաչովը, վորին մայոր Պոպովը յետ եր մղել Կոնստանդնուպոլիս, փորձեց շարժվել դեպի Յեկատերինբուրգ, սակայն իմանալով այնտեղ գտնվող զորքերի մասին, դիմեց դեպի Կրասնո-Ուֆիմսկ:

Կամա գետը բաց եր և Ղազանը վտանգի մեջ: Բրանտը շտապով Ոսա արվարձանն ուղարկեց մայոր Սկրիպիցինին, տալով նրան կայազորի մի խումբ և զինված գյուղացիներ, իսկ ինքը գրեց իշխան Շչերբատովին, անհապաղ ոգնություն պահանջելով: Շչերբատովը հույսը դրեց Ուստյուբնովի և Դուվենի վրա, վորոնք վտանգի դեպքում պետք ե ոգնեյին մայոր Սկրիպիցինին և փոխ մի նոր կարգադրություն չարեց:

Հունիսի 18-ին Պուգաչովը հայտնվեց Ոսայի առջև: Սկրիպիցինը դուրս յեկավ նրա դեմ, սակայն կռվի հենց սկզբին կորցնելով յերեք թնդանոթ, շտապով վերադարձավ բերդը: Պուգաչովը լուրայիններին հրամայեց ձիերից իջնել և գրոհի դիմել: Խռովարարները քաղաք մտան, այլեցին այն, սակայն բերդից յետ մղվեցին թնդանոթներով:

Մյուս ուր Պուգաչովը իր ավագների հետ ձիով շրջում եր Կամայի ափին, գետը անցնելու հարմար տեղեր վորոնելով: Նրա հրամանով ճանապարհը կարգի բերին և ամրացրին ճահճային տեղերը: 20-ին նա նորից գրոհեց բերդի վրա և նորից յետմղվեց: Այն ժամանակ Բելոբորոդովը նրան խորհուրդ տվեց բերդը

շրջապատել խոտի, հարդի, և կեչու կեղևի դեղերով և այդպիսով այրել փայտե պատերը: Տասնհինգ սալ ձիերով տարան բերդի մոտ տարածություն վրա, իսկ հետո առաջ մղեցին մարդիկ, վորոնք պաշտպանված ելին այդ բարձած սայլերի յետև: Արդեն տատանվող Սկրիպիցինը պահանջեց մի ուր ու գիշերվա ժամկետ և մյուս ուրն անձնատուր չեղավ, Պուգաչովին ծնկաչոք ընդունելով, սրբապատկերներով և աղ ու հացով: Ինքնակոչը գուրգուրեց նրան և սուրը ձեռից չառավ: Դժբախտը, մտածելով ժամանակին արդարանալ, կապիտան Սմիրնովի և յենթագնդապետ Մինեյեվի հետ միասին մի նամակ եր գրել Ղազանի նահանգապետի անունով և այն պահում եր իր մոտ, հարմար առիթի սպասելով գաղտնի ուղարկելու: Մինեյեվը հայտնեց Պուգաչովին այդ մասին: Նամակը բռնվեց, Սկրիպիցինը և Սմիրնովը կախվեցին, իսկ մատնիչին Պուգաչովը գնդապետի կոչում տվեց:

Հունիսի 23-ին Պուգաչովն անցավ Կաման և գնաց Իժմբսկի ու Վոտկինսկի ողբգործարանների վրա: Վեցեկը՝ դրանց պետը, չաբաչար սպանվեց, գործարանները թալանվեցին և բոլոր գործավորներին հավաքեցին—միացրին չարագործ խուժանին: Մինեյեվը, վոր իր դավաճանությամբ վաստակել եր Պուգաչովի վստահությունը, նրան խորհուրդ տվեց ուղիղ գնալ Ղազանի վրա: Նահանգապետի կարգադրությունները նրան հայտնի էին: Նա պատրաստակամություն հայտնեց Պուգաչովին տանելու և յերաշխավորում եր հաջողության համար: Պուգաչովը յերկար չտատանվեց և գնաց Ղազանի վրա:

Շչերբատովը, ստանալով Ոսայի առման լուրը, վախեցավ: Նա հրաման ուղարկեց Ուստյուբնովին գրավել Շումսկոյ գետանցը, իսկ մայոր Մելիսին ուղարկեց դեպի Շուբանսկի գետանցման տեղը: Գոլիցինին հրամայեց շուտով առաջ խաղալ դեպի Ուֆա, վորպեսզի նա այնտեղից գործի ըստ իր հայեցողության, իսկ ինքը հետն առնելով մի եսկադրոն հուսարներ և մի վաշտ գրենագրեր, ուղղվեց դեպի Բուգուրմա:

Ղազանում գտնվում եր միմիայն մեկ ու կես հազար զորք, սակայն վեց հազար բնակիչներն արագ կերպով զինվեցին: Գեներալ-մայոր Պատյուկինը՝ Պուգաչովի գործի համար հաստատված գաղտնի հանձնաժողովի պետը, յեռանդուն կերպով աջակցում եր նրանց: Գեներալ-մայոր Լարիոնովը չապասեց Պուգաչովին: Նա իր մարդկանց հետ անցավ Վոլգան և մեկնեց Նիժնի-Նովգորոդ:

Գնդապետ Տոլստոյը՝ Ղազանի ձիավոր լեգիոնի պետը, դուրս յեկավ Պուգաչովի դեմ և հուլիսի 10-ին հանդիպեց նրան քաղաքից տասներկու վերստի վրա: Տեղի ունեցավ կռիվ: Քաջ Տոլստոյը սպանվեց, իսկ նրա զորախումբը ցրվեց: Մյուս ուրը Պուգաչովը յերևաց Կազանկա գետակի ձախ ափին և բանակ զարկեց Տրոիցկայա ավաղացի մոտ: Յերեկոյան Ղազանի բոլոր բնակիչների աչքի առաջ նա ձիով դուրս յեկավ քաղաքը դիտելու և վերադարձավ բանակատեղ, հրոսումը մինչև հաջորդ առավոտ հետաձգելով:

Յոթերորդ գլուխ

Պուգաչովը Ղազանում:—Քաղաքի աղետալի վիճակը:—Մի խելսոնի յե-
քեալը:—Յերեք ճակատամարտ:—Ղազանի ազատումը:—Պուգաչովի տեսակցու-
թյունն իր ընտանիքի հետ:—Զրպարտության հերքումը:—Միխեյսոնի կարգա-
զրույթյունը:

Հուլիսի 12-ի արշալույսին, խռովարարները Պուգաչովի ա-
ռաջնորդությամբ ձգվեցին Յարիցինո գյուղից Արսկոյե կոչված
դաշտով, իրենց առջևից քշելով խոտով ու հարդով լի սայլերը,
վորոնց արանքում մեջ ընդ մեջ թնդանոթներն եյին տանում:
Նրանք արագ կերպով գրավեցին քաղաքամերձ աղյուսաշեն սա-
րայները, պուրակը և քաղաքից դուրս գտնվող Կուդրյավցեվի
տունը, այնտեղ դրին իրենց մարտկոցները, չետ շարտեցին ճա-
նապարհը պաշտպանող թույլ զորախումբը: Սա նահանջեց կառու-
կազմած և իր չետից ուղեկալ գերաններ դնելով:

Ուղիղ Արսկոյե դաշտի դիմաց գտնվում էր քաղաքային
գլխավոր մարտկոցը: Պուգաչովը չգնաց նրա վրա, այլ իր աջ
թևից դեպի արվարձանն ուղարկեց գործարանային գյուղացիներ
մի խառնիճազանձ խումբ՝ դավաճան Մինեյեվի առաջնորդու-
թյամբ: Այս սրիկաները՝ մեծ մասամբ անզեն, կազակների մըտ-
րակների տակ ճարպկորեն վազում եյին մի հեղեղատից մյուսը,
մի բլրագողից մյուսը, սողալով անցնում եյին թնդանոթային
զարկերի յենթակա բարձրությունները և այսպիսով մտնում
արվարձանի հենց ծայրին գտնվող ձորակները: Սույն վտանգա-
վոր տեղը պաշտպանում եյին գիմնադիստները, մի հատիկ թըն-
դանոթով: Սակայն, չնայած նրանց կրակոցներին, բռնատարա-
րները ճշտությամբ կատարեցին Պուգաչովի հրամանը. նրանք
մագլցեցին բարձունքի վրա, սոսկ բռնեցնեցին ցրեցին գիմ-
նադիստներին, թնդանոթը խլեցին, գրավեցին նահանգապետա-

կան ամառային տունը, վոր միացած եր արվարձանների հետ. թնդանոթը դրին Դարպասի մեջ, սկսեցին կրակել փողոցների յերկայնքով և ստվար խմբերով ներս խուժեցին արվարձանները: Մյուս կողմից, Պուգաչովի ձախ թևը հարձակվեց Սուկոննայա ավանի վրա: Մահուղագործները (զանազան կոչման մարդիկ և մեծ մասամբ բռնցքամարտողներ), վոգելորված յեպիսկոպոս Բե-
նիամինի կողմից, զինվեցին՝ ինչով կարող եյին, թնդանոթը դրին Գորլովի ողետան մոտ և պատրաստվեցին պաշտպանու-
թյան: Բաշկիրները Շարնայա սարից նետեր տեղացին նրանց վրա և իրենք վազեցին մտան փողոցները: Մահուղագործները փորձեցին նրանց դիմավորել նիզակներով ու թրերով. սակայն նրանց թնդանոթը առաջին իսկ զարկի հետ պայթեց և սպանեց արձակողին: Այդ ժամանակ Պուգաչովը Շարնայա սարի վրա դրեց իր թնդանոթները և կարտեչ տեղաց թե յուրայինների, թե թշնամու վրա: Ավանը այրվեց: Մահուղագործները փախան: Խուժարանները տապալեցին պահակներին, ուղեկալ գերանները և ներս խուժեցին քաղաքի փողոցներով: Բոցը տեսնելուն պես բնակիչները և քաղաքային զորքը թնդանոթը թողնելով, իրենց նետեցին բերդը՝ վորպես վերջին ապաստարան: Պատյոմկինը բերդը մտավ նրանց հետ միասին: Քաղաքը դարձավ խռովարար-
ների ավար, նրանք սկսեցին թալանել տներն ու վաճառական-
ների խանութները. մտնում եյին յեկեղեցիներն ու վանքերը, պոկոտում եյին պատկերակալները, մորթոտում բոլոր նրանց, ովքեր պատահում եյին գերմանական տարազով¹⁾: Պուգաչովն իր մարտկոցները դնելով Գոստինիյ-Դվորի պանդոկում՝ յեկեղեցի-
ների յետևը, հաղթական կամարների մոտ, կրակում եր բերդի վրա, առանձնապես Սպասսկիյ կոչված վանքի վրա, վորը բերդի աջ անկյունն եր բռնում և վորի հնամենի պատերը հազիվ եյին դիմանում: Մյուս կողմից, Մինեյեվը մի թնդանոթ ներս քա-
շելով Ղազանի վանքի դարպասը, իսկ մյուսը դնելով յեկեղեցու գավթում, կրակում եր բերդի ամենավտանգավոր տեղի վրա: Այնտեղից նետված մի ուսմբ ջարդից նրա թնդանոթներից մե-
կը: Ավազակները կանանց շորեր, տերտերական ժամաշապիկներ հագած աղաղակով վազում եյին փողոցներով, թալանելով ու այրելով տները: Բերդը պաշարողները նախանձում եյին նրանց,

1) Յեվրոպական ձևի շորեր հագնում եյին պետական ծառայության մեջ գտնվող չինովնիկները (աստիճանավորները) և պաշտոնատար ազնվականները: Մ թ

յերկյուղելով, վոր իրենք առանց ավարի կմնան... Հանկարծ Պուգաչովը հրամայեց նրանց նահանջել և նախապես ելի մի քա-
նի տներ այրելով, վերադարձավ իր բանակատեղը: Սկսվեց մի փոթորիկ: Կրակե ծովը բռնեց ամբողջ քաղաքը: Կայծերն ու շիկացած ածուխի կտորները դեպի բերդ թռան և վառեցին մի քանի փայտե տանիքներ: Սույն բոպեյին մի պատի մաս դղբը դոցով փռվ յեկավ և տակովն արավ մի քանի մարդ: Բերդում իրար սեղմված՝ պաշարվածները հուսահատ աղաղակներ բարձ-
րացրին, կարծելով, վոր չարագործը դռները խորտակելով ներս ե
խուժում և վոր արգեն հասել ե իրենց վերջին ժամը:

Քաղաքից գերիներին քշեցին և ավարը կրեցին: Բաշկիր-
ները, չնայած Պուգաչովի խիստ արգելքներին, մտրակներով խփում եյին ժողովրդին և նիզակներով ծակոտում հետ ընկնող կանանց ու յերեխաներին: Շատերը խեղդվեցին, ծանծաղուտով Կազանկա գետն անցնելիս: Բանակատեղ քշված ժողովրդին ծուռեղ չոքեցրին թնդանոթների առջև: Կանաչը լաց ու կոծ բարձրաց-
րին: Նրանց ներումն հայտնեցին: Բոլորը գոռացին ուռ՝ ա և նետվեցին դեպի Պուգաչովի կայանը: Պուգաչովը նստել եր բազ-
կաթոռի վրա, ընդունելով Ղազանի թաթարների ընծաները, վորոնք յեկել եյին նրան իրենց խոնարհությունը հայտնելու: Ապա հարցրին՝ ով ե կամենում ծառայել թագավոր Պյոտր Ֆեո-
դորովիչին: Շատ ցանկացողներ գտնվեցին:

Հարձակման բոլոր ժամանակ յեպիսկոպոս Բենիամինը գլու-
նը վում եր բերդում, Ավետման տաճարում և ժողովրդի հետ ծըն-
կաչոք աղոթում եր աստծուն քրիստոնյաների փրկության հա-
մար: Հրաձգությունը հազիվ եր լռել, վոր նա վերցրեց հրաշա-
գործ սրբապատկերները և չնայած հրդեհի անտանելի տապին և գերաններին, այդտեղ գտնված բոլոր հոգեվորականության հետ ժողովրդի ուղեկցությամբ ներսից շրջեց բերդը մաղթանքի յերգա-
սացությամբ: Յերեկոյան դեմ փոթորիկը հանդարտվեց և ընկնող քամին դարձավ հակառակ կողմը: Վրա հասավ գիշերը՝ սոսկա-
լի—բնակիչների համար: Այրվող ածուխի շեղջակույտեր դարձած Ղազանը մխում և կարմրին եր տալիս խավարի մեջ: Վոչ վոք չքնեց: Լուսանալուն պես բնակիչները շտապեցին բարձրանալ բերդի պարիսպների վրա և իրենց հայացքներն ուղղեցին դեպի այն կողմը, վորտեղից նրանք նոր հարձակում եյին սպասում: Սակայն, փոխանակ Պուգաչովյան հրոսակախմբերի, նրանք զար-
մանքով տեսան Միխեյլոնի հուսարներին, վորոնք սրաբշավ քա-

դաք եյին գալիս, նրա կողմից նահանգապետի մոտ ուղարկված սպայի առաջնորդութեամբ:

Վոչ-վոք չգիտեմ, վոր դեռ նախորդակին Միխեյլսոնը քաղաքից յոթ վերստի վրա արյունահեղ կռիւլ եր ունեցել Պուգաչովի հետ և վոր խռովարարները անկարգ նահանջել եյին:

Մենք թողինք Միխեյլսոնին, վորն անխոնջ կերպով հետապնդում եր Պուգաչովի փութկոտ շարժումները: Ուֆայում նա թողեց իր հիվանդներին ու վերաւորներին, հետն առավ մայոր Դուվեյին և հունիսի 21-ին գտնվում եր Բուրնովոյում՝ Բիրսկից մի քանի վերստի վրա: Յակուբովիչի այրած կամուրջը խռովարարները նորից վերաշինել եյին: Մոտ յերեք հազար հոգի դուրս յեկան նրա դեմ: Նա ջարդեց նրանց և Դուվեյին ուղարկեց բաշկիրներին մի հրոսակախմբի դեմ, վորը գտնվում եր վոչ այնքան հեռու տարածութեան վրա: Դուվեն ցրեց նրանց: Միխեյլսոնը գնաց Ոսայի վրա և հունիսի 27-ին ճանապարհին ջարդելով բաշկիրներին և թաթարներին խուժանը, նրանցից իմացավ Ոսայի առման և Պուգաչովի՝ Կամայից անցնելու մասին: Միխեյլսոնը գնաց նրա հետքերով: Կամայի վրա վոչ կամուրջ կար, վոչ նավակներ: Այրուձին լողալով անցավ գետը, հետևելը՝ լաստերով: Միխեյլսոնը Պուգաչովին իր աջ կողմում թողնելով, ուղիղ գնաց դեպի Ղազան և հուլիսի 11-ի յերեկոյան արդեն գտնվում էր նրանից տասնհինգ վերստի վրա:

Գիշերը նրա զորախումբը շարժվեց իր տեղից: Առավոտյան Ղազանից քառասունհինգ վերստի վրա նա լսեց թնդանոթաձգութեան ձայներ: Կես ուրվադեմ թանձր, բոսորագույն ծուխը նրան հայտնի դարձրեց քաղաքի վիճակը:

Կեսուրվա շոգը և զորախմբի հոգնածությունը Միխեյլսոնին հարկադրեց մի ժամ դադար տալ: Նույն միջոցին նա իմացավ, վոր վոչ հեռվում գտնվում ե խռովարարների մի խուժան: Միխեյլսոնը հարձակվեց նրանց վրա և չորս հարյուր հոգու գերի վերցրեց. մնացածները փախան դեպի Ղազան և Պուգաչովին հայտնեցին թշնամու ձոռնալու մասին: Հենց այդ ժամանակ եր, վոր Պուգաչովը յերկուղ կրելով անակնկալ հարձակումից, բերդից նահանջեց և յուրայիններին հրամայեց շուտով դուրս գալ քաղաքից, իսկ ինքը բռնելով նպաստավոր դիրքեր, ճակատ կազմեց Յարիցինոյի մոտ, Ղազանից յոթ վերստի վրա:

Այդ մասին տեղեկութուն ստանալուն պես Միխեյլսոնը մի զորասյունով շարժվեց անտառի միջով և դաշտ դուրս գալով իր

առջև տեսավ խռովարարներին, վորոնք կանգնել եյին ռազմական կարգով:

Միխեյլսոնը խորին ուղարկեց նրանց ձախ թևի դեմ, Դուվեյին՝ աջ թևի, իսկ ինքը գնաց ուղիղ դեպի թշնամու մարտկոցը: Պուգաչովը՝ հաղթութունից սիրտ առած, և գրաված թշնդանոթներով ուժեղացած, հարձակուձն ընդունեց սաստիկ կրակով: Մարտկոցի առաջ տարածվում եր ճահիճը, վորի միջով Միխեյլսոնը պետք ե անցներ, մինչդեռ խորին և Դուվեն աշխատում եյին շրջապատել թշնամուն: Միխեյլսոնը գրավեց մարտկոցը. Դուվեն աջ թևում նույնպես խլեց յերկու թնդանոթ: Խռովարարները, բաժանվելով յերկու հոծ խմբերի, շարժվեցին՝ մի մասը՝ խորինի դեմ և մնալով խրամատի այն կողմի կապանում մարտկոցները դրեց և կրակ բացեց. մյուսներն աշխատում եյին անցնել զորախմբի թիկունքը: Թողնելով Դուվեյին, Միխեյլսոնը գնաց խորինին ոգնելու, վոր թշնամու ուժերի տակ անցնում եր ձորակով: Վերջապես հինգ ժամվա համառ կռիւից հետո Պուգաչովը ջարդվեց և փախավ, կորցնելով ութ հարյուր մարդ սպանված և հարյուր ութսուն հոգի գերի ընկած: Միխեյլսոնի կորուստն աննշան եր: Գիշերվա մթությունն ու զորախմբի հոգնածությունը Միխեյլսոնին թույլ չտվին հետապնդել Պուգաչովին:

Գիշերելով կռվի վաչրում, Միխեյլսոնը լուսադեմին գնաց դեպի Ղազան: Ամեն ըոպե նրան հանդիպում եյին կողոպտիչներ խմբեր, վորոնք ամբողջ գիշեր հարբեցողութեամբ եյին ըզբաղվել այրված քաղաքի ավերակների վրա: Նրանց սրակոտոր եյին անում և գերի վերցնում: Արսկոյե դաշտ հասնելով, Միխեյլսոնը տեսավ մոտեցող թշնամուն. Պուգաչովն իմանալով նրա զորախմբի սակավաթիւ լինելու մասին, շտապեց կտնխել նրա միացումը քաղաքի զորքի հետ: Միխեյլսոնն այդ մասին նահանգապետին տեղեկացնելու համար մարդ ուղարկելով՝ թնդանոթաձգութեամբ դիմավորեց աղաղակներով ու կանչերով իր վրա հարձակող խուժանին և հարկադրեց նրան նահանջել: Պատյոմկինը քաղաքից վրա հասավ կաշազորով: Պուգաչովն անցավ Կազանկան և հեռացավ քաղաքից տասնհինգ վերստ՝ Սուխալա Ռեկա գյուղը: Նրան հետապնդել անհնար եր. Միխեյլսոնը չուներ մինչև իսկ յերեսուն պիտանի ձի:

Ղազանն աղատված եր: Բնակիչները խռովեցին բերդի պարսպի վրա, վոր գոնե հեռվից տեսնեն իրենց ազատարարի բանա-

4-րդ Միխեյլսոնը տեղից չէր շարժվում, նոր հարձակման սպա-
 սելով: Իսկապես, Պուգաչովը զայրացած իր անհաջողութուն-
 ներից, այնուամենայնիվ հույսը չէր կորցրել վերջի վերջո Մի-
 խեյլսոնին հաղթելու: Նա ամեն կողմից նոր սրիկայախմբեր հա-
 վաքեց, միացնելով իր առանձին զորամասերին և հունիսի 15-ի
 առավոտյան, հրամայելով, վոր իր խառնիճաղանձ զորքին կար-
 դան մանիֆեստը, ուր նա հայտնում էր իր դիտավորութունը՝
 գնալ դեպի Մոսկվա, յերրորդ անգամ նետվեց Միխեյլսոնի վրա:
 Նրա զորքը բաղկացած էր քսանհինգ հազար ամեն կարգի թափ-
 թփուկներից: Բազմամարդ խուժանները շարժվեցին նույն այն
 ճանապարհով, վորով արդեն յերկու անգամ փախել էին: Փոշու
 ամպերը, վայրենի աղաղակները, աղմուկն ու դղրդյունը հայտ-
 նի դարձրին նրանց մոտենալը: Միխեյլսոնը նրանց դեմ դուրս
 յեկավ ութ հարյուր կարաբիններով, հուսարներով և չուգունյան
 փաղկներով: Նա գրավեց նախկին կովի վայրը՝ Յարիցինի
 մոտ և իր զորքը բաժանեց յերեք խմբի, մեկը մյուսից մոտ
 տարածությամբ: Բունտարները հարձակվեցին նրա վրա: Յա-
 իկյան կազակները կանգնած էին թիկունքում և Պուգաչովի
 հրամանով պետք է սրախողխող անելին փախչողներին: Սակայն
 Միխեյլսոնը և Նարինը յերկու կողմից հարվածեցին նրանց, տա-
 պալեցին ու քշեցին: Ամեն ինչ վերջացավ մի վայրկյանում: Ի-
 դուր Պուգաչովն աշխատեց պահել ցրիվ յեկած խուժանը՝ նախ
 արարչավ հասնելով մինչև իր առաջին բանակատեղը, ապա և
 Յերկորդը: Նարինը յեռանդուն կերպով հետապնդեց նրան, ժա-
 մանակ չտալով վոչ մի տեղ կանգ առնելու: Սույն բանակատե-
 դերում գտնվում էին մինչև տաս հազար Ղազանի բնակիչներ —
 ամեն սեռի ու աստիճանի: Նրանք ազատվեցին: Կազանկա դե-
 տակը լիքն էր մեռած մարմիններով: Ինք հազար գերի և իննը
 թնդանոթ մնացին հաղթողի ձեռքում: Կովի ժամանակ սպանվել
 էին մինչև յերկու հազար հոգի, մեծ մասամբ թաթարներ ու
 բաշկիրներ: Միխեյլսոնը կորցրեց մոտ հարյուր մարդ սպանված
 ու վիրավոր: Նա քաղաք մտավ խանդավառ բնակիչների՝ իր
 հաղթության վկաների կանչերի տակ: Նահանգապետը՝ հիվան-
 դությունից տանջված, վորից նա մեռավ յերկու շաբաթ հետո,
 բերդի պարիսպներից դուրս դիմավորեց հաղթողին, աղնվա-
 կանության և հոգևորականության ուղեկցությամբ: Միխեյլսոնը
 գնաց ուղիղ դեպի տաճար, ուր սբբազան Բենիամինը գոհաբա-
 նական մաղթանք կատարեց:

Ղազանի դրությունը սոսկալի յեր, նրա մեջ գտնված յեր-
 կու հազար ութ հարյուր վաթսուո յոթ տներից յերկու հազար
 հիսուն յոթը այրված էր: Գասահինգ յեկեղեցին և յերեք վանքը
 նույնպես այրված էին: Գաստինից-Դվորը և մնացած տները,
 յեկեղեցիներն ու վանքերը կողոպտված էին: Գտնվեցին մինչև
 յերեք հարյուր սպանված ու վիրավոր բնակիչներ. մոտ հինգ
 հարյուր մարդ անհետ կորան: Սպանվածների մեջ էին գտնվում
 գիմնազիայի դիրեկտորը՝ Կանիցը, մի քանի ուսուցիչներ և ա-
 շակերտներ ու գնդապետ Ռադիոնովը: Գեներալ-մայոր Կուդրյավ-
 ցովը, հարյուր տասնամյա մի ծերունի, չուգեց պատսպարվել
 բերդում՝ չնայած ամեն տեսակ հորդորներին: Նա ծնկաչոք աղոթե-
 ր անում Ղազանի կուսանաց վանքում: Ներս էն վազում մի
 քանի կողոպտիչներ: Նա սկսում է հորդորել նրանց: Չարագործ-
 ները սպանում են նրան յեկեղեցու դռնից:

Այսպես էր տոնում իր վերադարձը խեղճ կոճղավորը, վորը
 մի տարի դրանից առաջ փախել էր Ղազանից: Բանտի շենքը,
 վորտեղ նա մտրակ ու տաժանկրություն պիտի տեսներ, այրել էր,
 իսկ կալանավորները՝ նրա վոչ հեռու անցյալի ընկերները ազատ
 էլին արձակված: Ջորանոցներում արդեն մի քանի ամիս էր,
 ինչ պահում էր կազակուհի Սոֆիա Պուգաչովան իր յերեք յե-
 րեխաներով: Ասում են, վոր ինքնակոչը, նրանց տեսնելով, լաց
 է յեղել, սակայն չի դավաճանել ինքն իրեն: Նա հրամայել է
 նրանց բանակատեղ տանել, ասելով, ինչպես հավատացնում են.
 յես գիտեմ նրան. նրա մաղթ ինձ մեծ ծառայություն է մատուցել:
 Դավաճան Մինեյեվը՝ Ղազանի աղետի գլխավոր մեղապարտը,
 Պուգաչովի առաջին պարտության ժամանակ գերի ընկավ և
 ռազմական դատարանի վորոշումով քշվեց շաբաթի միջով և ծեծ-
 վելով մահացվեց¹⁾:

Ղազանի իշխանությունն սկսեց հոգ տանել բնակիչներին
 անվնաս մնացած տներում տեղավորելու համար: Նրանք հրա-
 վիրվեցին բանակատեղ՝ Պուգաչովից խլված ավարը ջոկելու և

1) Տանջալից մահապատժի մի տեսակը, յերբ դատապարտյալին հար-
 կադրում էին քայլել յերկշարք կանգնած զինվորների միջով, վորոնցից յու-
 ռաքանչուրը մի հարված էր տեղում մահակով: Պատիժը լինում էր յերկու
 կարգի. կամ վորոշ թվով հարվածներ, կամ՝ ցմահ — հարվածում էին արքան,
 վոր դատապարտյալը սեռնում էր: Հազվադեպ էլին այն դեպքերը, յերբ վորոշ
 թվով հարվածներ ստացողը կենդանի էր մնում: Ծ. Թ.

իրենց սեփականութիւնը յետ ստանալու համար: Շտապեցին մի կերպ բաժանել: Ունեւոր մարդիկ չքովոր դարձան. ով տնանկ եր՝ աչքը բացեց հարուստ:

Պատմութիւնը պետք է հերքի այն զրպարտանքը, վոր մարդիկ թեթեամիտ կերպով կրկնում են. պնդում եյին, վոր Միխեյլսոնը կարող եր կանխել Ղազանի դրավումը, վոր նա դիտմամբ խռովարարներին ժամանակ է տվել քաղաքը թալանելու, վորպեսզի իր հերթին հարուստ ավար ձեռք ձգի, շահը գերադասելով փառքից, պատիւներէից և թագավորական պարգևներից, վոր սպասում եր Ղազանի փրկչին և բունտը խաղաղեցնողին:

Ընթերցողները տեսան, թե Միխեյլսոնը ինչպես արագ և ինչպես անխոնջ եր հետապնդում Պուգաչովին: Յեթե Պատյոմկինը և Բրանտը կատարելին իրենց գործը և կարողանային դիմանալ գոնե մի քանի ժամ, ապա Ղազանը կփրկվեր: Միխեյլսոնի զինվորներն, ի հարկե, հարստացան. սակայն մեզ ամոթ կլիններ առանց ապացուցման մեղադրել հին, վաստակավոր ռազմիկին, վոր իր ամբողջ կյանքն անց եր կացրել պատվի դաշտում և մեռել է վորպես ռուսական զորքերի զլխավոր հրամանատար:

Հուլիսի 14-ին Ղազան հասավ յենթադնդապետ կոմս Մելիքինը և Միխեյլսոնի կողմից ուղարկվեց Պուգաչովին հետապնդելու: Ինքը Միխեյլսոնը մնաց քաղաքում—իր այրուծին թարմացնելու և պաշարեղեն պատրաստելու համար: Մյուս պետերը շտապով մի քանի ռազմական կարգադրութիւններ արին, քանի վոր, չնայած Պուգաչովի պարտութեանը, արդեն գիտելին, թե վորչապի վտանգավոր եր սուլն ձեռներեց ու գործունյա խռովաբարը: Նրա շարժումներն այնպես արագ եյին ու աննախատեսելի, վոր հնար չկար նրան հետապնդելու, մանավանդ վոր այրուծին չափից դուրս ուժասպառ եր յեղել: Աշխատում եյին կտրել նրա ճանապարհը, սակայն մեծ տարածութեան վրացըրված զորքերը չեցին կարողանում ամեն տեղ հասնել և արագ շրջումներ կատարել: Պետք է ասել և այն, վոր այն ժամանակվա զորապետների մեջ հազիվ կգտնվեր մեկը, վորն ի վիճակի լիներ Պուգաչովի կամ նրա ավելի քիչ հայտնի համախոհներին հախից գալ:

Ուրեմորդ գլուխ

Պուգաչովը Վոլգայի այն կողմում—Ընդհանուր իրարանցում—Գններալ Ստուպիլինի նամակը—Յեկատերինայի դիտավորութիւնը—Կոմս Պ. Իվ. Պանին—Ձորքերի շարժումը—Պենզայի գրավումը—Վսեվոլոսկու մահը—Դերժավինի վեճերը Բոչայակի հետ—Սարատովի գրավումը—Պուգաչովը Յարիցիի մոտ—Աստղաբաշի Լովիցի մահը—Պուգաչովի պարտութիւնը—Սուվորով—Պուգաչովը հանձնված և կառավարութեան ձեռք—Նրա խոսակցութիւնը կոմս Պանինի հետ—Պուգաչովի և նրա համախոհներին դատը—Բունտաբարներ ժահապատիժը:

Ձիեր փոխելով Պուգաչովը փախչում եր Կոկչայսկի ճանապարհով, յերեք հարյուր յաիկյան և Իլեցկի կազակների հետ ու վերջապես ընկավ անտառ: Խաբինը, վոր նրան հետապնդում եր ամբողջ յերեսուն վերստ, ստիպված յեղավ կանգ առնել: Պուգաչովը գիշերեց անտառում: Նրա ընտանիքը հետն եր: Նրա ընկերների մեջ գտնվում եյին յերկու Նոր անձինք. նրանցից մեկը յերիտասարդ Պուլավսկին եր, փառապանձ կոնֆեդերատի հարազատ յեղբայրը: Վորպես ռազմագերի նա գտնվում եր Ղազանում և դեպի Ռուսաստանը տաժած իր ատելութիւնից միացավ Պուգաչովի հրոսակախմբին: Յերկրորդը ռեֆորմատորական դավանութեան պատկանող մի պաստոր եր: Ղազանի հըրդեհի միջոցին նրան տարել եյին Պուգաչովի մոտ. ինքնակոչ ճանաչել եր նրան. մի ժամանակ քաղաքի փողոցներով շղթայակապ անցնելիս Պուգաչովը նրանից վողորմութիւն եր ստացել: Խեղճ պաստորը մահվան եր սպասում: Պուգաչովը սիրալիր ընդունեց նրան և գնդապետի աստիճան շնորհեց: Պաստոր-գըն-

1) Նրանք յերեք յեղբայր եյին: Ավագը հայտնի եր իր հանդուգն մահափորձով՝ ուղղված Ստանիսլավ Պոնյատովսկի թագավորի անձի դեմ, կրթուերը 1772 թվից գտնվում եր գերութեան մեջ և ապրում նահանգապետի տանը, ուր նրան ընդունում եյին իբրև հարազատի:

Մանթ. հեղինակի

դասպետին նստեցրել էյին բաշկիրական ձիու վրա: Նա ուղեկցեց Պուգաչովի փախուստը և մի քանի որ անց արդեն հետ ընկավ նրանից և վերադարձավ Ղազան:

Պուգաչովը յերկու որ թափառում եր մերթ այս, մերթ այն կողմը, այդ կերպ խաբելով ուղարկված հետապնդումը: Նրա սրիկաները, ցրվելով, սովորական կողոպուտներ էյին կատարում: Բելոբորոդովը բռնվեց Ղազանի շրջականերում, մտրակով ծեծվեց, հետո տարվեց Մոսկվա և մահապատժվեց: Մի քանի հարյուր փախստականներ միացան Պուգաչովին: Հուլիսի 18-ին նա հանկարծ ուղղվեց դեպի Վոլգա՝ Կոկչայսկի գետանցը և իր զորքի ամենալավ մասով՝ հինգ հարյուր մարդկանց հետ անցավ մյուս կողմը:

Պուգաչովի գետանցումն ընդհանուր իրարանցում առաջացրեց: Վոլգայի ամբողջ արևմտյան կողմն ապաստամբվեց և անձնատուր լեղավ ինքնակոչին: Կալվածատերերին պատկանող գյուղացիները բռնուտ արին. այլադավանները և նոր մկրտվածները¹⁾ սկսեցին սպանել ունս քահանաներին: Զորավարները քաղաքներից փախան, ազնվականները՝ կալվածքներից. խաժամուժ ժողովուրդը վորսում եր թե՛ նրանց և թե՛ մյուսներին ու ամեն կողմից բերում և ներկայացնում եր Պուգաչովին: Պուգաչովը ժողովրդին ազատություն հայտարարեց, ազնվական ցեղի վոչընչացում, պարտիքների ներում և աղի ձրի բաշխում: Նա գնաց դեպի Յիվիսկ, քաղաքը թալանեց, զորավարին կախեց և իր հրոսակախումբը յերկու մասի բաժանելով, մի մասն ուղարկեց Նիժնեգորոդսկայա ճանապարհով, իսկ մյուսը՝ Ալատիրսկի ուղիով և այդպիսով խզեց Նիժնիի և Ղազանի հաղորդակցությունը: Նիժնեգորոդի նահանգապետը՝ ղենեբալ-պորուչիկ Ստոպոլիշինը գրեց իշխան Վոլկոնսկուն, թե Ղազանի վիճակն և սպասում նաև Նիժնիին և վոր նա չի յերաշխավորում նաև Մոսկվայի համար: Ղազանի և Որենբուրգի նահանգներում գտնվող բոլոր զորախումբերը շարժվեցին և ուղղվեցին Պուգաչովի դեմ: Շչերբատովը Բուգուլմայից, իսկ իշխան Գոլիցինը Մենզելինսկուց շտապեցին դեպի Ղազան. Մելիսն անցավ Վոլգան և հուլիսի 19-ին դուրս

1) Նվաճված մանր ազգությունների մեջ ցարիզմի գաղութային կքսպանսիային (տարասփռումին) զուգընթաց մուսուլման գործուս և ուղղափառ դավանանքը: Այստեղ խոսքը բռնի կերպով կամ խաբեբայությամբ ուղղափառ դարձվածների մասին ե: Ծ. թ.

ցեկավ Սվյատսկից. Մանսուրովը Յաիցկ քաղաքից շարժվեց դեպի Միդրան. Մուֆեյը գնաց Սիմբիրսկի վրա. Միխեյսոնը Չերոկսարիից փութաց դեպի Արդամաս, վորպեսզի կտրի Պուգաչովի ճանապարհը դեպի Մոսկվա...

Ասկայն Պուգաչովն այլևս դիտավորություն չունեւր—հին մայրաքաղաքի վրա գնալու: Ամեն կողմից շրջապատված կառավարական զորքերով, հավատ չընծայելով իր համախոհներին, նա արդեն իր փրկության մասին եր մտածում. նրա նպատակն եր՝ անցնել Կուբանի այն կողմը, կամ թե՛ Պարսկաստան: Գլխավոր բուստարարները նախատեսում էյին իրենց սկսած գործի վախճանը և արդեն սակարկում էյին իրենց առաջնորդի գլուխը: Պերֆիլևովը բոլոր հանցապարտ կազակների անունից գաղտնի կերպով մի հավատարմատար ուղարկեց Պետերբուրգ, ինքնակոչին հանձնելու առաջարկությամբ: Կառավարությունը, վոր մի ահգամ խաբվել եր նրանից, լավ չեր հավատում նրան, սակայն բանակցությունների մեջ մտավ նրա հետ: Պուգաչովը փախավ, բայց նրա փախուստը ասես արշավանք լինել: Յեթեք նրա հաջողություններն այնպես սոսկալի չէյին, յերեք խռովությունը չեր մոլեգնել այդպիսի ուժով: Ապստամբությունը մի գյուղից մյուսն եր անցնում, մի գավառից մյուսը: Հերիք եր, վոր հայտնվէյին յերկու-չերեք չարագործներ, վորպեսզի ամբողջ մարզեր բռնուտ անեյին: Կազմվում էյին կողոպտիչների և բռնատարների առանձին հրոսակախմբեր և յուրաքանչյուրն իր Պուգաչովն ուներ...

Այս ցավալի լուրերը խոր տպավորություն գործեցին Պետերբուրգում և մթագնեցին այն ուրախությունը, վոր թողել եր տաճկական պատերազմի վախճանը և Բյուզուկ-Կայնարշիի փառավոր հաշտության կնքումը: Թագուհին, վոր անբավական եր իշխան Շչերբատովի դանդաղկոտությունից, դեռևս հուլիսի ըսկզբին, վճռեց նրան յետ կանչել և գորքի գլխավոր հրամանատարությունն հանձնել իշխան Գոլիցինին: Այս հրամանը տանող սուբհանդակը կանգ առավ Նիժնի-Նովգորոդում՝ ճանապարհի անապահովության պատճառով: Իսկ յերբ թագուհին իմացավ Ղազանի առժան և բռնուտ Վոլգայի այն կողմը փոխադրվելու մասին, այն ժամանակ նա արդեն մտածում եր ինքը մեկնել այդ յերկրամասը, ուր սաստկանում եր աղետն ու վտանգը, և անձամբ ղեկավարել զորքը: Կոմս Նիկիտա Իվանովիչ Պանինը կարողացավ համոզել թագուհուն թողնել այդ դիտավորությունը:

Թագուհին չգիտեր՝ հւմ հանձնի հայրենիքի փրկությունը Սուլեյմանական մի ազնվատոհմիկ՝ պալատից հեռացված և Բիրբիկովի պես աչքից ընկած՝ կոմս Պյոտր Իվանովիչ Պանինը ինքը պատրաստակամություն հայտնեց իր վրա վերցնել այն սխրագործությունը, վորը չէր ավարտել իր նախորդը։ Յեկատերինան յերախտագիտությամբ տեսավ իր բարեծնունդ հպատակի յեռանդը և կոմս Պանինը այն ժամանակ, չերբ իր գյուղացիներին ու դարպասավորներին¹⁾ զինելով պատրաստվում եր դուրս գալ Պուլգաչովի դեմ, իր գյուղում հրաման ստացավ ընդունել խռովությամբ բռնված նահանգների և այնտեղ ուղարկված զորքերի իշխանությունը։ Այսպիսով Բենդերի²⁾ նվաճողը պատերազմի դուրս յեկավ մի հասարակ կազակի դեմ, վոր դրանից չորս տարի առաջ, անհայտ կերպով ծառայում եր նրա հրամանատարությանը հանձնված զորքի մեջ։

Հուլիսի 20-ին Պուլգաչովը Կուրմիշի մոտ լողալով անցավ Սուրա գետը։ Ազնվականները և չինովնիկները փախան։ Խաթամուժ ամբոխը դիմավորեց նրան գետափին՝ սրբոց պատկերներով ու հացով։ Կարգացվեց վրդովեցուցիչ մանիֆեստը։ Հաշմանդամ զինվորների զորախումբը բերվեց Պուլգաչովի մոտ։ Դրա պետ մայոր Ուլովը և մի յենթասպա, վորի անունը դժբախտաբար չի պահվել, միայն նրանք չուղեցին լերգվել և յերես առ յերես մերկացրին ինքնակոչին։ Նրանց կախեցին և մեռած վիճակում հարվածեցին մտրակներով։ Ուլովի այրին փրկվեց իր տան սպասավորների ձեռքով։ Պուլգաչովը հրամայեց պետական ողի բաժանել չուվաշներին։ Կախեց մի քանի ազնվականների և գնաց Յագերինսկի վրա, քաղաքը թողնելով յաիկյան չորս կազակներին իշխանության տակ և նրանց տնորինությանը հանձնելով իրեն խանության տակ և նրանց տնորինությանը հանձնելով իրեն միացած վաթսուն ճորտերին։ Նա իր յետևից մի փոքրիկ հրո-

տակախումբ թողեց՝ կոմս Մելլինին բռնելու համար։ Դեպի Արգամաս շարժվող Միխեյլսոնը՝ Խարինին ուղարկեց Յագերինսկի, ուր շտապեց և կոմս Մելլինը։ Պուլգաչովն իմանալով այդ մասին, շրջվեց դեպի Ալատիր։ Բայց իր շարժումը թագցնելով, դեպի Յագերինսկի ուղարկեց մի հրոսակախումբ, վորը յետ մղվեց զորավարի և բնակիչների կողմից, իսկ դրանից հետո նրանց հանդիպեց կոմս Մելլինը և բոլորին ցրել տվեց։ Մելլինը շտապեց դեպի Ալատիր, ճանապարհին ազատեց Կուրմիշը, ուր կախեց մի քանի խռովարարների, իսկ իրեն զորավար անվանող կազակին հետը վերցրեց վորպես ռազմագերի։ Հաշմանդամ զինվորներին սպանեց, վորոնք յերդում ելին տվել ինքնակոչին, արդարանում էլին նրանով թե իրենք յերդում տվել են վոչ թե անկեղծ սոսով, այլ Նոբիմ Կայսերական Մեծուքյան ռեհետր պահպանելու համար։ «Յեկվոր մենք, գրել ելին նրանք Ստուպիշինին, ասածու և մեր ամենավորմած Թագուհու առջև խախտել ենք յերդումը և այն չարագործին յերդվել, դրանում մենք մատուցում ենք մեր քրիստոնեական զղջումը և լալագին աղերսում» թողություն տալ սույն մեր ախամա հանցանքը, քանի վոր այդ բանին մեզ հասցրել և միայն մահվան սարսափը։ Քսան մարդ ստորագրել են սույն ամութալի մեղայականը։

Պուլգաչովը սլանում եր արտասովոր արագությամբ, ամեն կողմ իր հրոսակախմբերն ուղարկելով։ Չգիտեյին՝ դրանցից վորի մեջ և գտնվում նա ինքը։ Հասնել նրան անհնար եր. նժույգ նստած նա սլանում եր գյուղական ճանապարհներով, ձիերը փոխելով և իր յետևից խռովարկուներ թողնելով, վորոնք թվով յերկու, յերեք և հինգից վոչ ավել, անվտանգ կերպով շրջում էին գյուղերում ու քաղաքներում, ամենուրեք նոր հրոսակախմբեր հավաքելով։ Նրանցից յերեքը հայտնվեցին Նիժնի-Նովգորոդի շրջակայքում։ Դեմիդովի գյուղացիները կապտեցին նրանց և ներկայացրին Ստուպիշինին։ Սա հրամայեց բռնաճակատեցի վրա կախողան բարձրացնել նրանց և թողնել Վոլգայի հոսանքով ցած, բռնատարար ափերի մոտով։

Հուլիսի 27-ին Պուլգաչովը մտավ Սարանսկի, նրան դիմավորեց վոչ միայն հասարակ ժողովուրդը, այլ և հոգևորականությունն ու վաճառականությունը... Յերեք հարյուր ազնվականների՝ ամեն հասակի ու սեռի՝ նա կախեց այդտեղ. գյուղացիներն ու դարպասավորները խմբով գալիս հավաքվում էին նրա շուրջը։ Քաղաքից նա դուրս յեկավ 30-ին։ Մյուս ուր Մելլինը մտավ Սա-

1) Дворовые—ֆեոդալական Ռուսում բաժնեկալվածավոր և այսպես կոչված մեծ իշխանների պալատական շտաբը, սկսած բոյարներից մինչև դռնապաններն ու խոհարարները։ Այստեղ խոսքը կալվածատիրական ճորտերից նրանց մասին է, վորոնց կալվածատերը հողից կտրած պահում եր կալվածատիրական տանը՝ այլ և այլ ծառայություններ անելու։ Դարպասավորները թիվը շատ մեծ եր, հաճախ մինչև մի քանի հարյուրի, իբր հասնում մի կալվածքում։

2) Բենդերի—քաղաք այժմյան Բեսարաբիայում, Դնեստր գետի աջ ափին։ Ռուսաստանը այս քաղաքն ստացել է 1806-1812 թ. թ. ռուս-տաճկական պատերազմի հետևանքով, համաձայն Բուխարեստում կնքված դաշնագրի (1812)՝ աժդող Բեսարաբիան անցավ Ռուսաստանին։ Մ. Թ.

րանսկ, պահակները հսկողութեան տակ առավ պրապորշչիկ Շախ-մամեդովին, վորին ինքնակոչը զորապետ եր կարգել, ինչպես և հոգևոր ու ազնվականական կոչման ալլաշքի ընկնող դավաճաններին, իսկ հասարակ մարդկանց՝ հրամայեց մտրակով ծեծել կախաղանի տակ:

Միխելսոնը Արզամասից ընկավ Պուգաչովի յետևը: Մուֆելը Սիբիրից շտապեց դուրս գալ նրա դեմ: Մեյլինը գնում եր՝ կրնկա-կոխ հետապնդելով նրան: Այսպիսով յերեք զորախմբեր շրջապատեցին Պուգաչովին: Իշխան Շչերբատովն անհամբերութեամբ եր սպասում Բաշկիրիայից յեկող զորքերին, վորպեսզի ոգնու-թյուն ուղարկի գործող զորախմբերին և ինքն ուղում եր շտապել նրանց յետևից. սակայն ստանալով հուլիսի 1-ի հրամանը, իշխանությունը հանձնեց իշխան Դոլիցինին և մեկնեց Պետերբուրգ:

Նույն միջոցին Պուգաչովը մոտեցավ Պենզային: Զորավար Վսեվոլոսկին մի առ ժամանակ խաժամուժը պահել եր հնազանդութեան մեջ և ժամանակ տվեց ազնվականներին փախչելու: Պուգաչովը յերևաց քաղաքի առաջ: Բնակիչները նրա դեմ դուրս յեկան սրբապատկերներով ու հացով և նրա առջև ծուռն չոքեցին: Պուգաչովը մտավ Պենզա: Վսեվոլոսկին, վորին քաղաքի զորք լքել եր, տասներկու ազնվականների հետ փախկեց իր տանը և վճռեց պաշտպանվել: Տունը կրակ տվին. քաջ Վսեվոլոսկին ընկավ իր ընկերների հետ. պետական և ազնվականական տները կողոպտվեցին: Պուգաչովը կալվածատիրական մի մուժիկի զորավար կարգեց և գնաց Սարատովի վրա:

Տեղեկանալով Պենզայի գրավման մասին, Սարատովի իշխանությունն սկսեց իր կարգադրություններն անել:

Այդ ժամանակ Սարատովումն եր գտնվում Դերժավինը: Նա ուղարկված եր (ինչպես մենք արդեն տեսանք) Մալիկովկա գյուղը, վորպեսզի կտրի Պուգաչովի ճանապարհը նրա՝ դեպի Իր-գիդ փախչելու դեպքում: Դերժավինը տեղեկանալով կիրդիդ-կայսակների հետ Պուգաչովի ունեցած հարաբերությունների մասին, կարողացավ նրանց կտրել Ուդեն գետերով չվող հորդա-ներից և մտադրվել եր գնալ Յաիկյան քաղաքն ազատելու, սա-կայն գեներալ Մանսուրովը նախազգուշացրեց նրան: Հուլիսի վերջին նա հասավ Սարատով, ու գվարդիայի պորուչիկի աստի-ճանը, կտրուկ խելքն ու կրակոտ բնավորությունը կարևոր ազ-դեցութուն ունեցան ընդհանուր տրամադրութեան վրա:

Ոգոստոսի 1-ին Դերժավինը գաղութավորների խնամակա-լութեան գրասենյակի գլխավոր դատավոր Լոդիժինսկու հետ մի-ասին Սարատովի պարետ Բոշնյակին հրամայեց իր մոտ գալ՝ խորհրդակցելու այն միջոցների մասին, վորոնք պետք և ձեռք առնվելին ներկա հանգամանքներում: Դերժավինը պնդում եր, վոր գրասենյակային մագաղիներն մոտ, քաղաքի ներսում պետք և ամբուլթուներ շինել, պետական գանձը փոխադրել այնտեղ, Վոլգայի վրա յեղած նավակներն ալրել, ալի յերկարությամբ մարտկոցներ դնել ու գնալ Պուգաչովի դեմ: Բոշնյակը չեր հա-մաձայնում թողնել իր բերդը և ուղում եր ամրանալ քաղաքի յետևի մասում: Վիճեցին, տաքացան—և Դերժավինը համբերու-թյունը կորցրած առաջարկեց ձերբակալել պարետին: Բոշնյակը մնաց անդրդվելի, կրկնելով, թե նա չի ուղում թողնել, վոր իրեն վստահված բերդը և աստծո տաճարները թալանվեն: Դեր-ժավինը նրան թողնելով, յեկավ մագիստրատ, առաջարկեց, վոր բոլոր բնակիչները անխտիր գան հողային աշխատանքների այն տեղը, վոր նշանակել և Լոդիժինսկին: Բոշնյակը գանգատվեց, սակայն վոչ վոք չլսեց նրան: Սույն վեճերի մասին վորպես հուշաթուղթ մնաց Դերժավինի կծու նամակը՝ ուղղված համառ պարետին:

Ոգոստոսի 4-ին Սարատովում իմացան, վոր Պուգաչովը դուրս և յեկել Պենզայից և մոտենում և Պետրովսկին: Դերժավինը պահանջեց Դոնի կազակների մի զորախումբ և նրանց հետ ճա-նապարհ ընկավ դեպի Պետրովսկ, վորպեսզի ախտեղից դուրս բերի պետական գանձը, վառողը և թնդանոթները: Սակայն քա-ղաքին մոտենալիս նա լսեց գանգերի ղողանջուն և տեսավ խռովարարների առաջավոր խառնիխուռն խմբերը, վորոնք քա-ղաք ելին մտնում և հոգևորականությունը, վոր սրբապատկեր-ներով ու հացով դուրս եր յեկել նրանց դիմավորելու: Յեսաուլի և յերկու կազակների հետ նա ազատ քշեց ձիերը և տեսնելով, վոր ալլես անելիք չկա, նրանց հետ միասին վերադարձավ Սա-րատով: Նրա զորախումբը մնաց ճանապարհին, Պուգաչովին սպա-սելով: Ինքնակոչն իր համախոհների հետ մոտեցավ նրանց: Նրան ընդունեցին ծնկաչոք: Նրանցից լսելով գվարդիական սպայի մա-սին, Պուգաչովը տեղն ու տեղը ձին փոխեց և տեղը ձեռքն առնելով ինքը չորս կազակների հետ սլացավ հետապնդելու: Դերժավինին ուղեկցող կազակներից մեկին Պուգաչովը տեղա-հարեց: Դերժավինը կարողացավ մի կերպ հասնել Սարատով, վորտեղից հաջորդ ուրը դուրս յեկավ Լոդիժինսկու հետ, քաղաքի

պաշտպանութիւնը թողնելով իր կողմից ծաղրված Բոշնյակի հոգատարութեանը:

Ոգոստոսի 5-ին Պուգաչովը շարժվեց դեպի Սարատով: Նրա զորքը բաղկացած էր չերեք հարյուր յաիկյան և Դոնի հարյուր հիսուն կազակներից, վորոնք նախորդակին էյին միացել նրան, և մինչև տաս հազար կալմիկներից, բաշկիրներից, յասակ թաթարներից¹⁾, կալվածատիրական գյուղացիներից, ճորտերից և ամեն տեսակ սրիկաններից: Մինչև յերկու հազար հոգի մի կերպ զինվել էյին, մյուսները գնում էյին կացիններով, չեղաններով ու մահակներով: Նա ուներ տասներեք թնդանոթ:

6-ին Պուգաչովը մոտեցավ Սարատովին և կանգ առավ քաղաքից յերեք վերստի վրա:

Բոշնյակը սարատովյան կազակներ ուղարկեց ռազմագերի վորսալու համար, բայց նրանք անձնատուր յեղան Պուգաչովին: Նույն միջոցին բնակիչները Կորյակով վաճառականին, դավաճանական առաջարկութիւններով, գաղտնի ուղարկեցին ինքնակոչի մոտ: Բուհտարները ձի նստած մոտենում էյին բերդին, գին վորների հետ խոսակցելով: Բոշնյակը հրամայեց կրակել: Այն ժամանակ բնակիչները, քաղաքագլուխ Պրոտոպոպովի առաջնորդութեամբ, բացահայտորեն գրգռվեցին և դիմեցին Բոշնյակին, պահանջելով, վոր նա չսկսի կռիվը և սպասի Կորյակովի վերադարձին: Բոշնյակը հարցրեց. ինչպես նրանք համարձակվեցին առանց իր գիտութեան բանակցութիւնների մեջ մտնել ինքնակոչի հետ: Նրանք շարունակեցին աղմկել: Մինչ այս, մինչ այն Կորյակովը վերադարձավ, հետը մի վրդովեցուցիչ նամակ բերելով: Բոշնյակը այն խլեց դավաճանի ձեռքից, պատռեց և կոխտեց, իսկ Կորյակովին՝ հրամայեց պահակներ ի սկողութեան տակ առնել: Վաճառականները նրան հանգիստ չեցին տալիս խնդրենքով ու սպառնալիքներով, և Բոշնյակը հարկադրված էր գիշել նրանց ու ազատել Կորյակովին: Այնուամենայնիվ նա պատրաստվեց պաշտպանութեան: Այդ ժամանակ Պուգաչովը գրավեց Սարատովի վրա իշխող Սոկոլովա կոչված սարը, մարտկոցը դրեց այնտեղ և սկսեց կրակ տեղալ քաղաքի վրա: Առաջին զարկից

1) Յասակ (թուրք. որենք) — բնահարկ, վոր Մերձվորդյան յերկրամասում և Սիբիրում ապրող ժողովուրդներից հավաքում էյին տեղական մանր-մուկ իշխանները, իսկ ուստական գերբխանութեան ամբաստնապետ հետ ցարական կառավարութեան գործակալները: — Բնահարկ տվող թաթարներ: Մ. Թ.

հետո բերդական կազակները և բնակիչները դեռ ու դեռ փախան: Բոշնյակը հրամայեց կրակել մորտիրից, սակայն ուռմըրը ընկավ հիսուն սաժենի վրա: Նա մի պոռույտ արեց իր զորքի մեջ և ամենուրեք հուսալքում տեսավ, սակայն իր արիութիւնը չեր կորցնում: Խռովարարները հարձակվեցին բերդի վրա: Նա կրակ կորցնում: Խռովարարները հարձակվեցին բերդի վրա: Նա կրակ բացեց և արդեն կարողացել էր յետ մղել նրանց, յերբ հանկարծ չերեք հարյուր հրետավորներ թնդանոթների սեպերը և պատրույգները խլելով, բերդից դուրս վազեցին և անձնատուր յեղան: Այդ միջոցին ինքը Պուգաչովը սարից հարձակվեց բերդի վրա: Այդ ժամանակ Բոշնյակը վճռեց սարատովյան մի բատալիոն առած՝ գեներով ճանապարհ բանալ խռովարարներ խառնիճաղանձ խմբերի միջով: Նա հրամայեց մայոր Սալմանովին առաջ շարժվել բատալիոնի կեսի հետ, սակայն նրա մեջ վախկոտութիւն կամ դավաճանելու պատրաստակամութիւն նկատելով, զրկեց կամ դավաճանելու պատրաստակամութիւնը մի ամսեց նրա համար և Բոշնյակը յերկրորդ անգամ հանդես բերեց թուրութիւն. նա Սալմանովին թողեց իր տեղում և դառնալով բատալիոնի յերկրորդ կեսին հրամայեց զորակները պարզել ու դուրս գալ մարտութիւններից: Սույն բոլորին Սալմանովին անձնատուր չեղավ և Բոշնյակը մնաց վաթսուհ հոգով՝ սպաներ ու գինվորներ խառնալ, առած: Քաջ Բոշնյակը այս մի բուռն մարդկանցով դուրս չեկավ բերդից և ամբողջ վեց ժամ անընդհատ գնում էր — գեներով ճանապարհ բանալով ավազակների անհամար խառնիճաղանձ խմբերի միջով: Գիշերը դադարեցրեց կռիվը: Բոշնյակը հասավ Վոլգայի ափերին: Գանձարկղը և դիվանական գործերը գետով ուղարկեց Աստրախան, իսկ ինքը ոգոստոսի 11-ին ապահովաբար հասավ Ցարիցին:

Խռովարարները՝ Սարատովը գրավելով կոճղավորներին ազատ արձակեցին, բացին հացի և աղի ամբարները, ողետները ջարդեցին և տները թալանեցին: Պուգաչովը կախեց իր ձեռն ընկած բոլոր ազնվականներին և արգելեց մարմինները թաղել՝ քաղաքի պարետ նշանակեց կազակ հիսնապետ Ուֆիմցովին, իսկ քաղաքի պարետ նշանակեց կազակ հիսնապետ Ուֆիմցովին, իսկ ոգոստոսի 9-ի կեսորին դուրս յեկավ քաղաքից: 11-ին քարուքանդ Սարատովը մտավ Մոսկիւն, իսկ 14-ին՝ Միխեյլովն: Յերկուսը միանալով շտապեցին Պուգաչովի հետևից:

Պուգաչովը գնում էր Վոլգայի հոսանքով ցած: Այդտեղ բնակեցրած ոտարերկրացիները՝ մեծ մասամբ շրջմուկներ և անալիտաններ, բոլորը միացան նրան, գրգռված մի լեհ կոնֆե-

դերատի կողմից (անհայտ է, թե անունով ով է նա, միայն Պուլավսկին չեւ. վերջինս դեռեւս այն ժամանակ թողեց Պուլավսկին, զայրացած նրա գազանային դաժանությունից): Պուլավսկին նրանցից կազմեց հոսարական մի գունդ: Վոլգայի կազակները նույնպէս անցան նրա կողմը:

Այսպիսով ուր-որի վրա Պուլավսկին ուժեղանում էր: Նրա զորքը արդեն բաղկացած էր քսան հազարից: Նրա հրոսակախմբերը լցրին Նիժնի-Նովոգորոդի, Վարոնսկի և Աստրախանի նահանգները: Փախստական ճորտ Յեվսիգնեյովը, վոր նույնպէս Պյոտր III եր կոչվում, գրավեց Ինսարան, Տրոիցկը, Նարովչատը և Կերենսկը, կախեց տեղական զորավարներին ու ազնւականներին և ամենուրեք սահմանեց իր վարչութիւնը: Ավագակ Ֆիրսկան մոտենում էր Սիմբիրսկին, կովի մեջ սպանելով գընդապետ Ռիչկովին, վորը բռնել էր բունտի սկզբում Որենբուրգի մոտ սպանված Ջենիշովի տեղը. կայազորը դավաճանեց նրան: Այնուամենայնիւ Սիմբիրսկը փրկվեց գնդապետ Որեն-նիբսովի գալով: Ֆիրսկան շրջակայքը լցրեց սպանութիւններով ու թալանով: Ուրիշ չարագործներ թալանեցին և այրեցին Վերին ու Ներքին Լոմովները: Այս լաջնարձակ յերկրի վիճակը սոսկալի չեւ: Ազնւականութիւնը մատնված էր վոչնչացման: Բոլոր գնդերում կալվածատիրական տների դարպասներից կախված էյին կալվածատերերը կամ նրանց վարիչները: Ուսովարները և նրանց հետապնդող զորախմբերը գնդազգիններից խլում էյին ձիեր, պաշարեղեններ և նրանց վերջին ունեցվածքը: Ամենուրեք իշխանութիւն չկար այլևս: Ժողովուրդը չգիտեր թե ում յենթարկվի: Այն հարցին, թե՞ ում եք հավատարիմ— Պյոտր Ֆյոդորովիչին կամ Յեկատերինա Ալեքսեյուսային, խաղաղ մարդիկ չեյին համարձակվում պատասխանել չիմանալով թե հարցնողները վճիռ կողմին են պատկանում:

Ոգոստոսի 13-ին Պուլավսկին մոտեցավ Դմիտրիւսկին (Կամիշինկային): Նրա դեմ դուրս յեկավ մայոր Դիցը հինգ հաբլուր կայազորային զինվորներով, հազար Դոնի կազակներով և հինգ հարյուր կալմիկներով, վորոնց առաջնորդում էյին Դոն-դուկով և Դերբետով իշխանները: Կռիվն սկսվեց: Կալմիկները ցաք ու ցրիվ յեղան թնդանութային առաջին իսկ զարկի միջոցին: Կազակները քաջաբար կռվում էյին և հասան մինչև թընդանութները, սակայն կտրվեցին մյուս զորքից և անձնատուր յեղան: Դիցը սպանվեց: Կայազորի զինվորները, բոլոր թնդանութ-

ներով, գերի ընկան: Պուլավսկին գիշերեց կովի վայրում: Մյուս օրը նա գրավեց Դուբովկան և շարժվեց դեպի Յարիցին:

Սույն քաղաքում, վոր լավ ամրացված էր, իշխում էր գընդապետ Յիպլետովը: Նրա հետ էր և քաջ Բոշնյակը: Ոգոստոսի 21-ին Պուլավսկին մոտեցավ իր սովորական հանդգնութեամբ: Կորուստով յետ մղվելով, նա բերդից հեռացավ ութ վերստ: Նրա դեմ ուղարկեցին մեկ ու կես հազար Դոնի կազակներ, սակայն յետ վերադարձան միայն չորս հարյուր, մյուսներն անձնատուր յեղան:

Մյուս օրը Պուլավսկին քաղաքին մոտեցավ Վոլգայի կողմից և Բոշնյակը նորից յետ մղեց նրան: Նույն միջոցին նա լսեց զորախմբերի մոտենալու մասին և շտապով սկսեց քաշվել դեպի Սարեպտա:

Միխեյլսոնը, Մուսիլը և Մելիսը 20-ին հասան Դուբովկա, իսկ 22-ին մտան Յարիցին:

Պուլավսկին փախչում էր Վոլգայի ափով: Այդտեղ նա պատահեց աստղաբաշխ Լովիցին և հարցրեց՝ ի՞նչ մարդ է նա: Լսելով, վոր Լովիցը դիտելիս է յեղել յերկնային լուսատուները ընթացքը, նա հրամայեց աստղերին մոտիկ կախել նրան: Աղյուսկտ Խոխոդեցովը, վոր նույնպէս այդտեղ էր, կարողացավ փախչել:

Սարեպտայում Պուլավսկին հանգստանում էր ամբողջ մի քանի օր, իր վրանում թագնվելով յերկու հարճերի հետ: Նրա ընտանիքը ևս այդտեղ էր գտնվում: Նա գետի հոսանքով ցած գնաց դեպի Չորնիյ Յար: Միխեյլսոնը կրնկակոխ հետևում էր նրան: Վերջապես, 25-ին, լուսադեմին նա հասավ Պուլավսկին՝ Յարիցինից հարյուր հինգ վերստի վրա:

Պուլավսկին կանգնած էր բարձրութեան վրա, յերկու ճանապարհների միջև: Միխեյլսոնը գիշերը անցավ նրա թիկունքը և կանգնեց խռովարարների դիմաց: Առավոտյան Պուլավսկին նորից տեսավ իր առջև իր ահարկու հալածողին, սակայն չզիջեց, այլ համարձակ կերպով գնաց Միխեյլսոնի վրա, իր հետևել սրիկայախմբերը ուղղելով Դոնի և չուգուկյան կազակների դեմ, վորոնք բռնել էյին զորախմբի յերկու թեւը: Կռիվը յերկար չտևեց: Թնդանութային մի քանի զարկեր քանդեցին խռովարարների շարքերը: Միխեյլսոնը զարկերն ուղղեց նրանց վրա: Նրանք փախան, թողնելով թնդանութներն ու ամբողջ գումակը: Պուլավսկին, կամուրջն անցնելով, իղուր աշխատում էր պահել նրանց:

նա փախավ նրանց հետ միասին: Նրանց ջարդելով հետապնդեցին քառասուն վերստ: Պուգաչովը կորցրեց մինչև չորս հազար սպանված և մինչև յոթ հազար գերի ընկած: Մնացածները ցրվեցին: Պուգաչովը կովի վայրից լոթանաւուն վերստի վրա անցավ Վոլգան, Չերնոյարսկից վերև չորս նավակով և գնաց դեպի մարգագետինների կողմը, վոչ ավել քան յերեսուն կազակներով: Նրան հետապնդող այրուծին ուշացավ քառորդ ժամ: Այն փախըստականները, վորոնք չկարողացան ժամանակին նավակներ նստել, նետվեցին ջուրը՝ լողալով անցնելու համար և բոլորն ել խեղդվեցին:

Սույն պարտութունը վերջինն եր ու վճռականը: Կոմս Պանինը, վոր այդ ժամանակ կերենսկ եր հասել, ուրախալի լուր ուղարկեց Պետերբուրգ, իր տեղեկագրի մեջ լիակատար արգաքացիություն տալով Միխեյլոնի դյուրաշարժությանը, հատուկ լիանը, քաջությանը: Նույն միջոցին մի նոր, նշանավոր դեմք լեւաց անցքերի թատերաբեմի վրա. Սուվորովը հասավ Ցարիցին:

Դեռևս Բիրիկովի կենդանության ժամանակ պետական կուլեգիան տեսնելով խռովության լրջությունը, կանչեց Սուվորովին, վորն այդ ժամանակ գտնվում եր Միխատրիայի պատերի տակ¹⁾, սակայն կոմս Ռումյանցեվը չթողեց նրան, վորպեսզի Ֆեվրոպային չափից դուրս մեծ հասկացողություն չտրվի պետության ներքին սահմանադրությունների մասին: Այսպիսին եր Սուվորովի համբավը²⁾: Իսկ պատերազմն ավարտելուց հետո Սուվորովը հրաման ստացավ անհապաղ մեկնել Մոսկվա, իշխան Վլադիմիրով մոտ, նոր հանձնարարություններ ընդունելու համար: Նա տեսնվեց կոմս Պանինի հետ նրա գյուղում և հայտնվեց Միխեյլոնի զորախմբում վերջին հաղթությունից մի քանի ուր հետո: Սուվորովը կոմս Պանինից առաջադրություն ունեւր գորապետների և նահանգապետների անունով—կատարել նրա բոլոր հրամանները: Նա ընդունեց Միխեյլոնի զորամասի հրամա-

1) Միխեյլովի տա — քաղաք այժմյան Ռումինիայի սահմաններում (Դոր-բուշայովս):

2) Սուվորով Ս. Վ. (1729-1800)—ռուս հռչակավոր զորավար: Մասնակցել է յոթնամյա պատերազմին, ռուս-տաճկական պատերազմներին՝ Յեկատերինա III-ի որով, ինչպես նաև լեհերի դեմ ռուսների մղած արշավանքներին (XVIII դ. վերջին): 1799 թ. Սուվորովը ղեկավարել է ռուս-ափսորիական միացյալ զորքերը Հյուս. Թաթարայում, հաղթություններ է տարել Տրեբև և Նովի մոտ, քշել է այնտեղից ֆրանսիական զորքերին, ապա դժվարին անցում կատարել շվեյցարական Ալպերով: Ծագումով յեղել է հասարակ գիւմոր: Ծ. Թ.

նատարությունը, հետևակազորը նստեցրեց Պուգաչովից խլված ձիերի վրա և Ցարիցինի մոտ անցավ Վոլգան: Բունտարա դյուղերից մեկում, վորպես պատիժ, նա վերցրեց հիսուն զույգ յեզներ և այդ պաշարով գնաց դեպի լայնարձակ տափաստանի խորքերը, ուր վոչ անտառ կա, վոչ ջուր և ուր նա իր ճանապարհը պետք է ուղղեր արևի, իսկ գիշերը՝ աստղերի ոգնու-թյամբ:

Պուգաչովը թափառում երհենց այս տափաստանում: Զորքերն ամեն կողմից շրջապատեցին նրան. Մելլինը և Մուֆելը, վորոնք նույնպես անցել եյին Վոլգան, կտրում եյին նրա ճանապարհը դեպի հյուսիս. դաշտային մի թեթև զորախումբ Աստրախանից գալիս եր նրան դեմ հանդիման. իշխան Գոլիցինը և Մանսուրովը փակում եյին նրա ճանապարհը Յաիկից. Դունդուկովը իր կալմիկների հետ չափչփում եր տափաստանում: Հեծելադետեր եյին սահմանված Գուրեվից մինչև Սարատով և Սև ծովից մինչև Կրասնիյ Յարը: Պուգաչովը հնար չունեւր իրեն նեծովից մինչև Կրասնիյ Յարը պրծնելու: Նրա համախոհները՝ մի կողմից տեսնելով անխուսափելի կործանումը, իսկ մյուս կողմից՝ ներման արժանանալու հույսը, սկսեցին համաձայնության գալ և վճռեցին նրան հոնձնել կառավարության ձեռը:

Պուգաչովն ուզում եր գնալ դեպի Կասպից ծով, հուսալով մի կերպ կտրել Կիրգիզ-կալսական տափաստանները: Կազակները արտաքուստ համաձայնվեցին դրան, սակայն բսելով, վոր ուզում են հետները վերցնել իրենց կանանց ու յերեխաներին, նրան տարան դեպի Ուզեն, վորն այնտեղի հանցավորների ու փախստականների սովորական ապաստարանն եր: Սեպտեմբերի 14-ին նրանք հասան այնտեղացի հնադավանների գյուղը: Այստեղ կայացավ վերջին խորհրդակցությունը: Այն կազակները, վորոնք չհամաձայնեցին հանձնվել կառավարության ձեռը, ցրվեցին: Մյուսները գնացին դեպի Պուգաչովի ռազմակայանը:

Պուգաչովը մենակ նստած եր մտախոհ: Նրա գենը կախված եր քիչ հեռու: Լսելով ներս մտնող կազակների վոտնաձայնը, նա գլուխը բարձրացրեց և հարցրեց թե՛ ի՞նչ են ուզում: Նրանք սկսեցին խոսել իրենց հուսահատական դրության մասին և միաժամանակ կամաց մոտենալով, աշխատում եյին նրան շրջապատել և կտրել կախված գենից: Պուգաչովը սկսեց նորից հորդորել նրանց՝ դեպի Գուրեվ քաղաք գնալու: Կազակները պատասխանեցին, վոր նրանք յերկար ժամանակ գնացել են նրա լետե-

վից և վոր արդեն ժամանակ է, վոր ինքը գնա նրանց յետևից:— Ի՞նչ է, ասաց Պուգաչովը, դուք ուզում եք դավաճանել ձեր թագավորին:— Ի՞նչ արած, — պատասխանեցին կազակները և հանկարծ հարձակվեցին վրան: Պուգաչովը կարողացավ աղատվել նրանց ձեռքից: Նրանք յետ քաշվեցին մի քանի քայլ:— Յես վաղուց եյի տեսնում ձեր դավաճանությունը, ասաց Պուգաչովը և մոտ կանչելով իրեն սիրելի՜ իլեցկի կազակ Տվորոգովին, պարզեց նրան իր ձեռները և ասաց. կապի՛ր: Տվորոգովն ուզում եր յետ վորոքել նրա արմուկները: Պուգաչովը թույլ չտվեց: Մի՞թե յես ավագակ եմ, — ասաց նա զայրացկոտ: Կազակները նրան ձի նստեցրին և տարան Յաիկյան քաղաք: Ամբողջ ճանապարհին Պուգաչովը նրանց սպառնում եր մեծ իշխանի վրեժխնդրությամբ: Մի անգամ նա հնար գտավ ձեռքերն ազատելու, խլեց սուրը և փշտովը, կրակելով վիրավորեց կազակներից մեկին և գոռաց՝ վորպեսզի դավաճաններին կապեն: Սակայն վոչ վոք այլևս չեր լսում նրան: Կազակները, մոտենալով Յաիկյան քաղաքին, մարդուղարկեցին այդ մասին պարետին հայտնելու: Կազակ Սարչովը և սերժանտ Բարդուկին ուղարկվեցին նրան դիմավորելու: Պուգաչովին ընդունեցին, վորքերը կոճղի մեջ դրին և բերին քաղաք՝ ուղիղ գլխով յայի կապիտան-պարուչիկ Մավրինի՝ քննիչ—հանձնաժողովի անդամի մոտ:

Մավրինը հարցաքննեց ինքնակոչին: Պուգաչովը առաջին իսկ խոսքից պարզեց իր դեմքը: Աստուծոն հանելի յեր, ասաց նա, պատեյ Ռուսաստանը իմ նզովյալիս միջոցով: Բնակիչներին հրամայվեց հավաքվել քաղաքի հրապարակի վրա. աջնտեղ տարվեցին և շղթայակալ բռնատարարները: Մավրինը դուրս բերեց Պուգաչովին և ցույց տվեց ժողովրդին: Բոլորը ճանաչեցին նրան: Բռնատարարներն իջեցրին գլուխները: Պուգաչովը բարձր ձայնով սկսեց նրանց մեղադրել և ասաց. դուք կործանեցիք ինձ. դուք մի քանի ուր տնդնդատ քախանդում եյիք ինձ՝ համձն առնել հանգուցյալ մեծ քաղաքի անունը. յերկառ ժամանակ յես չեյի համաձայնում, յեվ յերբ յես համաձայնեցի, ապա ամեն ինչ, վոր յես անում եյի, ձեր կամքով ու համաձայնությամբ եր, մինչդեռ դուք հանախ գործում եյիք առանց իմ գիտության յեվ մինչեվ անգամ հակառակ իմ կամքի: Բռնատարարները վոչ մի բառը չպատասխանեցին:

Սուվորովը նույն ժամանակները հասավ Ուզնիի ափը և անապատականներից իմացավ, վոր Պուգաչովին կապել են իր համախոհները, և վոր նրան տարել են Յաիկյան քաղաք: Սու-

վորովն ինքն ել շտապեց այնտեղ: Գիշերով նա ճանապարհը կորցրեց և գնաց դեպի այն կրակները, վոր տափաստանում այստեղ ու այնտեղ վառել եյին գողութուն անող կիրգիզները: Սուվորովը հարձակվեց նրանց վրա և քշեց, կորցնելով մի քանի մարդ, այդ թվում և իր աղյուտանա Մաքսիմովին: Մի քանի օրից նա ժամանեց Յաիկյան քաղաք: Սիմոնովը Պուգաչովին հանձնեց նրան: Սուվորովը հետաքրքրությամբ հարց ու փորձ արեց գերի խռովարկույին, նրա ռազմական գործողությունների և դիտավորությունների մասին և նրան տարավ Սիմեիրսկ, ուր պետք է գար և կոմս Պանինը:

Պուգաչովը նստած եր փայտե վանդակում յերկանիվ սայլակի վրա: Մի ուժեղ գորախումբ յերկու թնդանոթներով շրջապատել եր նրան: Սուվորովը նրանից չեր բաժանվում: Մոտախ գլուղում (Սամարայից հարյուր քառասուն վերստի վրա) հրդեհ ընկավ այն խրճիթի մոտ, ուր Պուգաչովն եր գիշերել: Նրան հանեցին վանդակից, իր վորդու՝ կայտառ ու համարձակ մի տղայի հետ, կապեցին սայլակին և ամբողջ գիշեր Սուվորովն ինքը պահակ կանգնեց նրանց: Կոսպորեյում՝ Սամարայի դիմացը գիշերը արկնոծ ժամանակ Սուվորովն անցավ Վոլգան և Սիմեիրսկ լեկավ հոկտեմբերի սկզբին:

Պուգաչովին ուղիղ տարան կոմս Պանինի տունը, վոր նրան գլխավորեց մուտքի մոտ, իր շտաբով շրջապատված:— Դու ի՞նչ մարդ ես, — հարցրեց նա ինքնակոչին:— Յեմելյան Նիվնով Պուգաչովն եմ, պատասխանեց նա:— Այդ ի՞նչպես դու համարձակվեցիր, գո՛ղ, թագավոր կոչել քեզ, — շարունակեց Պանինը:— Յես ագռավ չեմ առարկեց Պուգաչովը բառախաղով¹⁾ և իր սուվորությամբ այլաբանորեն բացատրելով, յես ագռավի նուսն եմ, իսկ ես ասած ագռավը հալա քոչում ե: Պետք է իմանալ, վոր յաիկյան բռնատարարները՝ ի հերքումն ընդհանուր կարծիքի՝ լուր եյին տարածել, վոր նրանց մեջ իսկպաես գտնվելիս է յեղել վոմն Պուգաչով, բայց վորը իրենց ղեկավարող թագավոր Պյոտր III-ի հետ ընդհանուր վոչինչ չունի: Պանինը տեսնելով, վոր Պուգաչովի հանդգնությունն ապշեցրեց տան մոտ խռնված ժողովուրդին, հարվածեց ինքնակոչի դեմքին՝ արյունելու աստիճան և նրա մորուքից պոկեց մի փունջ մազ: Պուգաչովը ծունկի յեկավ և ներումն խնդրեց: Նրան

1) Բառախաղը կազմված է ռուսերեն vor (գող) և ворон (ագռավ) բառերից: Մ. Թ.

բանտ դրին խիստ հսկողութեան տակ, ձեռներն ու վոտները կապած, մեջքին լեզուաթիւն ողակ հագցրած, վորի շղթան պտուտակով ամրացված եր պատին: Ակադեմիկ Ռիչկովը՝ Միմբիրսկ քաղաքի սպանված պարետի հայրը տեսավ նրան աշտեղ և նկարագրեց իր տեսակցութիւնը: (Պուգաչովը ուխտ¹ յեր ուսումնական ամսանից: Տեսնելով Ռիչկովին, նա ասաց նրան. «Բարով եք յեկեկ» և նրան հրավիրեց իր հետ ճաշելու: Դրանից, գրում ե ակադեմիկը, յես համայնցի նրա ստո հոգին): Ռիչկովը հարցրեց նրան, — Լինչպես նա համարձակվեց այդպիսի մեծ չարագործութիւններ անելու: Պուգաչովը պատասխանեց. մեղավոր եմ աստու յեկ քաղուհու առաջ, բայց պիտի աշխատեմ քովի իմ բոլոր համացմեներ: Իր վորդու մասին խոսելիս Ռիչկովը չկարողացավ պահել արցունքները. Պուգաչովը՝ նրան նայելով՝ ինքն ել լաց յեղավ:

Վերջապես Պուգաչովին ուղարկեցին Մոսկվա, ուր պետք ե վճռվեր նրա վիճակը: Նրան տանում եյին ձմեռային կիբիտկայով, բնակիչներին վերցրած փոխնեփոխ ձիերով. գլխադիր կապիտան Գալախովը և կապիտան Պովալով — Շվեյկովսկին, վորը դրանից մի քանի ամիս առաջ գերի յեր յեղել ինքնակոչի մոտ, ուղեկցում եյին նրան: Նա շղթայակապ եր: Ձինվորները իրենց ձեռքերով եյին կերակրում նրան և ասում յերեխաներին, վորոնք խոնվում եյին նրա վանդակի մոտ. — հիշեցեք, յերեխեք, վոր դուք տեսել եք Պուգաչովին: Ծեր մարդիկ դեռ պատմում են նրա համարձակ պատասխանների մասին, վոր նա տվել ե անցնող պարոնների հարցերին: Ամբողջ ճանապարհին նա ուրախ եր և հանգիստ: Մոսկվայում նրան դիմավորեց բազմամարդ ժողովուրդը, վորը քիչ ժամանակ դրանից առաջ անհամբերութեամբ սպասում եր նրան և հագիվ եր խաղաղվել անավոր չարագործի բռնվելով: Նրան նստեցրին Մոսկովի Դիմորում, ուր առավոտից մինչև գիշեր յերկու ամիս անընդհատ հետաքրքրվողները կարող եյին նրան տեսնել պատին գամված և իր անդորութեան մեջ ել ավելի սարսափելի: Պատմում են, վոր շատ կանայք ուշաթափվել են նրա հրացայտ հալացքից ու անեղ ձայնից: Դատից առաջ նա ցուլց տվեց հոգու անասելի թուլութիւնը: Հարկադրված եյին աստիճանաբար նախապատրաստել նրան՝ մահվան դատավճիռը լսելու համար: Պուգաչովը և Պերֆիլևը դատա-

պարտվեցին քառահատման¹⁾, Չիկան գլխատման. Շիգալովը, Պադուրովը և Տորնովը՝ կախաղանի տասնութ մարդ՝ մարակով ծեծվելու և տաժանակիր աշխատանքի ուղարկվելու: — Պուգաչովի և նրա համախոհների մահապատիժը կատարվեց Մոսկվայում 1775 թվի հունվարի 10-ին: Առավոտից ժողովրդի անհամար բազմութիւն խոնվել եր Բոլոտայում, ուր մի բարձր տախտակամած եր կառուցված: Նրա վրա նստած եյին դահիճները և ողի եյին խմում, սպասելով զոհերին: Տախտակամածի մոտ հաստատված եյին յերեք կախաղաններ: Շուրջը շարքի եյին կանգնել հետեւակ գընդերը: Սպաները մուշտակներ եյին հագել՝ դաժան սառնամանքի պատճառով: Տների և խանութների տանիքները ծածկված եյին մարդկանցով. ցած հրապարակն ու մերձակա փողոցները լիքն եյին կառերով ու կարետներով: Հանկարծ ամեն ինչ յերբաց ու աղմկեց. գոռացին՝ «Բերճում են, բերում»: Կիրասիրները²⁾ գորախմբի յետևից գալիս եր սահնակը, վրան բարձր աճիւնով: Նրա վրա, գլուխ բաց, նստած եր Պուգաչովը, դիմացը՝ խոստովանահայրը: Այդտեղ եր գտնվում նաև գաղտնի եքսպեդիցիայի³⁾ չինովնիկը: Պուգաչովը՝ քանի դեռ տանում եյին նրան՝ աջ ու ձախ գլուխ եր տալիս: Սահնակի յետևից գալիս եր ձիավոր զինվորների մի խումբ և քայլում եր մյուս դատապարտյալների խումբը: Ականատեսը (վորը այն ժամանակ նոր եր դուրս յեկել պատանեկութիւնից, հիմա մի ծերունի յե պոետի և պետական գործչի փառքով պսակված), հետևյալ կերպ ե նկարագրում արյունոտ քստմենի տեսարանը.

«Սահնակը կանգ առավ կառափնատեղի աստիճանների դիմացը: Պուգաչովը և նրա սիրելի Պերֆիլևը խոստովանահոր և յերկու չինովնիկների ուղեկցութեամբ հագիվ բարձրացան եղաֆոտի վրա, յերբ լավեց հրամայական խոսքը. պատվի, և չինովնիկներից մեկը սկսեց կարդալ մանիֆեստը: Համարյա ամեն մի բառ հասնում եր ինձ:

1) Կամ՝ քառահերձում (четвертование) — մահապատժի մի տեսակը, վորի ժամանակ դատապարտյալին վեց մաս եյին անում տանջանքներն ավելացնելու նպատակով նախ կտրում եյին նրա վոտքերն ու ձեռքերը, ապա գլուխը:

2) Կիրասիրներ (Фирс — գրահորդներ) — գրահավոր ծանր այրուձի:

3) Գաղտնի եքսպեդիցիան նշանակված եր Պուգաչովի շարժման գործին մասնակիցների դատի և նրանց նկատմամբ կիրառվող դաժան պատիժները տեղեկութեան անշեղ կերպով իրականացնելու համար: Մ. Թ.

1) Ուխտ — ձկնասպաս: Մ. Թ.

«Յերբ կարգացողն արտասանեց գլխավոր շարագործի ա-
նունը և մականունը, ինչպես և ստանիցայի անունը, ուր նա
ծնվել էր, որեքսպլիցմեյստերը բարձր ձայնով հարցրեց նրան.—
արդյոք դու յես Դոնի կազակ Յեմելկա Պուգաչովը. նա նույն-
քան բարձր պատասխանեց. այդպես է, տեր իմ, յես Դոնի կա-
զակ, Զիմովեյսկայա ստանիցայի Յեմելկա Պուգաչովն եմ: Հե-
տո, մանիֆեստի ընթերցման շարունակության ընթերցմանակ
նա, նայելով տաճարին, շուտ-շուտ խաչակնքում էր, մինչդեռ
նրա զինակից Պերֆիլը, բարձրահասակ, կորաթիկունք, չեչոտ
և կատաղի տեսքով, անշարժ կանգնած էր, աչքերը, գետին հա-
ռած: Մանիֆեստի ընթերցումից հետո խոստովանահայրը նրանց
մի քանի խոսք ասաց, որհնեց նրանց և իջավ եշափոտից: Մա-
նիֆեստը կարգացողը հետևեց նրան: Այն ժամանակ Պուգաչովը
խաչը համբուրելով մի քանի անգամ ծունկի յեկավ, յերեսը դե-
պի տաճարները դարձրեց, հետո փութկոտ տեսքով սկսեց հրա-
ժեշտ տալ ժողովրդին. ամեն կողմ գլուխ եր տալիս, ընդհատվող
ձայնով ասելով, ների՛ր, ուղղափառ ժողովուրդ. բողոքյա՛ն առա
իմյով վոր յես նեղացրել եմ քեզ... ների՛ր, ուղղափառ ժողովուրդ:
Այդ խոսքի հետ եկզեկուտորը¹⁾ նշան տվեց. դահիճները վրա
ընկան նրա շորերը հանելու. պատռեցին վոչխարի մորթուց
կարած ճերմակ մուշտակը, սկսեցին ծվիկ-ծվիկ անել մետաքսե
մոռագույն կիսակափտանի թեքերը: Այն ժամանակ նա ձեռքերն
իրար զարկեց, ընկավ մեջքի վրա և մի ակնթարթում նրա
արջունաշաղաղ գլուխն արդեն կախված էր ոդում²⁾...»

Դահիճը գաղտնի հրաման եր ստացել կարճել հանցավոր-
ների տանջանքները: Կտրեցին դիակի վոտքերն ու ձեռքերը.

1) Եկզեկուտոր (լատ. բառացի կատարածու)—մինչ հեղափոխական
Ռուսաստանում այսպես էլին կոչվում այն չինովնիկները (աստիճանավորները),
վորոնք վարում էին պետական գլխանատան տնտեսական բաժինները: Այստեղ
նշանակում է հրապարակորեն տեղի ունեցող մահապատժի կատարածու: Ծ. թ.

2) Այս մահապատժի մանրամասնությունները զարմանալի կերպով հի-
շեցնում են մահապատժի մի այլ Դոնի կազակի, վոր մոլեղնում էր Պուգաչով-
վից հարյուր տարի առաջ համարյա միևնույն տեղերում և նույնպիսի սարսա-
փելի հաջողություններով: Տես Relation des particularités de la rebellion de
Stenka—Razin contre le grand Duc de Moscovie. La naissance, le progrès et
la fin de cette rebellion avec la manière dont fut pris ce rebelle, sa sentence
de mort et son exécution, traduit de l'anglais par C. Desmarest. MDCLXXXII
[Մանրամասն տեղեկագիր Մտեփան Ռազինի ապստամբության մասին ընդդեմ
Մոսկովյան մեծ իշխանի: Այս ապստամբության սկզբնավորությունը, զար-
գացումը և վախճանը հանդերձ նկարագրությամբ—այս խոսվարկույի ինչպես
բռնվելը, նրա մահվան դատավճիռը և մահապատժը: Անդերհից թարգմանեց
Ս. Դեմար, 1682. Ծ. թ.] Այս գիրքը շատ հազվագյուտ է, դրանից մի ողնակ
յես տեսել եմ Ա. Ս. Նոբովի գրադարանում, վոր հիմա պատկանում է իշխան
Ն. Ի. Տրուբեցկոյին:

Ծանոթ. հեղինակի

դահիճները դրանք տարան եշափոտի չորս անկյունները, գլուխը
ցույց տվին հետո արդեն և հագցրին մի յերկար ցցի վրա:
Պերֆիլը, խաչակնքելով ընկավ յերեսն ի վայր ու մնաց ան-
շարժ: Դահիճները բարձրացրին նրան և մահապատժի յենթար-
կեցին այնպես, ինչպես Պուգաչովին: Այնինչ Շիգայելը, Պաղու-
րովը և Տորնովը արդեն կախված էլին վերջին ջղաձգություն-
ների մեջ... Սույն այս ժամանակ հնչեց զանգակը. Զիկային տա-
րան Ուֆա, ուր պետք է կատարվեր նրա մահապատժը: Հետո
սկսվեցին առևտրական պատիժները¹⁾. Ժողովուրդը ցրվեց. հե-
տաքրքրվողների մի փոքրիկ խումբ մնաց սյան մոտ, վորին
մեկը մյուսի յետևից կապվում էլին մտրակմա՛ր. դատապարտված
հանցավորները: Գառահատման յենթարկված խռովարարներ
կտրված անդամները տարվեցին Մոսկովյի ուղեկալները և մի
քանի որ հետո այրվեցին նրանց մարմինների հետ միասին:
Դահիճները մոխիրը քամուն տվին: Ներման արժանացած խռո-
վարարներին մահապատժի մյուս ուրը բերին կանգնեցրին Գրանո-
վիտայա պալատի առջև: Նրանց ներումն հայտարարեցին և բո-
լոր ժողովրդի ներկայությամբ նրանց վրայից հանեցին շղթա-
ները:

Այսպես վերջացավ մի բուռը անհնադանդ կազակների ձե-
ռով սկսած խռովությունը, վորը մեծացավ իշխանություն ան-
ներելի անհողություն պատճառով և վորը ցնցեց պետությունը
Սիբիրից մինչև Մոսկովա և Կուբանից մինչ Մուրոմի անտառ-
ները: Յերկար ժամանակ լիակատար հանգստություն չեղ հաս-
տատվում: Պանինը և Սուվորովը մի ամբողջ տարի մնացին
խաղաղեցված նահանգներում, նրանց մեջ հաստատելով թուլա-
ցած վարչությունը, նորոգելով քաղաքներն ու բերդերը և ար-
մատախիլ անելով խափանված բուռնի վերջին բողբոջները: 1775
թվի վերջում հրապարակվեց ընդհանուր ներում և հրամայվեց

1) Մի շարք հանցանքների դեպքում (դատավորների կաշառակերություն
ամօթալի վարմունք յեկեղեցում և այլն) մեղապարտներին ծեծում էլին մտրո-
կով քաղաքի մարդաշատ հրապարակներում, ուր սովորաբար յեռուն առևտուր
էր լինում: Ծ. թ.

բոլոր գործերը հավետ մոռացութեան տալ: Յեկատերինան, կամենալով վոչնչացնել սոսկալի եպոխայի հիշողութիւնը, վերացրեց հին անունը այն գետի, վրի ափերը խոռովութեան առաջին վկաներն եյին յեղել: Յաիկյան կազակները վերանվանվեցին ուրալյան, իսկ նրանց փոքրիկ քաղաքը կոչվեց սույն այս անունով: Սակայն սոսկալի բունտաբարի հետքերը մնացին այն վայրերում, ուր նա մոլեգնել էր: Ժողովուրդը դեռևս վառ կերպով հիշում է այս արյունալի ժամանակը, վորը—այնպես արտահայտիչ—նա անվանեց պոլգաչովչինա:

ՊՈՒՇԿԻՆԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ¹⁾

1

Եջ 16. Պոլգաչովն արդեն հինգերորդ ինքնակոչն էր, վոր ընդունել էր կայսր Պյոտրը 3-րդի անունը: Վոչ միայն հասարակ ժողովրդի, այլ և բարձր դասի մեջ գոյութիւն է ունեցել մի կարծիք, վոր իբր թե թագավորը կենդանի է և գտնվում է կալանքի տակ: Ինքը մեծ իշխան Պավել Պետրովիչը յերկար ժամանակ հավատում էր կամ ուզում էր հավատալ այդ լուրին: Գահ բարձրանալուն պես թագավորի առաջին հարցը կոմս Գուդովիչին այս էր. կենդանի՞ է արդյոք իմ հայրը:

2

Եջ 18. Պոլգաչովն ասել է, վոր ինքը թագուհին է ոգնել իրեն թաքնվելու:

3

Եջ 20. Պոլգաչովի առաջին վրդովեցուցիչ կոչը Յաիկյան կազակներին՝ ժողովրդական պերճախոսութեան, թեպետ և անգրագետ, սակայն զարմանալի մի նմուշն է: Դա առավել ազդեցութիւն ունեցավ, մանավանդ, վոր Ռեյնսդորպի հրապարակումները գրված էյին նույնքան թույլ, վորքան և ճիշտ, ձգձգված յերկիմաստութիւններով, պարբերութիւնների վերջում բայերով:

1) <Այս նկատողութիւնները Պուշկինը 1835 թ. հունվարի 25-ին ներկայացրել է Նիկոլայ I-ին վորպէս մի նյութ, վոր լինի չի վստահացել տպագրելու, սակայն վորը կարող է հետաքրքրական լինել նորին մեծութեան համար: Եջերի թվանշումները համապատասխանում են «Պոլգաչովի պատմութեան» առաջին հրատարակութեանը: Քառակուսի փակագծերում նշանակվում են այն տողերը, վոր պահպանվել են հեղինակի նկատողութիւնների սեագրութեան մեջ միայն:>

Ծանոթ առաջ խմբ.

(ГИХЛ, 1936 թ. V հ. էջ 446)

Եջ 25. Խեղճ Խարլովը բերդի առման նախորդակին հարբած էր, սակայն յես չվճռեցի դա ասելու՝ հարգելով նրա քաջությունն ու գեղեցիկ մահը:

Եջ 34. Սուլյն Նաշչոկինը հենց նա է, վորը ապտակ հասցրեց Սուվորովին (դրանից հետո Սուվորովը՝ նրան տեսնելիս միշտ թաքնվում էր և ասում. վախում եմ, վախում, նա կռվում է): Նաշչոկինը (Վոյին Վասիլիս) իր ժամանակ ամենաոտարոտի մարդկանցից մեկն էր: Վորդին գրի է առել նրա հուշերը. կյանքումս ամենի զվարճալի բան չեմ կարդացել: Թագավոր Պավել Պետրովիչը սիրում էր նրան և գահ բարձրանալուց հետո ծառայության հրավիրեց նրան: Նաշչոկինը պատասխանեց թագավորին. Դուք դյուրաբորբոք եք և յես եմ դյուրաբորբոք. ծառայությունն ինձ շահ չի բերի: Թագավորը գյուղեր շնորհեց նրան Կոստրոմայի նահանգում, ուր և նա առանձնացավ: Նա Յեկիզավետա թագուհու սանիկն էր և մեռավ 1809 թվին:

Եջ 54. Չերնիշովը (նա, վորի մասին Յեկատերինա II խոսում է իր հուշերում) մի ժամանակ կամեր-լակեյ է լինել: Պետերբուրգից նա հեռացվեց Յեկիզավետա Պետրովնա թագուհու հրամանով¹⁾: Թագուհի Յեկատերինան գահ բարձրանալով առատորեն իր վողորձածությունները շնորհեց նրան և նրա լեզբորը: Ավագը մեռավ Պետերբուրգում վորպես բերդի պարետ:

Եջ 55. Սրանից առաջ Կառլը ոգտագործվեց այնպիսի գործերում, վորոնք պահանջում էին հաստատակամություն և մինչև իսկ դաժանություն (վոր դեռևս չի պայմանավորում քաջությունը և Կառլը ապացուցեց դա): (Ռազոմում նա Ռաձիվիլի պահարկուն էր): Պարտված յերկու տաժանակիրներինց նա փախավ տենդի, վոսկորներին ջարդունքի, ֆիստուլայի և ջերմախտի

1) [Նա և նրա յեղբայրը Պյոտր III-ի սիրելիներն էին, վորը նրանցից մեկին գնդապետ դարձրեց և մի գունդ տվեց նրան, իսկ յերկրորդին՝ յենթագնդապետ: Յեկատերինան առաջինին բերդադիրի աստիճան շնորհեց և դարձրեց Ս. Պետերբուրգի պարետ: Իսկ նրա յեղբորը (վորին հետո կախեցին) — գնդապետ և Սիմբերսկի պարետ: Պետերբուրգի պարետը ծերությունից հասակում կապված էր Տրավնայի հետ՝ նա ամբողջ ուր այդ գնդ տան էր, պատուհանի առաջ նստած, իսկ վերջապես ուղևորվում էր դեպի բերդ: Ծանոթ. հեղ.

պատրվակով: Հասնելով Մոսկվա նա ուզում էր արդարացումներով ներկայանալ իշխան Վոլխոնսկուն, վորը նրան չընդունեց: Կառլը յեկավ ազնվականների ժողովարանը, սակայն նրա յերևալը այնպիսի աղմուկ և այնպիսի աղաղակներ բարձրացրեց, վոր նա հարկադրված էր շտապով հեռանալու: Այժմ, յեթե մինչև իսկ կա ընդհանուր կարծիք, ապա դա յերևան է գալիս անհամեմատ անվրդով, քան թե հնումն էր լինում: Սուլյն մարդը, վոր պատիվը զոհաբերեց իր անվտանգության համար, այնուամենայնիվ բռնի մահ ունեցավ: Նա սպանվեց իր գյուղացիների ձեռքով, վորոնք նրա դաժանությունից կորցրել էին իրենց համբերությունը:

Եջ 56. [Ա. Ի. Բիրբիկովի պալատական հարաբերությունները չափազանց հետաքրքրական են: Նա այն ժամանակվա ամենաազնիվ մարդկանցից մեկն է]: Թագուհին հարգում էր Բիրբիկովին և հավատացած էր նրա ջանադրության վրա, սակայն յերբեք չի սիրել նրան: Յեկատերինայի թագավորության սկզբում գաղտնի բանակցությունների համար նա ուղարկվեց Սոլմոգորի, ուր պահվում էր դժբախտ Իոանն Անտոնովիչի ընտանիքը: Բիրբիկովը վերադարձավ խելահեղորեն սիրահարված իշխանուհի Յեկատերինային (վոր բնավ դուր չեկավ թագուհուն): [Նրա ազատամտությունն ու նրա մշտական ոպպողիցիան հայտնի է յին] Բիրբիկովին կասկածում էին, թե նա բարեհաճ է դեպի այն կուսակցությունը, վորը իբր թե ուզում էր թագավորի գահը բարձրացնել մեծ իշխանին: [Գոյություն ունեցել է արդյոք այդպիսի կուսակցություն թե վոչ — այդ ուրիշ հարց է]: Սուլյն տեսիլով անդադար շփոթության մեջ էին պահում թագուհուն և դրանով թունավորում էին հարաբերությունները մոր և վորդու, վորին գրգռում ու դաժանեցնում էին [անիրավացի կասկածները], ամենորյա մանր-մուշի վրդովմունքները և պալատական ժամիշխանների (временщики) ստոր հանդգնությունը: Բիրբիկովը քանիցս միջնորդ է յեղել թագուհու և մեծ իշխանի միջև: Ահա հազարավոր որինականներից մեկը. մի անգամ մեծ իշխանը խոսելով ռազմական շարժումների մասին իր մոտ է կանչում գնդապետ Բիրբիկովին (Ալեքսանդր Իլիչ յեղբորը) և հարցնում՝ վերջան ժամանակում նրա գունդը տաղնապի դեպքում մարդ է հասնել Դատչինո: Մյուս ուր Ալեքսանդր Իլիչը իմա-

նում է, վոր մեծ իշխանի հարցի մասին լուր ե տրված և վոր նրա յեղբոր ձեռքից խլում են գունդը: Ալեքսանդր Իլիչը իր յեղբորը հարց փորձ անելով անմիջապես վազում ե թագուհու մոտ և բացատրում նրան, վոր մեծ իշխանի խոսքերը վոչ այլ ինչ են յեղել, յեթե վոչ ռազմական դատողություն և վոչ թե դավադրություն: Թագուհին հանգստանում է, սակայն ասում՝ յեղբորդ ասա, վոր տաքնապի դեպքում նրա գունդը պետք ե գնա Պետերբուրգ և վոչ թե Գասչինո:

9

Եջ 73. Գուստավ III-ը 1790 թվին ¹⁾ հայտնելով իր բոլոր դժգոհությունները, նրանով եր պարծենում, վոր նա չի ոգտվել Պուգաչովի առաջացրած իրարանացումով:—Պարծենալու բան կա, ասել ե թագուհին, վոր թագավորը դաշնակցության մեջ չի մտել փախստական մի տաժանակրի հետ, վորը կանայք ու յերեխաներ ե կախել:

10

Եջ 74. Ուրալյան կազակները (մանավանդ ծեր մարդիկ) մինչև հիմա ել կապված են Պուգաչովի հիշատակին: Մեղք ե ասել, թե մենք գանգատվում ենք նրանից,—ասում եր ինձ 80-ամյա մի կազակուհի,—նա մեզ չարիք չի պատճառեր—չապա մի պատմիր ինձ, ասում եյի յես Դ. Պյանովին,—թե ինչպես Պուգաչովը յեղել ե քո հարսանեհայրը:—Նա քեզ համար ե Պուգաչով,—գայրացած պատասխանեց ինձ ծերը,—իսկ ինձ համար նա մեծ թագավոր Պյոտր Ֆեոդորովին եր: Յերը յես հիշեցի նրա անասնական դաժանության մասին, ծերերն արդարացում եյին նրան, ասելով. կամքը նրանը չեր, մեր հարեցողներն եյին պղտորում նրա միտքը:

11

Եջ 85. [Դերժավինը յերկու կազակների հետ Մալիկովկայից վոչ հեռու մի գյուղի մոտենալիս տեղեկանում ե, վոր բազմաթիվ մարդիկ են հավաքվել և ուզում են գնալ Պուգաչովին միանալու: Նա ուղիղ գնում ե հավաքած խրճիթը և գրադիր Զլոբինից (հետագայում հարուստ) բացատրություն պահանջում, թե ժողովուրդն ինչու համար ե հավաքվել և ում հրամանով: Գլխավորները դուրս են գալիս և հայտնում, վոր գնում են թա-

1) Շվեդական թագավոր 1771—92. ծն. 1746 թ: Խոսքը Ռուսաստանի հետ 1788—90 թ. թ. վարած պատերազմի ժամին եւ Ծ. թ.

գավոր Պյոտր Ֆեոդորովինին միանալու և քիչ ե մնում հարձակվեն Դերժավինի վրա: Նա հրամայում ե յերկուսին կախել, իսկ ժողովրդին հրամայում ե մտրակներ բերել և ծեծում ե ամբողջ գյուղը: Հավաքվածները թողնում դես ու դեն են փախչում: Դերժավինը հավատացրել եր, թե իր հետևից յերեք գունդ ե գալիս: (Լսել եմ սենատոր Բարանովից) Ի. Ի. Դիմիտրենկը հավատացնում եր, վոր Դերժավինը այս յերկու շինականներին կախել ե ավելի շուտ պոետիկ հետաքրքրությունից, քան թե իսկական անհրաժեշտությունից դրդված:

12

Եջ 84. Իշխան Ուրուսովի կատարած մահապատիժները Բազիրիայում անասելի են: Մոտ 130 մարդ մահապատժվում են ամեն տեսակ տանջանքներ կրելով: [Վոմանց ցից եյին հանում, ուրիշներին կախում եյին՝ կողերից կեռ անցկացրած, վոմանց քառահատում եյին]: Մնացածներին՝ մոտ հազար հոգու (գրում ե Ռիչկովը) ներեցին, կտրելով նրանց քթերն ու ականջները:—Շատերը այս ներվածներից պետք ե կենդանի լինեյին Պուգաչովյան բունտի ժամանակ:

13

Եջ 93. Իշխան Գոլիցինը՝ Պուգաչովին առաջին հարված հասցնողը՝ յերիտասարդ և գեղեցիկ տղամարդ եր: Թագուհին նրան նկատեց Մոսկվայում պարահանդեսի ժամանակ (1775) և ասաց. ինչ գեղեցիկ ե, իսկական КУКОЛА ¹⁾: Այդ բառը նրան խորտակեց: Շեպելը (հետագայում ամուսնացած Պոտյոմկինի բարեկամուհիներից մեկի հետ) Գոլիցինին մենամարտի կանչեց և սրախողխող արավ, ասում են, դավաճանորեն: Մոսկվան մեղադրում եր Պոտյոմկինին:

14

Եջ 135. [Վորոշ պատմաբանների ցուցումը, վորոնք պնդում եյին, թե ազնվականներից վոչ մեկը խառն չի յեղել Պուգաչովի բունտին, միանգամայն անիրավացի ե: Բազմաթիվ սպաներ (վորոնք իրենց աստիճանով ազնվականներ եյին դարձել) ծառայում եյին Պուգաչովի շարքերում, չհաշված նրանց, ովքեր վախից եյին միացել նրան: Նշանակալից ե այն տարբերությունը, վոր կառավարությունը դնում եր անհատական ազնվականության և տոհմական ազնվականության միջև: Պրապոր-

1) КУКОЛА—(փղջը)—խաղատիկնիկ:

չիկ Մինեկը և մի քանի այլ սպաներ քշվեցին շարքի միջով¹⁾, պատվեցին բառոգներով²⁾ և այլն: Իսկ Շվանվիչը միայն խայտառակվեց՝ գլխի վերև սուրը կոտրելով: Յեկատերինան արդեն իսկ պատրաստվում էր ազնվականութունն ազատել մարմնական պատժից: Շվանվիչը վորդին էր Կրոնշտադտի պալատի, վորը մի ժամանակ թրադաշունով պանդոկային վեճի միջոցին ճեղքել էր Ալեքսեյ Որլովի (Չեսմենսկու) աչտը:

15

Եջ 137. Ուլքեր էյին այն բանիմաց համախոհները³⁾, վորոնք վարում էյին Ինքնակոչի գործողությունները:—Պերֆիլևը, Շիգալովը:—Դա կպարզվի Պուգաչովի պրոցեսից, սակայն ցավոք սրտի յես չեմ կարդացել այն, չհամարձակվելով կնքատել առանց բարձրագույն բարեհաճության:

16

Եջ 138. Յերիտասարդ Պուլավսկին կապ ուներ Ղազանի ծեր նահանգապետի կնոջ հետ:

17

Եջ 145. Սարանսկում վանահայր Ալեքսանդրը խաչով ու ավետարանով էր ընդունել Պուգաչովին և ժամասացության ժամանակ մաղթանքին հիշել էր թագուհի Ուստինյա Պետրովնային: Վանահայրը քաղաքացիական դատի արվեց Ղազանում, 1774 թվի հոկտ. 13-ի կեսերին շվեդյակապ բերվեց տաճար: Նրան սեղան բարձրացրին և հագցրին իր լրիվ զգեստավորումը: Զինվորները սվինները հագցրած կանգնել էյին հյուսիսային դռների մոտ: Ավագ յերեցը և ավագ սարկավագը նրան կանգնեցրին յեկեղեցու մեջտեղ, բոլոր զգեստավորությամբ ու շվեդյակապ: Պատարագից հետո նրան դուրս բերին հրապարակ. կարդացին իր հանցանքները: Դրանից հետո նրա վրայից հանեցին շուրջառները, խուզեցին մազերն ու մորուքը և քշեցին ցմահ բանտարկության: Ժողովուրդը սոսկումի մեջ էր և խղճում էր հանցավորին: Հրովարտակով հրամայված էր կուսակրոնի շորերով դուրս բերել Ալեքսանդրին: Սակայն Պոտյոմկինը (Պոտր Սերգեյիչ) զանց առավ այն, մեծ եֆեկտի համար:

1) Տես 95 էջի ծան.:

2) Батор—բիր, հաստ մահակներ, վորոնցով ծեծում էյին հանցավորներին:

3) Այս մասին տես՝ Дубравин, Н. Ф. „Пугачев и его сообщники“, СПб. 1884, том III, стр. 329 — 352. Ծ. Թ.

18

Եջ 157. Իսկական պատճառը, վորով Ռուսյանցը չուղեց թողնել Սուվորովին—նախանձն էր, վոր նա տածում էր դեպի Բիբրիկովը, ինչպես և ընդհանրապես դեպի բոլոր մարդիկ, վորոնց ակոյականությունը նրան վտանգավոր էր թվում: [Սուվորովի փոխարեն նա ուղարկեց Շչեբրատովին: Կայսրուհի Յեկատերինան չէր սիրում Ռուսյանցին՝ նրա ստոր բնավորության համար]:

19

Եջ 164. Պադուերովը, վորպես դեպուտատ, անվանական հրովարտակով տրված արտոնությունների ուժով, վոչ մի դեպքում չպետք է մահվան պատիժ ստանար. մի գուցե նա չգիտեր այդ մի գուցե դատավորները չեն մտածել այդ մասին. այնուամենայնիվ սույն չարագործի մահապատիժը հակադրինական է: [Ահա հաղաբավոր որինակներից մեկը, վորոնք ապացուցում են փաստաբանների անհրաժեշտությունը]:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ամբողջ հասարակ ժողովուրդը կողմնակից էր Պուգաչովին. հողերականությունը բարցացակամ էր դեպի նա, վոչ միայն տերտերներն ու կուսակրոնները, այլև չեպիսկոպոսները: Միայն ազնվականությունն էր բացարձակ կերպով անցել կառավարության կողմը: Պուգաչովը և նրա համախոհները սկզբում ուզում էյին ազնվականներին ևս թեքել իրենց կողմը, սակայն նրանց շահերը չափից դուրս հակադիր էյին (NB Դպիրների և չինովնիկների դասակարգը դեռևս սակավաթիվ էր ու վճռականապես պատկանում էր հասարակ ժողովրդին: Նույնը կարելի չէր ասել նաև զինվորի աստիճանից սպայության արժանացածների մասին: Այս վերջիններից շատերը Պուգաչովի հրոսակախմբերում էյին: Միայն Շվանվիչն էր իսկական ազնվականներից):

Բոլոր գերմանացիք, վորոնք միջին աստիճաններ ունեյին, ազնիվ կերպով կատարեցին իրենց գործը. Միխայլով, Մուկոմլով, Մեյլին, Դիցը, Դեմոնին, Դուվե etc: Սակայն բոլոր նրանք, ովքեր բրիգադիրի և գեներալի աստիճաններ ունեյին, գործում էյին թույլ, վեհերոտ, առանց ջանադրության. Ռեյնսդորպ, Բրանտ, Կառու, Ֆրեյման, Կորֆ, Վալենշտերն, Բիլով, Դեկալոնգ etc, etc:

Քննության առնելով Պուգաչովի և նրա համախոհների ձեռնարկած միջոցները, պետք է խոստովանել, վոր խռովարարներն ընտրել են ամենահուսալի և իրական միջոցներ՝ իրենց

նպատակին հասնելու համար: Կառավարութիւնն իր կողմից
գործել է թույլ, դանդաղ, սխալներով:

Չկա չարիք առանց բարիքի: Պուգաչովի բռնածը կառավարութեանն ապացուցեց շատ փոփոխութիւններն անհրաժեշտութեանը և 1775 թվին նահանգները նոր սահմանում ստացան: Պետական իշխանութիւնը կենտրոնացվեց. չափից դուրս լայնարձակ նահանգները բաժանվեցին. պետութեան բոլոր մասերը հաղորդակցութիւնը դարձավ արագ և ալն:

Այս հրատարակութեան մեջ ընթերցողներն ուշադրութեանն են ներկայացվում Պուգաչովի պատմութեան բուն տեքստը և ժողովրդական տառնակ նկատութիւններ, վոր Պուգաչովը 1835 թ. հունվարի 25-ին ներկայացրել է Նիկոլայ I-ին վորպես մի նյութ, վոր չէր քը չի վստահացել տպագրելու, սակայն վորը կարող է հետաքրքրական լինել նորին մեծութեան համար: Մրանով հիմնականում լրիվ պիտի համարել «Պուգաչովի պատմութիւնը», սկզբունք, վոր կիրառվում է Պուգաչովի յերկրի նորագոյն վոչ-լիակատար հրատարակութիւնների մեջ: Սակայն, վորոշ դադափար տալու համար այն շրջանակների մասին, վոր հեղինակն կենդանութեան ուրով և հետագայում ընդգրկել է պատմական այս հոյակապ աշխատութիւնը, համառոտ գծերով նշեք մի շարք հավելյալ նյութեր, վորոնք լրացնում են այն:

«Պուգաչովի պատմութեան» առաջին՝ 1834 թ. հրատարակութիւնն ամփոփում է հեղինակի առաջաբանը, տեքստը, ծանոթութիւններն ու հատուկ անուշների ցանկը, ապա և մի քարտեզ (Ուրնբուրգի, Ղազանի, Նիժնեդորդի և Աստրախանի նահանգները՝ մինչ 1775 թ.), անդադետ Պուգաչովի ձեռքով արված խզմոցների և նրա կնիքի պատճենները, Ինքնակոչի հրովարտական ստորագրութիւնը և վերջապես Բրանտի, Ռեյնսդորֆի, Կառուի, Բիբլիովի, Շչեբլեատովի, Իշխ. Գոլիցինի, Միխեյլսոնի ու Բոշնյակի ստորագրութիւնների պատճենները:

Այս նյութերի մեջ ծավալով ամենամեծ տեղը՝ տեքստից հետո՝ բռնում են ծանոթութիւնները—թվով ավելի քան հարյուր, յուրաքանչյուր գլխի համար առանձին թվանիշներով: Հեղինակը հանգամանորեն լուսաբանութիւններ է տալիս կադակներն նախորդների, թաթարական գերիշխանութեան հարակից այլ և ալ պատմական փաստաթղթերի, կադակների արշավանքների, նրանց զբաղմունքների (ձկնորսութեան յեղանակների ամենամանրամասն նկարագրութիւններ և այլն) ու կալմիկները փախուստի մասին: Այս բաժնում կան նաև աշխարհագրական մի շարք տեղեկութիւններ, գինովորների յերգեր, հատվածներ ոտարյերկրա գրականութիւնից, ռուս մատենագրութիւնից, ռազմական տեղեկանքների, քաղվածքներ արխիվային փաստաթղթերից, զանազան դեպքեր Պուգաչովի կյանքից, ձառեր, նամակներ, Պուգաչովի մասին բնական կան բնութի հիշատակութիւններ, դամբանագրեր, ուղերձներ, Յեկատերինայի նամակներից մի յերկուսը, կենսագրական ակնարկներ՝ անցքերին մասնակից

անձանց վերաբերյալ, սպանված ազնվականները ու կալվածատերերը ընդարձակ անվանացուցակները և այլն, ու վերջում — Պուգաչովի մահապատժի նկարագրությունը ակնատեսի կողմից:

Հետագա հրատարակությունները ամփոփում են նաև նոր նյութեր: Բացի կայսրին ներկայացրած նկատողություններից կարևոր տեղ է բռնում Պուգաչովի բռնադատության մասին «Сын отечества» ժուրնալում 1835 թ. հունվարին տպված վերլուծման պատասխանը, իսկ Պուգաչովի գետնից և իր թմբադրությունները լույս տեսնող «Современник»-ը 1836 թ. 3-րդ գրքում: Պատասխանը վոչ ալ ինչ է, յեթե վոչ Պուգաչովի բացատրությունները մոմն Բրոնհուս-կու քննադատության առիթով: Այնչափ շահեկան է այն առաջաբանը, իսկ Պուգաչովի սկսում է իր հոգվածը: Ահա այդ մասի լրիվ թարգմանությունը:

«Պուգաչովի բռնադատության» լույս տեսնելուց մի քանի օր հետո «Сын отечества»-ի մեջ յերկուց այս գրքի վերլուծությունը: Յես պարտք համարեցի ուղարկել իմ լուսավորչական աշխատանքները: Իրոք, դա ինձ ցույց տվեց, որ ես և իմ կարևոր վերնակները: Հոգվածն ընդհանուր առմամբ ինձ թվաց վերադառնալ մի մարդու, իսկ քիչ տեղեկություններ ունի իմ նկարագրած նյութի մասին: Յես պատրաստվում եմ մի ուրիշ հրատարակության մեջ ուղղել նկատված սխալները, արդարանալ անիրավացի մեղադրանքների հանդեպ և իմ անկեղծ շնորհատրություններ հանդես բերել ռեցենզենտին, մանավանդ իմ նրա վերլուծությունը դրված է ամենայն մեղմությամբ ու բարյացակամությամբ:

Վերջերս «Северная пчела»-ում առված էր, իսկ այս վերլուծությունը կազմել է հանդուգյալ Բրոնհուսի «История Донского войска»-ի հեղինակը: Սա ինձ հարկադրեց վերստին կարգալ նրա քննադատությունը և առարկել գրան իմ ժողովրդում, քանի վոր «Պուգաչովի բռնադատության» հասարակության մեջ վոչ մի հաջողություն չունենալով, հավանորեն չի ունենա և նոր հրատարակություն:

Իր հոգվածի սկզբում քննադատը ամոսսանք հայտնելով այն մասին, իսկ «Պուգաչովի բռնադատության» գրված է թմբած, սառը, չոր և վոչ թե Բայրոնի բոցավառ վրձինով ևլն, խոստովանում է, իսկ այդ գիրքը ամենաթանկագին նյութ է, իսկ ապագա պատմագրին՝ առանց մինչև իսկ Պուգաչովի գետնի չկնքատված դրծի ոժանդակությամբ՝ դժվար չի լինի ուղղելու վորոշ պոետիք դիտավորություններ, աննշան աչքաթողանքներ և այս մեռած նյութին նոր և փայլուն կյանք տալու: Ընդ այսու թիվ Բրոնհուսին այս պոետիք դիտավորությունները և աչքաթողանքները նշում է «վոչ թե հեղինակին դատապարտելու նպատակով, այլ միայն հոգուտ դիտություններին, հոգուտ նրա (հեղինակին) — թարգմ.» և ընդհանուրին: Հետևենք մեր ռեցենզենտի յուրաքանչյուր քայլին:

Հետո գալիս են Պուգաչովի լուրջ ու հիմնավոր բացատրականները ի պատասխան Բրոնհուսի քննադատության այլ և այլ կետերի:

Հատուկ ուղարկության արժանի է մինչև-հոկտեմբերյան «Գիտություն» ձեռնարանին հրատարակությունը¹⁾, իսկ և կատարել ենք մեր թարգմանությունը, ապա համեմատել նորագույն ստուգված տեքստերի հետ, ուր բացի

վերևում հիշված բոլոր նյութերից գետնից են նաև Յեկատերինա II-ի մանրագրերը, հրամանագրերը, Նուբալի խանի, Բիրիկովի, Կոմս Պանինի և Դերժավինի նամակները, ժամանակակից մարդկանց պատմածները և խմբագրական ընդարձակ ծանոթություններ: Այսին քան ութհարյուր մեծագիր ենք ունեցող այս հատորը ամփոփում է մի շարք այլ բնական ցուցակներով և այլն:

Անդրադառնալով Պուգաչովի այս յերկի հայերեն ներկա թարգմանությանը, պետք է ասենք, իսկ հետևելով նորերս լույս տեսած ռուսերեն մի հատորակին¹⁾ սկզբունքին, վերնագիրը դրել ենք «Պուգաչովի պատմությունը» այն հիմքով, իսկ նույն այդ վերնագիրն է ունեցել Պուգաչովի ձեռագիրը, սակայն Նիկոլայ I-ը փոխել է այն, պատճառաբանելով, թե «ավագակը չի կարող ունենալ իր պատմությունը»:

Ծանոթությունների բաժնում լորոշ տեղեր՝ ինչպես դա նշված է՝ ոգտագործել ենք հեղինակի բացատրությունները, մյուսները նպատակ ունեն նյութը հասկանալի դարձնել նաև աշակերտության ու միջին ընթերցողի համար:

Գրքի սկզբում գնում ենք շղթայակալ Պուգաչովի պորտրեն, իսկ իր ժամանակ Պուգաչովի պատկերով Փարիզում փորագրված է յերկի «Պուգաչովի պատմություն» 1834 թ. հրատ. համար: Այս պատկերը կատարվել է փարիզաբնակ Ֆ. Բելլիդար գրավաձառի միջոցով:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

1) А. Пушкин, Сочинения, редакция, биографический очерк и примечания М. Томашевского, вступительная статья В. Десницкого, Гослитиздат, 1935, Ленинград.

1) Сочинения Пушкина, том XI, История пугачевского бунта, изд. Имп. Академии Наук, СПб, 1914 г.

Պատ. խմբագիր՝ Ս. Ջոհաննիսյան
Թարգմանիչ՝ Ս. Ստեփանյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Ալեքսանյան
Սրբագրիչ՝ Ս. Շահբազյան
Տիպար յեկ կազմը Տ. Խաչվանյանի
Սուպեր Է. Շավարժի

766

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0333005

13.168